

Hélène Carrère d'Encausse

Politica

IMPERIUL SPULBERAT

Remember

Politica la zid

1

Hélène Carrère d'Encausse

IMPERIUL SPULBERAT
Revolta națiunilor în URSS

În aceeași colecție:

Hélène Carrère d'Encausse, TRIUMFUL NAȚIUNILOR

Politica la zid

1

Hélène Carrère d'Encausse
membră a Academiei Franceze

IMPERIUL SPULBERAT

Revolta națiunilor în URSS

în românește de Alina Ungureanu

Editura **Remember** – SIC PRESS GROUP
1993

Redactor: Mihnea Gafița
Coperta: Alexandru Borbely și Daniel Butoi

Prelucrare computerizată a textului:

Culegere: Livia Ioan

© Flammarion, Paris, 1978

Toate drepturile asupra acestei ediții în limba română
sînt rezervate grupului SIC PRESS

ISBN 973-95746-1-0

„Uzbecii, ca toate popoarele noastre, egale între ele,
au un frate mai mare — este marele popor rus.“

Şaraf Raşidov
(la cel de-al XXV-lea Congres al PCUS)
Pravda, 27 februarie 1976

„Tovarăşi, numim Georgia ţara soarelui. Dar, pentru
noi, adevăratul soare nu a răsărit la est, ci la nord, în
Rusia: este soarele ideilor lui Lenin.“

Eduard Şevardnadze
(la cel de-al XXV-lea Congres al PCUS)
Pravda, 27 februarie 1976

UNIUNEA SOVIETICĂ nu este o țară asemeni altora. Este aproape un continent în care se regăsesc Europa și Asia. Uniunea Sovietică nu este un *stat* asemeni altora. Este aproape un Imperiu, într-o lume în care imperiile au dispărut. Și nu este, în fine, un stat așa cum îl descrie legenda sa. Căci legenda spune că Uniunea Sovietică este statul celor ce muncesc, țărani și muncitori. Dar realitatea face ca Uniunea Sovietică să fie, înainte de orice, un stat al *națiunilor*.

Trăiesc aici mai mult de o sută de națiuni și naționalități¹ care vorbesc mai mult de o sută de limbi diferite și pe care totul le desparte: istoria, rasele, tradițiile, credințele. Poporul sovietic este un popor pestriț, multiplu, în care se amestecă oameni pe cât se poate de diferiți, atât prin fizic, cât și prin cultură. Poporul sovietic este în același timp balticul de la poalele Europei, uigurul de la poalele Chinei, rusul care a suferit influențele contradictorii ale acestora, georgianul meridional, eschimosul Marelui Nord și chiar nomadul din stepa kazahă. Și mulți alții. O istorie zbuciumată, făcută din invazii, din lupte și pașnice recuceriri, a modelat de-a lungul secolelor acest popor greu de definit și care, de la un loc la altul, nu se aseamănă niciodată. Înțelegem istoria când privim spațiul. Asupra acestui continent deschis din toate părțile, infinit, s-au năpustit cuceritorii și mulți dintre ei, precum Tamerlan cel Șchiop, își dorm aici somnul de pe urmă. Și-au adus, însă, cu ei obiceiurile, religiile, ideile.

Astăzi, descendenții cuceritorilor și ai celor cucerți trăiesc o viață comună. Cu toții sînt, după cum le-o declară buletinele, cetățeni sovietici, copii ai revoluției muncitorești din 1917. Cum s-a făcut că un stat—născut dintr-o revoluție a clasei muncitoare, purtător al unei ideologii care afirmă egalitatea tuturor oamenilor în

fața muncii și a capitalului și apartenența tuturor la clase sociale — a putut păstra între granițele sale pe toți acești oameni de origini diferite și i-a putut face să trăiască în pace? Să fi triumfat ideologia marxistă, care afirmă uniformitatea omenescului asupra diversității sociale, acolo unde, pentru prima dată în istorie, ea a prins rădăcini, ajungând la putere? Cu alte cuvinte: este statul sovietic un stat al celor ce muncesc? Sau el perpetuează un Imperiu? Să-și fi atins marxismul scopurile, modelînd o societate omenească nouă, care, depășindu-și diferențierile interne, și-a recunoscut destinul comun? Sau tocmai, din contră, diversitatea națiunilor, diversitatea moștenirilor istorice și a mentalităților și-au spus cuvîntul în detrimentul unei ideologii și al unei puteri pentru care nu există decît muncitori, fraternizînd în ciuda frontierelor și a diferențelor etnice și de civilizație?

Statul sovietic are în urma sa o existență suficient de lungă pentru a i se putea face de-acum bilanțul. A educat deja două generații care nu au cunoscut nimic altceva în afara ideilor sale. A avut, deci, vreme să-și formeze oameni întru propriile sale idei. Și tocmai pe oamenii aceștia trebuie să-i cercetezi, să-i studiezi, pentru a ști dacă se află pe calea edificării unei lumi noi, sau dacă, în ciuda rupturii radicale din 1917 și din epocile care i-au urmat, URSS-ul este o societate asemănătoare celei cunoscute de părinții lor, o societate în care diferențele dintre națiuni prevalează întotdeauna asupra uniformității ideilor.

STATELE NAȚIONALE ALE UNIUNII SOVIETICE

1. RSFSR.	7. Armenia	13. Uzbekistan
2. Ucraina	8. Georgia	14. Tadjikistan
3. Bielorusia	9. Azerbaidjan	15. Moldova
4. Estonia	10. Kazahstan	16. Birobidjan
5. Letonia	11. Kirghizia	(regiune autonomă)
6. Lituania	12. Turkmenia	17. RSSA Tătară

CAPITOLUL I

Cînd „Închisoarea popoarelor“ a fost deschisă

IMPERIUL țărilor era o „închisoare a popoarelor“ și Lenin a deschis-o. Așa se scrie istoria. Dar istoria nu este niciodată atît de simplă. Imperiul arată semne de slăbiciune încă de la începutul secolului XX, pentru că acesta este momentul în care toate popoarele dominate încep să resimtă apăsarea jugului și să caute căile de scăpare. Geniul lui Lenin constă în faptul că a sesizat amploarea acestei dorințe de emancipare. Și, totodată, de a fi înțeles că, grație acestei aspirații către emancipare, care nu avea nimic de-a face cu clasa muncitoare, putea asigura triumful muncitorimii în țara sa. Clasa muncitoare rusă nu era foarte numeroasă, abia 3 milioane de oameni într-o societate de 140 milioane de indivizi. Dar Lenin își dorea cu pasiune să înfăptuiască revoluția și dorea s-o facă atunci cînd credea el că împrejurările se arătau favorabile, și nu să aștepte ca aceasta să se producă de la sine, cu timpul. Iată de ce, în tumultul războiului care zguduia Europa, Lenin a azvîrlit în lupta revoluționară micuța armată a muncitorimii ruse, alături de nenumărate contingente de naționalități averse de libertate.

La apelul clasic al marxiștilor: „Proletari din toate țările, uniți-vă!“, el a mai adăugat unul, cu mult mai puternic, care mai răsună încă și astăzi: „Popoare asuprite, ridicați-vă!“ În realitate, destinul popoarelor astfel chemate la luptă îl lasă rece pe Lenin¹. Nu sînt decît auxiliare ale revoluției *sale*, pe care le manipulează. Dar istoria joacă renghiuri celor care o violentează. Popoarele asuprite au auzit chemarea lui Lenin. Imperiul rus, deja zdruncinat de război, alunecă în haosul forțelor astfel declanșate. Iar din ruinele a

ceea ce era, cu puțin timp în urmă, un puternic Imperiu, se ridică *Statul Sovietelor*, cel dintâi succes al revoluției. Puțin îi pasă lui Lenin că statul sovietelor și Rusia se confundă, în timp ce în fostele posesiuni rusești se instalează guverne independente, sovietice sau anti-sovietice. Teritoriul sovietelor este încă restrâns, dar Lenin crede că se va extinde rapid la toată Europa. Rusia de dimensiunile unui continent nu mai există; dar revoluția va îmbrățișa un alt continent, Europa; căci acolo se află vocația sa. Timp de trei ani, indiferent la spasmele care agită popoarele altădată legate de Rusia, Lenin, neobosit pîndar al revoluției, așteaptă ca muncitorii europeni să i se alăture, lărgind statul sovietelor. În 1920, după o serie de revoluții ratate prin toată Europa, trebuie să privească realitatea în față. Proletarii europeni au fost surzi la apelurile sale, iar revoluția rămîne între granițele Rusiei. Este o revoluție într-o *singură țară*, o revoluție teritorial și uman restrînsă, ruptă de resursele sale economice, incapabilă de a supraviețui în aceste condiții. Ce să facă pentru a salva revoluția? Pentru a reuși, o revoluție trebuie să depășească granițele unei țări și să acopere un spațiu mare. Ca și Marx și toți cei care i-au urmat, Lenin crede nestrămutat că, pentru a supraviețui, revoluția trebuie să fie mondială, altminteri fiind condamnată să dispară. Dacă tot nu poate fi extinsă asupra Europei, nu s-ar putea profita, oare, de dinamismul popoarelor dominate, care a asigurat triumful revoluției ruse? Și să se orienteze către țările coloniale, reînnoind chemarea de ridicare a națiunilor la luptă? Lenin a avut în vedere și acest lucru. Ba chiar a reunit, în septembrie 1920, la Baku, sub auspiciile Cominternului, un congres al popoarelor dominate din Orient, pentru a dezbate căile unei revoluții care ar fi fost totodată anti-colonială și socială. Și care, întinzîndu-se asupra Orientului, ar salva revoluția rusă de la înșingurare și înfrîngere. Dar Congresul de la Baku² a avut un alt deznodămînt. Confrunțați aici, pentru prima dată, cu felul în care concepeau revoluția orientală *național-comuniștii* sau *comuniștii naționaliști* din Orient, mai ales cei din fostul Imperiu al țărilor, șefii Cominternului au intrat în panică. În răstimpul cîtorva zile dramatice, la Baku, ei au descoperit, înaintea tuturor, că popoarele dominate, sau fostele popoare dominate, pe care Lenin le utilizase pentru a asigura succesul revoluției, nu doresc să mai fie instrumentele bolșevicilor, auxiliare ale revoluției europene, ci înțeleg să fie stăpîne ale propriilor destine și să acționeze pe cont propriu. Mai mult chiar, prin vocea unor foști supuși ai Imperiului rus, înși

obscuri de care șefii mișcării muncitorești europene nu auziseră vorbindu-se niciodată, kazahii sau uzbekii veniți din îndepărtata Asie Centrală, Cominternul aude circulînd idei străni și îngrijorătoare. Acești bărbați — Narbutabekov, Rîskulov și alți cîțiva pe care Stalin îi va uide cincisprezece ani mai tîrziu — înțeleg să vorbească europenilor în numele popoarelor dominate. Și ce spun?! Că revoluția nu este *unică* și că nu trebuie să fie pusă în întregime în serviciul Europei și al proletariatului său. Că există o lume a popoarelor aservite de Europa; că aceste popoare se tem de a nu fi aservite de revoluția Europei așa cum au fost altădată aservite de imperialismul ei. Că revoluția și marxismul înseamnă, pentru aceste popoare, emancipare națională și nu luptă de clasă. La Baku, Europa proletariatului vede ridicîndu-se în fața ei, dacă nu chiar împotriva ei, o lume ne-europeană care, în numele ideilor lui Lenin, afirmă că revoluția în Europa și revoluția în afara Europei nu se confundă; că emanciparea globală a popoarelor dominate este propria lor revoluție. Într-un viitor apropiat, alte voci se vor auzi, din lumea națiunilor oprite, care vor afirma același lucru. Cea mai ilustră va fi a lui Mao Zedong. Dar în 1920, la Baku, nimeni nu auzise încă de el. Și ideile „de lume a treia” avansate de turkeștanezi necunoscuți îi confruntă pe bolșevici cu o realitate și o dilemă neprevăzute. Să afiși revoluția în Orient însemna să creezi state sovietice, fără îndoială, dar nu să extinzi revoluția. Ba, din contră, însemna să opui unei Rusii care se voia avangarda revoluției europene revoluții care vor fi anti-europene, revendicative față de mișcarea muncitorească europeană. La Baku se degajă două concepții despre revoluție. Aceea a lui Marx și Lenin, a revoluției proletariatului mondial, fratern, fără frontiere. Revoluția națiunilor oprite, care nu doresc să cunoască decît națiuni oprite și pentru care proletariatul european este înfii de toate european și, deci, opresor. Pe de o parte, o internațională a proletarilor. Pe de alta, o internațională a națiunilor oprite. Lenin nu poate și nici nu dorește să riște o atare deformare a ideii revoluționare de care și-a legat viața. Iată de ce, întrevăzînd posibilitatea, dar, crede el, și pericolele revoluțiilor „coloniale”, le întoarce deliberat spatele. Și decide să salveze ce poate: revoluția acolo unde a înfăptuit-o, într-o singură țară, în Rusia.

În septembrie 1920, ciclul revoluționar început la Petrograd cu trei ani mai devreme se încheie. Bolșevicii au încetat de a mai aștepta revoluții care în Europa întîrzie, iar altundeva le par mai

degrabă periculoase decît de dorit. De acum, sarcina lor este să dea viață statului sovietelor, să-i ofere mijloacele de existență într-o lume care nu îl acceptă. Dar acest stat, așa cum este, nu este viabil. Îi lipsește întinderea, o întindere care să-l poată proteja. Îi lipsesc grîul și fierul din Ucraina.³ Și petrolul din Caucaz. Și bumbacul din Asia Centrală. Încă din 1917, bolșevicii au început să înnoade legături comerciale cu națiunile organizate în republici independente. În 1920, ei înțeleg că, pentru a supraviețui, trebuie să transforme aceste relații normale, de bună vecinătate, în relații contractuale, pentru a reveni ulterior la unitatea pierdută în 1917. Cum? Cum să „recuperezi“ națiunile emancipate, fără a reconstitui astfel „închisoarea popoarelor“? Mai mult decît Lenin, ocupat cu guvernul Rusiei și apoi îndepărtat de boală, Stalin, specialistul în problemele naționale⁴, va fi adevăratul maestru al reconstrucției unui stat sovietic multi-etnic în care se regăsesc treptat, cot la cot, cei care fuseseră cîndva membrii Imperiului.

De la națiunile dispersate la Uniunea de națiuni

Contemplînd, în 1920, ceea ce fusese Imperiul, ești uluit în fața caleidoscopului care se desfășoară. Pentru anumite națiuni, independența cîștigată în revoluție este un fapt împlinit și durabil. Mai ales datorită sprijinului venit din afară. Acesta este cazul periferiei occidentale a statului sovietic: al Finlandei, al statelor baltice și al Poloniei, consolidată în războiul care tocmai se încheiase. Acestor țări trebuie să le adăugăm, provizoriu, în Caucaz, Georgia menșevică.⁵

În alte părți, republicile sovietice independente sînt mai puțin sigure de statutul lor, lipsite fiind de sprijin extern, sau pentru că brusc își pierd acest sprijin. Este cazul Ucrainei, Bielorusiei, Azerbaidjanului, Armeniei, al republicilor Extremului Orient, Buharei sau Hivei. În sfîrșit, o dată cu încheierea războiului civil, puterea sovietică și-a extins aria de autoritate dincolo de Rusia propriu-zisă, asupra teritoriilor populate cu alogeni, care au un statut aparte, bucurîndu-se, în general, de o autonomie limitată la problemele de interes local.

Cum să faci dintr-un ansamblu atît de eterogen un stat viabil și guvernabil? Cum să-i alipești republicile sovietice independente? Reducîndu-le progresiv independența.

În 1920–1921, statul sovietic constituit în republică federativă a Rusiei va semna cu toate republicile sovietice vecine tratate bilaterale, creînd între părțile semnatare strînse legături economice și militare și definind domenii de acțiune comune în cadrul *comisariatelor*, plasate sub autoritatea Republicii Ruse. Aceste tratate sînt, de drept, acorduri între egali; dar, printre egali, există unul care devine, în fapt — pentru a-l cita pe Orwell — „mai egal decît ceilalți“: Rusia. Acest dezechilibru este evident mai ales în domeniul militar, în care consfințește unitatea militară, deja realizată de Armata Roșie, și în practica diplomatică. În acest din urmă domeniu, realitatea de drept și cea de fapt se vor disocia foarte devreme. Dacă, de drept, fiecare stat își conservă organizarea proprie, în practică doar Ucraina își mai păstrează cîtva timp reprezentanțele diplomatice proprii. Dar lumea exterioară consideră aceste deosebiri de organizare drept ficțiuni. Lucru demonstrat în 1921, la semnarea tratatului de la Riga, unde republicile abia dacă sînt reprezentate. Și într-un mod strigător în 1922, la Conferința de la Genova, unde numai RSFSR este invitată și vorbește în numele partenerelor sale. Ucraina simte atunci, și arată clar, că este vorba despre renunțarea la suveranitate, cu ample consecințe.

În timp ce se realizează această apropiere care comportă deja elemente de integrare, soarta Georgiei va fi pecetluită. Republică aflată sub conducerea menșevicilor, Georgia este salută de socialiștii occidentali ca patria „adevăratului“ socialism. Astfel, ea este o sfidare la adresa bolșevicilor care au rupt-o cu menșevismul. Pe deasupra, ea apare, din rațiuni strategice importante, ca un post avansat al Antantei. Această situație este intolerabilă pentru bolșevici în 1921. Stalin se exprimă în acest sens fără reținere: autodeterminarea oferită națiunilor în 1917 este o fază depășită. A sosit momentul uniunii și aceasta trebuie să se aplice și Georgiei. Pentru că pare viabilă și ireductibilă, Georgia independentă este constrînsă la o unire forțată, act pe care Lenin îl condamnase întotdeauna. În februarie 1921, Armata Roșie invadează Georgia.

Fără îndoială, Lenin recomandă bolșevicilor din Caucaz să fie concilianți cu menșevicii și, în general, cu intelectualitatea națională. Dar, înainte de toate, dorește să limiteze consecințele recuceririi militare în interior, și să menajeze opinia internațională. În fond, nu pare a avea nici un fel de dubii asupra necesității unei asemenea operațiuni. La 21 mai 1921, Georgia, condusă de această

dată de bolșevici, este gata, ca și celelalte republici, să semneze un tratat de alianță cu RSFSR.

Datorită tratatelor bilaterale, națiunile fostului Imperiu, pentru un timp dispersate, din 1921 sînt legate printr-un ansamblu de legături contractuale care asigură o anume unitate de acțiune. Dar aceste legături nu sînt suficiente pentru a crea o comunitate de spirit, care să ducă la depășirea deosebirilor resimțite de fiecare națiune. Din contră, în interiorul Partidului comunist și în afara sa, pe teren, cadre naționale, elite naționale se ridică împotriva politicii promovate de conducătorii RSFSR. Ei denunță din ce în ce mai mult o politică dominatoare care, după opinia lor, se ascunde sub drapelul internaționalismului și tind să asimileze, în acuzația adusă, statul sovietelor cu statul imperial căruia i s-a substituit. Pentru bolșevici, nu este nici umbră de îndoială că situația tranzitorie instaurată începînd din 1920 — state naționale independente, legate printr-o infinitate de dispoziții de RSFSR — favorizează tot felul de ranchiune și le interzice construirea unei națiuni noi, cimentată prin idealul social de la care se reclamă.

Iată de ce, în 1922, bolșevicii trec la un al doilea stadiu de organizare națională a statului lor, construind un proiect de federație care să includă toate națiunile. Pentru Lenin, federația este o concesiune considerabilă. Pînă în 1917, a fost un adversar constant al soluțiilor federale, care ar perpetua, spunea el, deosebirile naționale. Dar, din 1917, constatînd amploarea mișcărilor centrifuge în vechiul Imperiu, a început să-și revizuiască pozițiile. Pentru a nu slăbi excesiv Rusia, admite că națiunile care nu vor să se separe de ea pot fi organizate după principiul federal. Și dacă, între 1918 și 1921, doar națiunile-enclave din Rusia sînt afectate de această revizuire de poziții, din 1922 ideea este extinsă la toate vechile posesiuni. Organizarea federală este aceea care va garanta egalitatea între națiunea rusă și națiunile ne-ruse și va face diferența între „închisoarea popoarelor” și egalitarismul sovietic. Cu toate acestea, dorințele bolșevicilor nu sînt unanime atunci cînd vine vorba de modul în care concep federația.⁶

Însărcinat cu proiectul constituțional, Stalin are o idee precisă. Federația sovietică trebuie să aibă ca model RSFSR, înainte de a se constitui ea însăși în model pentru federația mondială a statelor socialiste viitoare. Luînd RSFSR ca model, Stalin își dezvoltă concepția cu privire la federație. Organizată prin Constituția din 1918, Republica federativă a Rusiei regroupează, fără îndoială, 8 republici

autonome și 13 regiuni autonome, dar se caracterizează printr-un mare grad de centralizare și o cvasi-inexistență a organelor locale competente. Gradul de centralizare, prin intermediul Partidului și Consiliului Comisarilor Poporului, este atît de mare în RSFSR, încît un delegat la cel de-al VIII-lea Congres al Partidului (martie 1919) declara: „În Anglia există un dicton: parlamentul poate totul, cu excepția transformării unei femei în bărbat. La noi, Consiliul Comisarilor Poporului face totul și se pare că ar putea și să transforme o femeie în bărbat”.

A propune, în aceste condiții, RSFSR ca prototip de federație înseamnă a propovădui o centralizare extinsă la un spațiu diferit. Lenin, în 1918, nu propunea, oare, aceeași concepție de federație atunci cînd spunea: „Exemplul Republicii sovietice Ruse arată că federația pe care o construim va fi un pas înainte către unitatea diferitelor naționalități ale Rusiei, într-un stat sovietic unic, democratic și centralizat”?

Se pare că, vorbind despre federație, la începutul anilor '20, bolșevicii au în minte un proiect clar: o organizare a națiunilor care să mențină un oarecare grad de identitate națională, dar corectată prin instituții centralizate care să asigure coerența ansamblului. Această viziune oarecum simplă și comun acceptată explică de ce Stalin are un loc preponderent în comisia creată la 10 august 1922 și însărcinată cu elaborarea Constituției federative. Ceea ce explică, de asemenea, de ce proiectul elaborat personal de Stalin reproduce modelul RSFSR.⁷ Federația trebuie să se realizeze prin adeziunea republicilor încă independente la RSFSR. Întrînd în RSFSR, republicile vor beneficia de un statut de *autonomie* (și nu de suveranitate) și vor accepta ca organe ale puterii federale pe cele ale RSFSR. Este vorba, deci, clar de o extindere geografică a Republicii Ruse și nu de un nou stat.

Reviziunea leninistă și elaborarea unui veritabil proiect federal

Trimis comitetelor centrale ale partidelor comuniste republicane, proiectul lui Stalin primește adeziunea celor mai docile (în Azerbaidjan și Armenia), dar provoacă o critică voalată în Ucraina, care insistă să-și mențină relațiile bilaterale și o opoziție deschisă în Georgia⁸. Ruptura cu conducătorii comuniști georgieni va fi cu atît mai profundă, cu cît tratate bilaterale reglementează încă

relațiile dintre RSFSR și aliații săi. Când Stalin îi anunță, plin de răceală, pe conducătorii georgieni că deciziile luate de instanțele supreme ale RSFSR trebuie să fie aplicate fără discuție în republicile independente, georgienii au impresia că s-au reîntors la epoca relațiilor de forță; ei vor dovedi că sînt gata să-și apere, prin toate mijloacele, independența. Opoziția georgiană, ezităările ucrainene nu sînt însă suficiente pentru a frîna proiectul adoptat de Comisia constituțională, în care Stalin beneficiază de o majoritate de sprijinitori. Dar, cînd este informat, Lenin condamnă acest proiect.

În toamna lui 1922, Lenin este deja foarte bolnav. La sfîrșitul lui 1921, epuizat, el trebuie să se retragă, timp de mai multe săptămîni, din viața publică. Atunci cînd revine, capacitatea sa de muncă este redusă și starea i se agravează în continuu. La 25 mai, 1922 este atins de o criză fulgerătoare. Cu partea dreaptă paralizată, neputînd vorbi o vreme, va trebui să aștepte toamna pentru a reîncepe să lucreze, dar deja nu mai este — și nu va mai fi nici odată — altceva decît umbra luptătorului care a ridicat Rusia. Cei care îl vor vedea, la Congresul al IV-lea al Cominternului, în noiembrie 1922, cu o lună înaintea unei noi crize care îl va îndepărta definitiv din viața politică, vor fi tulburați de schimbarea survenită la el. Dar în ultimele săptămîni ale unei vieți active care se domolește, chestiunea națională va fi una dintre grijile sale majore; el întrevede cu luciditate și disperare problemele care se vor ivi. Convalescent fiind, i se comunică tardiv proiectul constituțional și se îngrozește. Pe de o parte, cunoaște opozițiile pe care le ridică; și înțelege că, departe de a contribui la progresul internaționalismului, acest proiect va înăspri pasiunile naționale. Pe de altă parte, Lenin rămîne, așa cum a fost întreaga sa viață, legat de o viziune internaționalistă asupra statului sovietic. Ceea ce își dorește el este depășirea ideii de națiune într-o comunitate nouă, și nu cristalizarea naționalismului. În sfîrșit, revoluția și anii care au urmat i-au arătat, într-o manieră de necontestat, că evoluția conștiinței sociale se face într-un ritm propriu, după legi proprii, și nu prin forță și prin instituții străine aspirațiilor sale.

În patru ani, Lenin, voluntaristul, a descoperit că simpla voință a unui partid, fie el chiar partidul avangardei proletariatului, nu este suficientă pentru a schimba mentalitățile. Circumstanțele favorizaseră o vreme această voință și îi permisese să tragă foloase din haos, pentru a face revoluția. Dar, odată revoluția făcută, bolșevicii și statul pe care ei îl fondaseră se găseau cu mult înaintea

unei conștiințe sociale care aspira la pămînt, la pacea civilă și la o independență națională. Din 1921, Lenin întrevide că numai o lungă pedagogie va modifica mentalitățile. Și că, pentru a fi transformată în conștiință internațională, conștiința națională are nevoie de mult timp, de multă încredere, de mult tact. Față de această viziune esențialmente pedagogică a schimbării, pe care boala și distanțarea au aprofundat-o, cu siguranță, proiectul voluntarist al lui Stalin are efectul unei bombe. Opozițiile care se manifestă îi confirmă lui Lenin că trebuie ținut cont de mentalități, nu să le bruschezi, riscînd să înăsprești deosebiri naționale. Iată de ce Lenin se va opune din toate puterile de care mai dispunea acestui proiect despre care scrie că „dă apă la moară separatiștilor“. Îi reproșează lui Stalin că „este prea grăbit“, că vrea să ignore sentimentele reale ale oamenilor.

Acestei construcții i se opune o alta care menajează susceptibilitățile naționale. Statul sovietelor va fi o nouă construcție care va uni pe picior de *egalitate* toate republicile, Republica Rusă ca și celelalte. *Egalitatea* este atunci cuvîntul-cheie al gîndirii leniniste. Deosebiri naționale, ranchiunile nu pot fi abolite decît printr-o egalitate care garantează fiecărei națiuni că nimic nu mai subzistă din dominația anterioară, fondată pe inegalitate. Vedem astfel în ce fel evenimentele de după 1918 au maturizat gîndirea lui Lenin. Fidel sieși, nu se luptă niciodată cu obstacolul pe care îl descoperă, ci încearcă să-l ocolească. În 1922, acest obstacol îl constituie deosebirile dintre națiuni. De aceea îi și acordă o atît de mare importanță, pentru că știe că alegerea imediată va determina relațiile viitoare ale națiunilor sovietice. Mai mult chiar, această alegere va determina revoluțiile viitoare în măsura în care, revoluția aflîndu-se peste tot în reful, statul sovietic rămîne singurul în lume care să ofere un model celor ce aspiră să înfăptuiască revoluții.

Că problema este crucială, nu o știe doar Lenin. Stalin, care pînă atunci a jucat rolul secundului fidel, se răscoală. Adresîndu-se membrilor Biroului Politic, el critică poziția lui Lenin pe care îl acuză de „liberalism național“. Dar această revoltă este de scurtă durată. Constatînd că nu va fi urmat, Stalin se supune și redactează un nou proiect, în conformitate cu dorințele lui Lenin, pe care îl difuzează ca și cum redactarea sa n-ar fi nici pe departe finalizarea unui grav conflict.⁹ Proiectul astfel corectat este adoptat de partidele comuniste naționale, cu excepția georgienilor care se luptă din răspuțeri pentru a obține intrarea în federație pe baza unei egalități reale¹⁰.

Lupta lor se confundă cu cea care îi va opune brusc, și de manieră definitivă, pe Lenin și pe Stalin. Cel din urmă a cedat cu privire la organizarea juridică a federației, dar nu acceptă să cedeze și în ceea ce privește maniera concretă de a o realiza. În conflictul care, pînă în cele din urmă, îl va opune lui Stalin, conflict cu privire la aplicarea *reală* a principiului egalității între națiuni, Lenin, căruia boala îi dă o sensibilitate extremă, descoperă adevăratul tip de relații instaurate între centru și republici. Era vorba, pur și simplu, de dominație și de șovinism rus. Atunci abia întrevăde Lenin amploarea eșecului care se anunță. Colaboratorii săi cei mai apropiați sînt corupți de putere, partidul său devine o mafie; peste tot, șovinismele renasc, încurajate de insolenta celui mai puternic dintre toate: șovinismul rus. În ultimele săptămîni pe care le mai are, înainte ca un ultim atac să-i rupă orice legătură cu lumea celor vii, redactează un text al cărui ton arată cît de lucid este cu privire la gravitatea problemei naționale și disperat în ceea ce privește posibilitățile de rezolvare. Textul său este înainte de toate o mărturisire: „Sînt grav vinovat față de muncitorii Rusiei de a nu mă fi ocupat cu suficientă energie de faimoasa problemă a *autonomizării*, oficial numită Uniune a Republicilor Socialiste Sovietice“. Și totuși, acest text este scris la 30 decembrie 1922, atunci cînd proiectul constituțional care fusese adoptat reprezenta triumful ideilor sale. Atunci de ce se simte, oare, vinovat? Se simte vinovat pentru că este conștient de ambiguitatea situației pe care o lasă în urma sa.¹¹

La 30 decembrie 1922, cel de-al III-lea Congres al Sovietelor din URSS a adoptat tratatul cu privire la formarea Uniunii semnat între RSFSR și republicile socialiste sovietice ale Ucrainei și Bielorusiei și, în fine, republica federativă a Transcaucaziei, impusă cu forța Georgiei. Acest tratat fixează dispozițiile formale care vor deveni Constituția sovietică din 1924. Federația care ia naștere este chiar acea nouă comunitate juridică dorită de Lenin, ale cărei instituții sînt specifice, diferite de cele ale RSFSR.

Dar Lenin își dă seama cu clarviziune că dispozițiile de drept nu sînt suficiente pentru a contracara starea de fapt. Această distorsiune între *Drept* și *Fapt*, o înțelesese și Stalin și acesta este motivul pentru care, după ce o vreme se arătase prost dispus, își transformase, totuși, proiectul de autonomie în proiect federal. Pentru Stalin, realitatea este ușor de descifrat. Preeminența RSFSR — umană, politică — este de necontestat. Capacitatea sa de a controla prin intermediul diverselor instituții — partid, organe economice,

armată — formațiunile teritoriale naționale este evidentă. Fără îndoială că Stalin s-a gîndit că situația de drept ideală ar fi cea care ar reflecta această realitate; de aici și proiectul său de autonomie. Dar, constrîns de Lenin să renunțe, o face fără a protesta excesiv, pentru că Stalin crede cu tărie — și viitorul îi va da dreptate — că Starea de Fapt prevalează asupra Stării de Drept. Nu contează dacă federația este egalitară sau nu; RSFSR va fi inima acesteia. Lenin este conștient de consecința inevitabilă a dezechilibrului între faptul real și dreptul proclamat. Dar o atribuie unei cauze precise, „acestui produs sută la sută rusesc, șovinismul Rusiei Mari care îl caracterizează pe birocratul rus.“ Și Lenin simte cum acest birocrat rus răsare sub haina comunistului. Iată de ce nu mai crede în virtuțile textelor juridice pentru că, scrie el, soluția găsită „reduce libertatea de a ieși din uniune, care este justificarea noastră, la un petec de hîrtie“.

Din această ultimă înfruntare cu Stalin, pe care o pierde, de altfel, (pentru că nu va obține, așa cum recomandase, dizgrația lui Stalin, iar lui Troțky, pe care îl însărcinează în locul său și-l înarmează cu dosarele sale să apere națiunile, puțin îi pasă), Lenin a înțeles dimensiunea problemei naționale, în profunzimea sa și în eșecul său. Dar și-a schimbat oare integral vederile? Absolut deloc. Scopul său ultim rămîne dispariția națiunilor, în beneficiul unei noi comunități umane unită prin solidaritatea de clasă. Doar metodele și ritmul trebuiau schimbate. Voluntarismul face loc atenției acordate realității, iar graba, unei lungi răbdări. Luciditatea, atunci cînd trebuie să realizeze profunzimea conștiinței naționale, contrazice fidelitatea încăpățînată față de o viziune finală de unde problema națională a fost dată afară pe ușă. Această contradicție explică faptul că ultimele directive ale lui Lenin nasc doar impasuri.

Dialectica egalității și a controlului

Construcția Sovietică, începută în 1922, se numea, în Pactul din decembrie 1922, *stat federativ*. Dar acest pact pune accentul, înainte de orice, pe ceea ce era *comun* — competențele, instituțiile — și împingea pe un plan secundar ceea ce era cu adevărat republican.¹² Cu toate acestea, egalitatea între popoare, afirmată în Declarația de unire adoptată simultan și care constituie unul dintre cele două elemente ale legii fundamentale a URSS-ului, nu era

doar vorbă goală. Voința egalitară marchează, în acea epocă, ideologia sovietică a relațiilor între națiuni. Și chiar dacă Lenin și Stalin nu se înțelegeau defel asupra egalității politice, Stalin va face, totuși, din ea un resort al politicii naționale a Uniunii Sovietice. Ca și Lenin, el știe că soluționarea problemei naționale are nevoie de calm, ceea ce presupune concesiile făcute națiunilor încorporate în URSS. Dacă soluția politică a lui Stalin este funciarmente centralistă, ea se înscrie într-un context ideologic egalitar și într-o serie de dispoziții destinate să demonstreze că URSS-ul este construit pe egalitatea între națiuni.

Ideologia egalitară este consacrată prin dreptul constituțional. Federația face loc statutelor celor mai complicate, care răspund, în principiu, celor mai diferite situații. *Națiunile* sînt organizate în state suverane: republicile federale. Națiuni mai mici, sau cele care nu reunescondițiile necesare suveranității, au, totuși, un cadru etnic, chiar dacă nu suveran: republica autonomă. În sfîrșit, *naționalitățile*, formațiuni etnice mai puțin elaborate decît națiunile, de pildă grupuri etnografice, beneficiază și ele de recunoașterea specificității lor culturale și dispun de o organizare teritorial-națională — regiuni autonome, districte naționale — care le garantează drepturi culturale proprii. Organizarea internă a statului sovietic reflectă, deci, complexitatea etnică a societății și existența în sînul acestei societăți a formațiunilor umane, a căror dezvoltare politică și culturală este departe de a fi uniformă. Republicile sînt *în drept egale*, unite doar prin voința de a trăi împreună, libere în orice clipă să se despartă. Dacă nimeni nu încearcă atunci să probeze dreptul la secesiune — experiența georgiană a demonstrat că uniunea era un imperativ categoric — egalitatea națiunilor are, cu toate acestea, un conținut politic și cultural.

Conținut politic prin cuvîntul de ordine *indigenizarea* cadrelor peste tot și la toate nivelele.¹³ Republicile naționale trebuie să-și ia în mîini propriul destin și pentru aceasta trebuie să fie conduse de cadre proprii. Partidul comunist impune această linie de acțiune în întreaga Uniune. O impune, în același timp, pentru a combate ranchiunile naționale și pentru că este o necesitate. Revoluția a privat Rusia de vechea sa elită. Statul sovietic nu poate, doar cu sprijinul cadrelor ruse nou promovate, să conducă și să facă acest imens ansamblu să evolueze. Penuria de cadre rusești se adaugă dificultăților politice și-i invită pe succesorii lui Lenin să urmeze calea pe care acesta o trasase. La urma urmelor, nu este o cale simplă. Re-

publicile periferice și formațiunile autonome situate în RSFSR cunosc aceleași dificultăți de cadre ca și Rusia. Unde să găsești cadre pentru partid, pentru administrație, pentru învățămînt, pentru economie.¹⁴ Nu prea ai de unde alege. Comuniștii cu vechime nu sînt mulți. Rămîn vechile elite naționale, sau chiar țărani care abia dacă știu să scrie, prea puțin familiarizați cu bolșevismul și scopurile sale. Noile elite care vor asigura funcționarea instituțiilor și cadrele societății regroupează aceste trei elemente. Dacă în Rusia clasa muncitoare, chiar slabă numeric, decimată de războiul civil, mai poate furniza încă, de bine de rău, cadrele necesare, în statele naționale noul regim primește în rîndurile sale pe toți aceia care doresc să-l servească. Dar această politică de indigenizare cu orice preț are două consecințe: cere promovarea culturilor naționale și controlul constant al cadrelor de origini diverse. Promovarea culturilor naționale este, fără îndoială, aspectul cel mai original și mai pasionant al politicii sovietice a acestei perioade. Încă o dată, ideologia și necesitatea și-au dat mîna pentru a determina o astfel de alegere.

Uniunea Sovietică a anilor '20 rămîne marcată de utopia revoluționară. Este un fapt care nu trebuie uitat. În ciuda loviturilor date acestei utopii (încorporarea forțată a națiunilor este o lovitură majoră), bolșevicii rămîn, în ansamblul lor, atașați unei viziuni egalitare asupra societății. Iar egalitatea națiunilor, odată ce a fost politic angajată, se deplasează în domeniul cultural.¹⁵ Deja la începutul secolului, Otto Bauer, în dorința sa de a menține coeziunea Imperiului austro-ungar, observase că aspirația cea dintîi a națiunilor era aceea de a-și păstra și dezvolta cultura proprie și, înainte de toate, limba proprie. Iată de ce programul național al anilor '20 insistă asupra promovării egale a tuturor culturilor naționale. Și în primul rînd asupra promovării limbilor naționale.¹⁶

Cadrele naționale pe care le solicită politica de indigenizare vor fi naționale pentru că vor fi purtătoare ale culturii proprii lor națiuni. Această politică a avut, de altfel, aspecte amuzante. Uneori, națiunea, așa cum este ea definită în construcția statului anilor '20, nu posedă o limbă adevărată. Sau chiar are obiceiul de a utiliza o altă limbă. Cu toate acestea, puterea sovietică impune fiecărei formațiuni administrative naționale să aibă o limbă proprie și să o utilizeze. Și astfel, în cadrul Republicii Bielorusia, în care mai multe limbi erau utilizate concurențial, autoritățile impun ca limbă oficială bielorusa, cu toate că marea parte a populației este obligată să

meargă la școală pentru a o învăța.¹⁷ Și mai amuzant încă este faptul că savanții lingviști sînt solicitați să transforme în limbi literare scrise dialecte vorbite de minuscule grupuri de numai cîteva sute de persoane.¹⁸

Statul sovietic, în ciuda sărăciei sale, consacră acestei promovări de culturi, care merge adesea pînă la a le inventa, eforturi și sume considerabile. Într-un moment în care este necesară o alfabetizare rapidă, prin cele mai simple metode, timp și resurse infinite sînt consacrate tipăririi unor abecedare și unor cărți care nu au, adesea, decît maximum cîteva sute de cititori și formării unor profesori capabili să instruiască acești viitori cititori.¹⁹ Dar „direcția” este fermă. Fiecare grup național are dreptul la *cultura sa*, deci la *limba sa*. Egalitarismul care fondează această direcție se întărește în final cu scopuri politice.

Egalitatea drepturilor culturale, recunoscută fiecărei națiuni, va permite și sfărîmarea unor mari grupuri omenești unite de o solidaritate aparte. Este cazul popoarelor musulmane din Caucaz sau din Asia Centrală²⁰, care căutau, încă de la începutul secolului, să se unească în jurul limbilor comune.²¹ Dar, în interiorul frontierelor stabilite, fiecare națiune trebuie să folosească numai limba proprie. Egalitarismul cultural pune astfel capăt viselor pan-turce sau pan-musulmane care, dacă s-ar fi realizat în cadrul statului federal sovietic, ar fi opus centralismului politic comunități umane și civilizații periculos de mari.

Promovarea culturilor naționale prezintă astfel inconveniențe serioase. O educație pur națională nu poate decît să întărească sentimentele naționale și să se orienteze într-o direcție inversă obiectivului unitar final. Iată de ce, *cultura națională* nu este un concept simplu, ci un concept cu dublu conținut, pe care Stalin l-a definit perfect. Aceste culturi sînt naționale în *forma* lor, în principal, limba. Dar, în același timp, ele sînt socialiste prin *conținut*. Ceea ce limbile naționale trebuie să vehiculeze nu este patrimoniul propriu al fiecărei națiuni, ci un patrimoniu nou, comun tuturor, socialismul, valorile sale, finalitățile sale. Doar astfel înțelese culturile naționale pot îndeplini funcția care le este destinată. Ele liniștesc sentimentele naționale, le satisfac. Și, în același timp, prin ele se evoluează progresiv către o conștiință nouă, comună tuturor. Stalin este artizanul acestui compromis cultural, pe care Lenin nu l-a dezavuat. Pentru că, într-adevăr, el combină exigențele prezentului — satisfacerea sentimentelor naționale și sfărîmarea marilor so-

lidarități pan-naționale — și scopul de viitor, adeziunea progresivă la o aceeași cultură politică. Aici, forța se dă la o parte în favoarea pedagogiei, aspect asupra căruia Stalin a reținut încă o dată averismele lui Lenin.

Acest egalitarism cultural nu va funcționa, de altfel, fără o politică a controlului. Cadrele naționale, culturile naționale trebuiau, în principiu, să satisfacă exigențele naționale și progresiv să le reducă. Dar aceste elemente puteau conduce spre rezultate diametral opuse, către o exaltare a sentimentelor naționale. Pentru a limita concesiile egalitare la funcția lor pedagogică, puterea sovietică le-a compensat, încă din anii '20, printr-un control sever. Control al Partidului internaționalist asupra statului purtător al intereselor naționale; primatul statului federal asupra formațiunilor federale; controlul economic care multiplică legăturile între centru și periferie; și, mai ales, controlul cultural. Acest ultim control se exercită prin autoritatea preeminentă asupra activităților culturale rezervată Partidului comunist centralizat și prin substituirea sistemelor de valori și regulilor care organizează orice societate anume cu un sistem de valori comune, definit la centru.²³

Amestec de liberalism și de control, politica națională dusă în URSS în anii '20 caută să construiască o comunitate nouă, o națiune sovietică proletară, care să demonstreze că solidaritatea de clasă poate triumfa asupra conștiinței naționale.

Federalismul stalinist: controlul fără egalitate

Egalitatea popoarelor, fundamentul echilibrului federal al anilor '20, trebuia, în principiu, să creeze *prietenia popoarelor* care trăiau laolaltă. Ea trebuia, însă, dincolo de acest sentiment comunitar, care ar fi modificat lent mentalitățile, să permită degajarea unei noi elite care, după modelul culturii, ar fi fost națională prin formă, dar care, de la o republică la alta, ar fi fost aceeași: o elită sovietică, dobîndită prin sistemul care a promovat-o și servind drept punte între un trecut de tradiții diferite și viitorul comun.

Cu toate acestea, din 1930 transpare faptul că rezultatele acestei revoluții culturale în sînul statului sovietic sînt mai ambigue decît se așteptau promotorii săi. Peste tot se nasc elite noi și se substituie încetul cu încetul vechilor elite îmbibate de spirit naționalist. Dar peste tot se constată și că aceste noi elite, promovate de Partidul Comunist, reiau pe cont propriu tocmai același spirit na-

țional la a cărui dispariție ar fi trebuit să contribuie. Cazul cel mai flagrant este cel al elitei bieloruse. Pentru a lega populația Bielorusiei de limba sa, regimul a avut nevoie de multă tenacitate, dar recensământul din 1926 îi demonstrează limitele: din 4.000.000 bieloruși, un sfert consideră încă limba rusă drept limbă maternă.²⁴

În acest mediu în care pătrunderea culturii ruse este masivă, elitele afirmă la acea vreme că nu este loc pentru lupta de clasă, națiunea bielorusă fiind caracterizată prin absența burgheziei. Și tot în acest mediu se dezvoltă idei occidentalizante și refuzul de a aparține lumii slave orientale. La începutul anilor '30, Moscova descoperă că elita bielorusă formase un *centru național* al cărui scop era detașarea Bielorusiei din federație.²⁵ Dacă acest centru a avut sau nu activități periculoase pentru unitatea sovietică nu contează. Este clar că el a existat și aceasta demonstrează atașamentul elitelor la valorile tradiționale, străine societății sovietice. Această mișcare era cu atât mai îngrijorătoare, cu cât, și din alte părți, statul sovietic se vede obligat să constate inconvenientele recuperării elitelor naționale care jucaseră un rol înainte de revoluție.

În Asia Centrală, un fost conducător al mișcării naționale, Faizullah Hodjaev, promovat în vârful ierarhiei comuniste, încerca să frâneze integrarea economică a regiunii în ansamblul sovietic, jucând, în același timp, de ochii lumii, rolul liderului național câștigat de comunism. Și regimul nu reușea să domolească în regiune războiul larvar întreținut de basmaci (coate-goale), un fel de haiduci musulmani care rezistau de mai bine de zece ani, cu sprijinul tacit al populației.²⁶

La începutul anilor '30, debarasându-se de toți adversarii săi, Stalin poate, în sfârșit, să-și impună cu totul ideile asupra problemei naționale. Soluția pe care o întrevede are mai multe aspecte. Din experiența anterioară, conservă compromisul cultural și federalismul, pe care îl va ameliora. Constituția din 1936, spre deosebire de Legea fundamentală din 1924, este cu adevărat federală. Formațiunile naționale se înmulțesc în această perioadă și ierarhia națiunilor și naționalităților, cu drepturile și competențele teoretice adiacente, este clar stabilită.²⁷ Dar, pe lângă acest respect teoretic al structurilor federale, Stalin se angajează într-o operație cataclismică de transformare a societății, în care naționalismul trebuie, crede el, să-și piardă întreaga rațiune de a exista. Națiunile Uniunii sînt esențialmente formate din țărani, unele sînt încă nomade. Colectivizarea tuturor și sedentarizarea nomazilor trebuie să aibă

pe plan național un dublu efect: suprimarea țăranului, a individualismului său, a sistemului său de valori străin noii societăți; și, în același timp, pentru ne-ruși, suprimarea tuturor rădăcinilor și tradițiilor proprii fiecărui popor, a căror conservare viața nomadă o permite cu mai multă ușurință. În plan național, atașamentul la valori particulare ne-rusești a dat rezistenței la colectivizare o forță complementară disperată.

Schimbarea socială printre ale cărei scopuri se află și eradicarea tuturor particularităților naționale, a modurilor de viață proprii, se operează peste tot cu violență; iar această violență este caracteristica punctului de vedere stalinist asupra problemei. Încrederea lui Lenin într-o pedagogie a internaționalismului nu l-a sedus niciodată pe Stalin. La începutul anilor '30, el substituie educației violența pură. Și, după ce a distrus condițiile unei vieți tradiționale pentru ansamblul societății, va distruge, cîțiva ani mai tîrziu, în timpul epurărilor de care și-a legat numele, toate elitele naționale ale anilor '20, care comiseseră crima, de neiertat în ochii săi, a reîntoarcerii la izvoarele fidelității naționale. Dacă în întregul URSS aceste epurări par să lovească orbește, la periferie rațiunea lor este evidentă. Ele permit distrugerea sistematică a vechilor elite și a elitelor instaurate în anii '20. În ajunul războiului, consecința epurărilor este clară. Stalin face loc unei noi elite care va întrupa o nouă concepție a relațiilor dintre națiunile Uniunii Sovietice, o concepție vădit inegalitară, reluare a trecutului imperial. Este concepția unei federații de inegali, care nu se va declara oficial decît în 1945.

Dar, încă de la sfîrșitul anilor '30 se arată semnele premergătoare. Mai întîi, impunerea generală a alfabetului cirilic. În anii '20, multe limbi din URSS utilizau alfabete diferite — arab, mongol — sau, lipsite de un alfabet, fuseseră dotate cu cel latin.²⁸ Exigențele unui proces rapid de educație populară, sărăcia și, adesea, experiența altora (Turcia lui Mustafa Kemal făcuse din alfabetul latin un instrument de modernizare), justificau această evoluție. Alfabetul latin, care nu era folosit în Rusia, avea avantajul de a nu da acestei schimbări a tradițiilor intelectuale o coloratură imperială. La sfîrșitul anilor '30, înlocuirea ultrarapidă a alfabetului latin cu cel cirilic²⁹ marchează dorința de apropiere a diverselor limbi de limba rusă cel puțin prin grafism și sugerează angajarea unui proces general de rusificare culturală.

În aceeași manieră, la sfîrșitul anilor '30, istoria trecută a Imperiului rus începe să fie revizuită într-o direcție care subliniază

inegalitatea persistentă dintre națiuni. Imediat după revoluție, bolșevicii proclamară caracterul detestabil al dominației imperiale, condamnaseră tot ce putea avea vreo tangență cu aceasta și afirmaseră că rezistența națiunilor cucerite în fața invadatorului rus era un act istoric „progresist” indiferent cine i-ar fi fost capii: conducători religioși, ca imamul Șamil în Caucaz, șefi tribali ca Hanul Kennesari Kasimov care fusese adversarul implacabil al rușilor în câmpiile kazahe cu un secol mai înainte. În ajunul războiului, viziunea trecutului nu mai părea să opună cu claritate unei Rusii dominatoare, mișcări de independență națională legitime.³⁰

Constituția din 1936 indică deja virajul. Statul sovietic se afirmă implicit, prin *teritoriu* și *trecut*, moștenitorul Imperiului.³¹ Sub ordinele lui Stalin, istoricii redescoperă rolul istoric pozitiv jucat de prinții „unificatori ai pământurilor rusești”, de Biserica ortodoxă, de monahismul purtător al civilizației bizantine.

Deplorând trăsăturile autoritare ale imperiului țarist, istoricii acelor ani încep să-i descopere virtuțile, printre care cea dintâi este, pentru ei, puterea statului, care a permis Rusiei să devină meterezul Europei în calea și împotriva invaziilor venite din Est. Încetul cu încetul, istoria rusească își regăsește drepturile.³¹ Nu numai pe acelea ale poporului, dar și pe acelea ale suveranilor săi care au întărit națiunea împotriva inamicului din afară. Cinematograful vine în ajutorul acestei noi conștiințe istorice, glorificându-l pe Petru cel Mare și, mai ales, pe Alexandru Nevski. O dată cu suveranii, revin în pantheonul istoriei și conducătorii militari, în primul rând cei care au luptat împotriva lui Napoleon și a căror evocare este ocazionată de comemorarea bătăliei de la Borodino. Astfel, poporul rus, obișnuit, din 1917 încoace, să-și renege trecutul, și-l regăsește încetul cu încetul.

Dar această reabilitare a istoriei ruse pune o gravă problemă: aceea a istoriei celorlalte popoare ale URSS-ului. Aici viziunea istorică în vogă de pe vremea revoluției, se va inversa treptat. Egalitarismul revoluționar conducea către glorificarea oricărei rezistențe naționale față de opresiunea considerată drept un „tot absolut”. La mijlocul anilor '30, istoricii încep să-și pună întrebări. Fără îndoială că opresiunea țaristă era condamnată. Dar efectele ei nu au fost benefice? Datorită dominației coloniale, popoarele Imperiului au beneficiat de Revoluție o dată cu poporul rus, sărind peste etapa istorică atât de dureroasă a capitalismului.

Cîștigul ultim nu este el, oare, la fel de mare pe cît neplăcerile colonialismului? Și astfel, colonizarea, pînă atunci *rău absolut*, este atenuată de istoria postrevoluționară — și devine un *rău relativ*.

Încetul cu încetul, raționamentul se dezvoltă și mai mult. Istoricii sovietici descoperă că, pentru numeroase popoare aflate sub jugul rusec, opțiunea nu se făcea între colonizare și libertate, ci între două colonizări. Acesta ar fi cazul georgienilor, de pildă, amenințați de Turcia, care le-ar fi spulberat civilizația și de Rusia, care le-a păstrat această civilizație și le-a permis accesul la socialism. Din acest moment, colonizarea devine *răul minim*.³³ Și mișcările naționale care au opus rezistență acestei colonizări apar, din această perspectivă, inspirate mai degrabă de sentimente depășite, decît răspunzînd interesului național al popoarelor în cauză. Cărțile de istorie se umplu de noi eroi. Întelepților suverani ai Rusiei — care, firește, au fost niște autocrați, dar rolul lor era dictat de istorie — li se adaugă eroii istoriei fiecărei națiuni, cei care au înțeles necesitatea unirii cu statul rus, necesitatea acceptării *răului minim*. Sincer vorbind, aceștia nu sînt prea numeroși; în avanpremiera războiului, singurul personaj istoric de anvergură este Bogdan Hmelnițki, cel care a semnat, în secolul XVI, actul de unire al Ucrainei și Rusiei, la Pereiaslev.³⁴

Pînă în 1941, aceste schimbări rămîn confuze. Societatea sovietică, proaspăt ieșită din coșmarul colectivizării și al epurărilor, nu vede încă, probabil, toate implicațiile acestei noi viziuni asupra trecutului popoarelor care compun Uniunea Sovietică. Războiul va da tușa definitivă versiunii staliniste a „prieteniei între popoare”. Și ceea ce războiul va demonstra mai întîi va fi tocmai precaritatea acestei construcții multinaționale. Înaintarea fulgerătoare a armatei germane în teritoriul sovietic a fost favorizată de faptul că această armată traversa teritorii care nu erau populate de ruși, ci de popoare care acceptau cu greu încorporarea, adesea recentă, în Statul Sovietic — cum este cazul statelor baltice. Atitudinea ucraineană în fața înaintării trupelor germane relevă profunzimea ranchiunilor naționale. Aceste ranchiuni sînt, în parte, încurajate de politica germană în teritoriile sovietice.³⁵

Înainte de 22 iunie 1941, un proiect fantastic de decupare a Uniunii Sovietice a fost conceput la Berlin de Alfred Rosenberg, autorul *Mitului secolului XX*. Conștient de potențialul exploziv al statului multinațional, singurul care mai subzista încă în Europa,

Rosenberg propune Germaniei să joace cartea naționalismelor pentru a suprima Uniunea Sovietică; să reducă Rusia la un stat-tîrîță întors către Est, redus la o vocație asiatică; de a o încercui cu o rețea de state naționale create de Germania și dependente de ea. Aplicarea la fața locului a programului Rosenberg contribuie, în anumite cazuri, la dificultățile militare ale puterii sovietice, căci pasiunile naționale au fost răscolite. Caucazul este terenul privilegiat al unei astfel de experiențe și armata germană susține guverne naționale care se instalează în locul autorităților sovietice răsturnate o dată cu replierea Armatei Roșii. Acesta este cazul guvernului național karaciai condus de un țăran, Kadi Bairamukov, care încearcă să restaureze structurile sociale și religioase tradiționale și să decolectivizeze viața rurală.

Dacă armata germană ar fi extins experiența caucaziană asupra tuturor teritoriilor ocupate, statul sovietic ar fi fost spulberat. Dar ideile lui Rosenberg erau combătute din două părți. Pe de o parte de comandamentul militar condus de generalul Jodl, pentru care a susține națiuni dispersate însemna a provoca opoziția națiunii celei mai importante, națiunea rusă, atunci cînd obiectivul rezonabil era tocmai de a face apel la națiunea rusă și de a o rupe de conducătorii săi, pentru a distruge din interior statul sovietic.

La polul opus, proiectul hitlerist nu era cu nimic mai puțin negativ. Pentru Hitler, întregul spațiu sovietic trebuia colonizat, fără diferențieri, de Germania. Crearea guvernelor naționale nu putea decît să ipotecheze viitorul și să complice sarcina viitorilor coloni. Fie ei ucraineni sau ruși, toți cetățenii URSS-ului erau, pentru Hitler, *Untermenschen*. Ce rost avea să faci vreo deosebire?

Aceste rezistențe au paralizat politica de sprijin a națiunilor sovietice preconizată de Rosenberg și, în definitiv, au împins națiunile decepționate, înspăimîntate de violența germană, spre Est, către federație.

Dar experiențele izolate au avut mai multe consecințe. Ele i-au arătat lui Stalin că statul federal, așa cum exista el, era foarte fragil și că trebuiau aduse noi elemente. Pe termen scurt, sub presiunea armatelor germane, aceste elemente nu puteau fi decît concesii făcute sentimentului național, pentru a fi cu un pas înaintea germanilor acolo unde aceștia jucau cartea națională. De asemenea, pentru că tragedia anului 1941 arată clar că apelul la valorile comunismului nu este de ajuns și că numele eroilor care și-au apărât patria în trecut este infinit mai mobilizator decît cele ale lui Marx

sau Lenin. Pe termen lung, Stalin va reformula întregul echilibru între națiuni. Dar aceasta nu se va întîmpla decît după război, atunci cînd va dori să reapece hăturile destinului țării sale.

Cea de-a doua consecință este aceea că războiul a dezvoltat, sau, mai degrabă, a eliberat sentimente naționale pe care tragica perioadă a anilor '30 le împinsese pe un plan secundar. Anii de război păreau să creeze tensiuni naționale analoage celor care conduseseră la dislocarea Imperiului, în ciuda unui sfert de secol de educație socialistă și de federalism.

Războiul a demonstrat, de asemenea, puterii centrale că periferia era vulnerabilă și că această vulnerabilitate, într-o situație internațională tensionată, făcea să planeze asupra întregului sistem o amenințare de moarte. În sfîrșit, Stalin a constatat slabul ecou stîrnit de apelul său la solidaritate internațională. Și a trebuit să-i substituie apelul la solidarități de alt ordin, solidarități ale istoriei, ale națiunii, ale religiei.³⁶ De aceea, a introdus în ideologia sovietică elemente noi, care o vor modifica profund.

Reabilitarea „fratelui mai mare”: un nou sistem imperial

Victoria a fost aceea care a demonstrat amploarea schimbărilor morale produse de război în Uniunea Sovietică, precum și învățăturile trase de Stalin din această experiență. Într-o țară de naționalisme exacerbate, Stalin va renunța definitiv la egalitarismul dinaintea războiului, va ierarhiza sentimentele naționale, va plasa pe primul plan națiunea rusă, tradiția și cultura sa. Războiul i-a oferit pentru aceasta un excelent pretext.

Imediat ce armata germană se retrage din teritoriile naționale în care s-au manifestat tendințe autonomiste, Stalin pedepsește cu multă asprime. Între 1943 și iunie 1944, șase mici națiuni acuzate de trădare sînt smulse de pe pămînturile natale și deportate în Asia Centrală sau în Siberia. Ele se vor alătura astfel germanilor deportați în 1941. Cel puțin un milion de persoane (în 1939, 407.690 ceceni, 92.074 inguși, 75.737 karaciai, 42.666 balkîri, 134.271 kal-mîci, peste 200.000 tătari din Crimeea, 380.000 germani de pe Volga) sînt astfel acuzate de o crimă colectivă, atribuită unor națiuni întregi.³⁷ În 1946, un decret va preciza că aceste măsuri antrenaau depozedarea cecenilor, ingușilor și tătarilor de teritoriile lor naționale.

Timp de zece ani, aceste grupuri naţionale nu vor avea nici o existenţă legală, nici un reprezentant în Sovietul naţionalităţilor; nu vor fi niciodată menţionate nicăieri.

Lovind astfel naţiuni întregi şi nu indivizi, Stalin doreşte să dea măsuri exemplare. Dar, mai ales, urmăreşte un scop precis, vizează ierarhizarea responsabilităţilor naţionale în viaţa sovietică. Există naţiuni rele. Dar există şi naţiuni exemplare. Şi, dintre toate, cea mai exemplară este naţiunea rusă. Sensul mesajului este clar. Atunci când serbează victoria, la 24 mai 1945, Stalin salută *poporul rus*, şi nu poporul sovietic, pentru că, spune el, „este naţiunea conducătoare a Uniunii Sovietice“, ea „a câştigat în acest război dreptul de a fi recunoscută drept ghid pentru întreaga Uniune“, ea are ca trăsături dominante „limpezimea spiritului, fermitatea caracterului şi răbdarea“. Faţă de alte popoare care şi-au arătat toată slăbiciunea în timpul războiului („dacă aş fi dorit să pedepsesc cu adevărat, ar fi trebuit să deportez întregul popor ucrainean“, adaugă el), poporul rus a arătat care-i este locul: cel dintîi. Egalitarismul menţinut oficial dispăre astfel, în favoarea unei comunităţi de naţiuni care se organizează în jurul unui „*frate mai mare*“, poporul rus, responsabil de tot şi de toate şi ghid al tuturor.³⁸

Şi astfel, trecutul devine mai clar în lumina prezentului. Rusia care făcuse revoluţia din 1917 a fost în stare de un asemenea act, pentru că întregul ei trecut o predestina acestui rol de avangardă. Încă de pe vremea Kievului, din secolul IX, ea se afla în acelaşi stadiu de dezvoltare ca şi statul carolingian şi influenţa sa era reală asupra Europei Occidentale. În secolul XIX — şi aici Stalin îl corectează pe Engels — departe de a fi un bastion al reacţiunii, ea se afla deja pe calea revoluţiei. Din acest moment, pentru popoarele cucerite, dominaţia rusă, cîndva *rău absolut*, ulterior *rău relativ*, apoi *rău minim*, devine *bine absolut*.³⁹ Această poziţie a fost clar exprimată de principalul lider comunist al Azerbaidjanului, Baghirov, care scrie în 1952: „Fără a subestima cu ceva caracterul reacţionar al politicii coloniale ţariste, nu trebuie să uităm... că anexarea popoarelor de către Rusia reprezintă pentru acestea unica ieşire şi a avut doar o influenţă binefăcătoare asupra destinului lor viitor“.

Din moment ce cucerirea era un bine absolut, cei care luptaseră împotriva ei nu mai au nici un titlu de glorie. Toţi eroii naţionali, capi ai mişcărilor de rezistenţă împotriva colonizării, sînt azvîrlîţi în infernul istoriei. În ciuda ataşamentului pasionat pe care elitele naţionale îl arată eroilor lor, cum ar fi imamul Şamil, mişcarea de

rezistență a acestora este condamnată ca o manifestare de obscurantism feudal. Din trecutul lor, națiunile ne-ruse sînt invitate să nu rețină decît ceea ce le-a apropiat de Rusia. Și, lipsite de un trecut propriu, nu le mai rămîne decît să se identifice istoricește cu poporul rus, așa cum le invită același Baghirov: „Forța conducătoare care unește, întărește și călăuzește popoarele țării noastre este fratele nostru mai mare, marele popor rus... Datorită virtuților sale, el merită încrederea, respectul și dragostea tuturor celorlalte popoare.”

Inegalitatea de fapt din federația sovietică, decurgînd, în 1918, din importanța numerică a poporului rus, din poziția sa centrală, dintr-un avans asupra majorității popoarelor care-l înconjurau, este, după război, justificată atît de istoria îndepărtată, cît și de cea recentă și erijată în principiu fundamental al relațiilor între națiuni. Federația, ca și Imperiul care o precedase, regroupează numeroase popoare în jurul unui popor călăuzitor.

La legitimarea istorică a rolului preeminent asumat de aici înaintea de națiunea rusă se adaugă, la acea epocă, o tentativă de asimilare culturală care marchează și ea o ruptură totală cu compromisul cultural anterior.⁴⁰ Culturile naționale sînt adesea denunțate pentru că despart conștiințele în loc să le apropie și pentru că, în ochii lui Stalin, sînt simbolul unui trecut retrograd. Toate monumentele culturilor naționale — epopei, poeme populare etc. — sînt supuse unui neiertător atac și interzise. Dar Stalin nu se oprește doar la monumentele literare ale trecutului, ci atacă și suprimă orice manifestare, chiar foarte modernă, de cultură națională. Literatura este acuzată peste tot de folosirea unui vocabular și a unor concepte depășite.

Să cînti trandafirii, asemeni lui Saadi, fie chiar într-un roman sovietic, era o manifestare de naționalism intolerabil. Singura utilizare a limbilor naționale era ilustrarea lumii realismului socialist — acela al tractoarelor și combinelor — al tehnicii, dar în nici un caz al tradițiilor particulare. Această reviziune culturală impune națiunilor reproducerea, la infinit, a unui model cultural unic, care nu mai conservă, ca *formă națională*, decît cuvinte. Dacă termenii tehnici lipsesc din limbile naționale, acestea nu au decît să le împrumute din limba rusă. Dacă formele lor gramaticale și sintactice se adaptează cu greu unei asemenea rigidități, limba rusă le poate servi de model.

În timp ce culturile naționale sînt reduse, astfel, în extremă, la un înveliș de cuvinte, cultura rusă înflorește și se oferă să înlocuiască culturile condamnate. Spre deosebire de soarta epopeelor naționale — ca *Dede Korkut* a azerilor sau *Alpamîș* a uzbekilor —, monumentele culturii ruse, *Biline-le*, *Spusa Prințului Igor*, sînt erijate în patrimoniu al întregii comunități. Popoarele ne-ruse sînt invitate să adopte acest patrimoniu și să-și găsească în el inspirația pentru producțiile lor viitoare.

Lenin credea că popoarele ne-ruse vor adopta, într-o zi, de bună voie, limba rusă, din comoditate și pentru că fuseseră lăsate în pace să-și dezvolte propriile culturi. În 1952, comunitatea națiunilor din Uniunea Sovietică trebuie să se întoarcă spre cultura rusă pentru că nu mai are altă soluție. Indiferent față de minorități, Imperiul țarist nu încercase niciodată să realizeze o rusificare atît de sistematică a supușilor săi. Și nici nu avusese vreodată o doctrină clară și extinsă la întregul teritoriu pe care îl guverna. În 1952, Federația sovietică este un adevărat Imperiu, în care importanța poporului rus este justificată, ca în imperiile coloniale ale trecutului, printr-o civilizație superioară și prin progresul spre care aceasta își îndrumă supușii. „Închisoarea popoarelor“ nu mai există. Dar federația este o comunitate perfect inegalitară, în care *fratele mai mare* domină și încearcă să asimileze. Stalin a replicat zvîcnirii naționale din anii de război, impunînd națiunilor o soluție brutală: rusificarea rapidă.

După Stalin: întoarcerea la utopie

Moștenirea lui Stalin nu lasă loc la interpretări. El a crezut întotdeauna în perenitatea națiunilor. Pentru a diminua antagonismele naționale în URSS, unica soluție pe care a avut-o în vedere a fost dominația unei națiuni asupra celorlalte. Aceeași este viziunea sa și la scară internațională. Iată de ce, după război, atunci cînd poate să fabrice revoluții în afara Uniunii Sovietice, în estul Europei, el transferă în noile state socialiste soluțiile pe care le experimentase în URSS: controlul sovietic și eliminarea sistematică a elitelor naționale. Monolitul est-european reproduce foarte exact monolitul sovietic. Dar moartea sa va marca o cotitură radicală pentru națiuni. Succesorii săi nu pot continua calea pe care a trasat-o el. Ei presimt epuizarea internă, necesitatea de a căuta noi soluții, o lume exterioară *diferită*, căreia trebuie să i te adaptezi.

Totul concură spre o revizuire de ansamblu, ale cărei jaloane sînt așezate în 1953 și care va izbucni începînd din 1955 și, mai ales, la cel de-al XX-lea Congres. Lupta pentru succesiunea lui Stalin este cea care va naște, într-o oarecare măsură, impulsul necesar acestei schimbări. Dintre succesorii posibili ai lui Stalin, cel mai redutabil, Beria, pentru a face față lui Stalin în cele din urmă luni ale vieții acestuia, dar și pentru a lupta împotriva concurenților săi, după martie 1953, a încercat să manipuleze organizația comunistă din Mingrelia, în Georgia, adică pe compatrioții săi. Stalin a fost cel dintîi care l-a înțeles și a distrus această organizație în 1952. Succesorii săi vor contribui cu toții la desăvîrșirea acestei misiuni. Dar lecția nu este cu totul pierdută. Toți își amintesc de război și prezintă că este vorba doar de un calm aparent la periferia ne-rusă.

Politica externă va contribui la înclinarea balanței în favoarea unei revizuii a raporturilor între națiuni. Încă o dată, succesiunea și opțiunea politică își dau mîna în mod formal. În 1955, Hrușciiov se va deplasa la Belgrad pentru a pune capăt unui conflict care, din 1948, separă două mari state socialiste: URSS și Iugoslavia. Crede că vizita sa în cîmpul adversarului, acest semn psihologic de pace, este suficientă pentru a regla toate problemele. Dar ceea ce ar fi trebuit să însemne iertarea generoasă a Moscovei se transformă în umilirea acesteia. Hrușciiov se vede obligat, pentru a culege roadele acestei călătorii, să recunoască abuzul de putere al Uniunii Sovietice, care a confundat solidaritatea socialistă cu voința dominatoare. Trebuie să admită că fiecare națiune socialistă este liberă să-și aleagă o cale proprie. Comunismul național, atît de combătut în URSS, primește astfel o strălucită confirmare. Fără îndoială, Iugoslavia a fost întotdeauna independentă față de URSS, și principiile care vor regla de acum încolo relațiile acesteia cu Moscova nu sînt transferabile și în interiorul Uniunii. Dar sensul acestei schimbări nu scapă neobservat pe plan intern.

Sensul este clar: este vorba de reabilitarea națiunilor, a relațiilor de egalitate între națiuni, chiar în stadiul socialismului. Este, de asemenea, o renunțare tacită a Moscovei la teza infailibilității sale și a primatului. Și chiar dacă aceste consecințe ale călătoriei lui Hrușciiov la Belgrad nu se fac simțite imediat în întreaga lor amploare, ele există; forțe latente ale unei fantastice zdruncinări a lumii socialiste.

Dar aceste schimbări interne se vor impune și datorită unor cauze externe lumii socialiste. În 1955, politica externă a lui Stalin,

politică de repliere și neîncredere, a supus Uniunea Sovietică unei veritabile stări de asediu. Atît la frontierele sale cît și la frontierele lumii socialiste, Statele Unite, a căror putere se afirmă de la o zi la alta, au constituit o rețea de alianțe menite să înăbușe Uniunea Sovietică. Stalin presimțise, încă din 1952, schimbările survenite în lume: stabilizarea capitalismului și necesitatea ca țara sa să se adapteze din mers la o politică de concurență pașnică. Dacă el nu a putut, din diverse motive, să dea această interpretare faptelor, Hrușciiov este gata să o facă. Și simte că direcțiile privilegiate pentru influența sovietică sînt zonele vecine: India și Orientul Mijlociu; că această pătrundere poate avea ca aliați mișcările naționale care se dezvoltă peste tot. Și Hrușciiov se înfîlnește aici cu Lenin cel din 1916, care considera, în lumea neindustrializată, că forțele naționale sînt forțe istorice în acțiune. Dar, ca și Lenin odinioară, Hrușciiov știe că o politică mizînd, în exterior, pe forțe naționale, nu se poate acomoda, în interior, cu strivirea națiunilor pentru că ar genera crize interne de dimensiuni imprevizibile.

Aceste intuiții vor fi elaborate și făcute publice cu ocazia celui de-al XX-lea Congres. Uniunea Sovietică anunță oficial sprijinirea mișcărilor naționale din întreaga Lume a Treia, afirmîndu-se ca un model de emancipare națională pe plan intern. Hrușciiov denunță toate crimele comise de Stalin împotriva națiunilor: lichidarea elitelor naționale, excesul de centralizare, acțiunea de rusificare, reabilitarea colonialismului și instaurarea unor raporturi de inegalitate. În locul acestei politici imperiale, Hrușciiov cheamă națiunile să-și reia drepturile culturale și să-și dezvolte propriile tradiții. Dispozițiile care permit să se măsoare amploarea acestei întregi schimbări de macaz se înmulțesc. Diferențierea între națiuni, stabilită la sfîrșitul războiului, în funcție de gradul lor de fidelitate față de URSS, este, în mare parte, abolită prin reabilitarea oficială (decret al Sovietului Suprem din 9 ianuarie 1957), a celor cinci popoare deportate după război pentru trădare și prin refacerea teritoriilor lor naționale.

Dacă, însă, cecenii, ingușii, karaciaii, balkîrii și kalmîcii primesc dreptul de a reveni la casele lor, recuperînd o existență națională, celelalte două națiuni care le-au împărtășit destinul, germanii și tătarii, sînt excluși de la această reabilitare. Vom reveni asupra consecințelor acestei voite nedreptăți selective, precum și asupra cauzelor ei.

Națiunile Uniunii Sovietice își reiau în posesie trecutul. Fără îndoială, Partidul Comunist al Uniunii Sovietice este foarte pu-

dent atunci cînd vine vorba să precizeze crimele staliniste. Dacă admite, global, distrugerea elitelor naționale, face, însă, totul pentru a nu reînvia amintirea personalizată a liderilor naționali, pentru a evita, probabil, ca dezbateră să se angajeze în fond pe relațiile între opțiunile centralizatoare și cele naționale. Și pentru a evita, de asemenea, să dea națiunilor eroi național-comuniști drept model. Acest fapt explică de ce reabilitarea persoanelor este rară, sau rezervată acelor care nu au apărut teze rămase heterodoxe.

Cel care își recîștigă drepturile este, mai ales, trecutul îndepărtat, colonial. Încă o dată, istoricii sînt chemați să rescrie istoria într-un mod mai nuanțat decît o făcuseră în anii '20 și în schismă evidentă față de istoria stalinistă. Firește, este vorba s-o rupă cu justificarea stalinistă a dominației ruse, care redevine *un rău*. Este vorba, de asemenea, să le redea locul în istorie celor care au apărut independența națională, și simbolul acestei revizui este imamul Șamil, în jurul căruia se articulează toate dezbaterile istorice de la sfîrșitul anilor '50.⁴¹ Această opțiune clarifică atît semnificația revizuirii, cît și limitele sale. Imamul Șamil reprezintă lupta islamului împotriva necredinței. Națiune și religie se amestecă strîns. Ceea ce explică de ce dezbateră asupra aprecierii mișcării lui Șamil s-a deschis după cel de-al XX-lea Congres, opunînd istoricii naționali comunității academice la scară sovietică; iată de ce această dezbateră, urmărită cu pasiune de eșele naționale, s-a desfășurat cu o alternanță de deschideri intelectuale și retrageri. Dacă intelectualitatea națională din Caucaz dorește să vadă recunoscută legitimitatea absolută a rezistenței opuse de imamul Șamil Rusiei, Partidul, prin organele sale teoretice, va face eforturi să determine doar o reabilitare parțială. Fără îndoială, se va spune, rezistența națională era legitimă la vremea sa. Dar această legitimitate nu trebuie să ascundă faptul că imamul Șamil era capul unei mișcări politicește retrograde, al cărei triumf ar fi îndepărtat Caucazul de progresul istoric.

Această dispută se va încheia cu o teorie ambiguă.⁴² Răul colonial a fost dacă nu compensat, cel puțin atenuat de istoria postrevoluționară. Restituindu-le națiunilor istoria și onoarea, noii conducători ai Uniunii Sovietice refuză să lase trecutul să hrănească un nou naționalism. Aproape patruzeci de ani de viață comună sub stindardul comunismului trebuie luați în considerare pentru a susține nașterea unei noi comunități omenești, un popor sovietic. Hrușciiov face, ca și Lenin, dovada unui oarecare optimism. Crede

în virtuțile pedagogice ale concesiilor care, la vremea sa, se înscriu în cadrul unei rupturi cu politica stalinistă. Dar nu dorește să renunțe la ceea ce consideră cucerit de-a lungul unei lungi istorii comune (și nu doar în timpul acelei istorii ulterioare lui 1917), în ciuda presiunilor și a procedurilor. Hrușciiov crede că o conștiință comună tuturor națiunilor URSS-ului, aceea a destinului comun, există. De aceea refuză să accepte, pur și simplu, o condamnare a unirii din trecut cu statul rus. Continuitatea istorică este, pentru Hrușciiov, unul dintre elementele progresului mentalităților.

După reabilitarea popoarelor, a istoriei și culturilor, urmează o revizuire a practicii federalismului. Pentru a da viață sistemului sovietic, pentru a-i da o raționalitate, Hrușciiov încearcă să descentralizeze viața economică — este vorba de puterea executivă, dacă nu de cea decizională — și astfel să asocieze toate comunitățile teritoriale sau naționale într-o nouă organizare. Reforma *sovnarhozurilor* corespunde acestei dorințe de descentralizare a puterilor.⁴³

Evoluția descrisă începe la 30 mai 1956, când o decizie comună a Comitetului Central al Partidului și a Consiliului de Miniștri al URSS-ului transferă republicilor din federație o serie de întreprinderi care, pînă atunci, depindeau de ministerele federale. În februarie 1957, competențele republicilor în materie de organizare judiciară și de legislație sînt considerabil mărite. În sfîrșit, hotărîrile Consiliului de Miniștri al URSS-ului din 29 august 1957 și 22 iunie 1959 largesc atribuțiile consiliilor de miniștri ale republicilor federale.⁴⁴

Încă o dată Hrușciiov calcă pe urmele lui Lenin. Ca reforma să capete un sens, trebuie să confere un loc real cadrelor naționale, deci să revină la politica de indigenizare practică în anii '20. La toate nivelele, în toate domeniile, sfîrșitul anilor '50 este marcat de creșterea numărului de cadre indigene și de o scădere a reprezentanților puterii centrale. Mai mult chiar, reprezentanți ai elitelor naționale sînt adesea asociați politicii externe a URSS-ului.

Pînă în 1956, această asociere era limitată la reprezentarea în organizațiile internaționale a două republici naționale, Ucraina și Bielorussia. Dar prezența acestor două republici alături de URSS în viața internațională nu le conferea privilegii aparte în interior. Cu toate acestea, o dată cu încheierea războiului, pentru a justifica, în ochii tuturor, locurile revendicate pentru Ucraina și Bielorussia la Națiunile Unite, Constituția din 1936 va fi completată cu două articole, 18 a și 18 b, care dau republicilor dreptul de a avea propriile

lor forțe armate și o reprezentare diplomatică.⁴⁵ Atunci cînd, în 1956, Uniunea Sovietică se angajează într-o politică activă în lumea a treia și mai ales în Orientul Mijlociu, va face apel — cu unele limite — la elitele sale naționale. Încă din 1955, Hrușciov și Bulganin vor fi însoțiți în India de reprezentanți ai popoarelor tadjik și uzbek. În anul următor, o delegație sovietică la Damasc include în rîndurile sale pe șeful spiritual al musulmanilor din Asia Centrală, care se adresează gazdelor în arabă, în numele fraților lor musulmani din URSS. Cîțiva diplomați, originari mai ales de la periferia musulmană, sînt numiți la ambasadele sovietice din Orientul Mijlociu. Iar coreligionarii lor participă la eforturile de asistență tehnică ale Moscovei în țările vecine.

Imaginea Uniunii Sovietice pe care dorește Hrușciov să o creeze în țările unde susține guverne naționale este aceea a unei societăți pluri-etnice, în care națiunile s-au reconciliat în egalitate și în înflorirea drepturilor lor naționale. Este adevărat că descentralizarea puterilor și concesiile creează atunci un asemenea climat de euforie, încît frontierele URSS-ului se deschid larg invitațiilor din tinerele națiuni, care vin în Asia Centrală sau în Caucaz să descopere un model de modernizare combinînd respectul culturilor și al tradițiilor cu accesul la tehnică și la progresul material.

Fără îndoială, cîteva semnale sugerează că, în loc să conducă la un progres al internaționalismului, destalinizarea încurajează exigențele naționale. Astfel, la 21 august 1956, Sovietul Suprem al Azerbaidjanului proclamă că, de atunci încolo, o singură limbă, cea azeră, va avea dreptul de a fi citată drept limbă oficială în republică. Coabitarea culturilor naționale și a celei ruse pare a fi repusă astfel în discuție.

Și în domeniul economic unele conflicte restrînse arată că puterile naționale vor să treacă dincolo de ceea ce le-a fost acordat. La cel de-al XXI-lea Congres, în 1959, Hrușciov subliniază manifestările a ceea ce el numește „șovinism local” și-și manifestă îngrijorarea.⁴⁶ Destalinizarea trebuie să promoveze conștiința comună. Această recrudescență a voințelor naționale, încurajată de pretutindeni, concesiile și o politică externă care mizează pe naționalism îl vor împinge pe Hrușciov să forțeze evoluția societății sovietice, revenind la utopia internaționalistă.

Congresul al XXII-lea, în 1961, îi oferă prilejul. El va anunța, cu această ocazie, o societate sovietică nouă, cea comunistă.⁴⁷ Comunismul poate fi compatibil cu o societate încă divizată în gru-

puri naționale fidele unor tradiții care aparțin trecutului? Răspunsul lui Hrușciov este net. Societatea sovietică, evoluînd cu pași mari — douăzeci de ani îi sînt de ajuns — către ceea ce Marx descria ca regatul în care necesitatea nu mai există, nu mai are nimic de-a face cu societatea pluri-etnică a anului 1917. Ea este profund schimbată și schimbările pe care le-a suferit nu au făcut altceva decît să o unifice. Noutatea a fost adusă de progresele culturale și economice. Societatea sovietică, la începutul anilor '60, are o educație elevată, stăpînește două limbi, pe cea proprie, a copilăriei și limba rusă. Această limbă, de-acum comună tuturor, într-atît de înrădăcinată încît pare o a două limbă maternă, este unul dintre puternicii lianți ai unității.

Cel de-al doilea element al creșterii calitative a statutului națiunilor este progresul economic prin care s-a unificat spațiul sovietic și au fost create curențe migratoare impuse de amplasarea locurilor de muncă și de capacitatea oamenilor — prin acumularea educației și stăpînirea limbii comune — de a le ocupa. În acest nou context, diviziunile teritoriale naționale nu mai au decît valoare orientativă, iar mobilitatea și amestecul populațiilor reprezintă tendințele viitorului.⁴⁸

Hrușciov rezumă în trei momente istoria națiunilor din Uniunea Sovietică și opera desăvîrșită de regimul sovietic. Politica egalitară trasată de Lenin a condus la *înflorirea* națiunilor, a conștiințelor și culturilor naționale. Progresul economic și cultural și încrederea născute din politica lui Lenin au provocat o *apropiere* a națiunilor. Etapa înaintării spre comunism este aceea care va conduce la *fuziunea* acestor națiuni, atît de apropiate dealtfel unele de altele, într-o singură comunitate de tip nou, care nu mai reține amintirile trecute, nici pe cele ale nedreptăților comise.⁴⁹

În ce fel de cadru juridic va trăi această comunitate nouă? Hrușciov nu a dat nici o explicație, dar ansamblul proiectului său sugerează că va fi vorba despre un cadru nou. Din 1961, el va afirma că statul sovietic și-a schimbat natura și a devenit un *stat al întregului popor*. El mai anunță, de altfel, și începerea lucrului la o nouă constituție care va evidenția schimbarea majoră constituită de trecerea de la o societate pluri-etnică, obișnuită să-și dezvolte trăsăturile naționale, la o societate pe cale de a fuziona etnic și în care deosebirile culturale și de mod de viață se estompează în favoarea unității culturii politice, a comunității de limbaj, a legăturilor din ce în ce mai destînse dintre om și solul natal.

În 1961, totul în discursul lui Hrușciiov sugerează că Lenin nu a greșit în teza sa cu privire la primatul solidarității sociale asupra fidelității naționale. Totul sugerează, de asemenea, că direcția propusă de Lenin în 1922 în politica națională — înflorirea națiunilor, egalitarismul — a creat condițiile necesare depășirii prejudecăților și a pasiunilor naționale. Sau, cel puțin, aceasta este convingerea lui Hrușciiov. Și acesta va fi, dintr-o moștenire foarte controversată, aspectul pe care îl vor reține succesorii săi.

*

Politica națională a Uniunii Sovietice nu a urmat, între 1917 și 1964, un curs uniform. Circumstanțele și conducătorii i-au impus cotituri și rupturi care nu ajută în nici un fel înțelegerea modului în care puterea sovietică a perceput această problemă și scopurile pe care a încercat să le atingă. Cu toate acestea, privind îndeaproape și în detaliu această istorie complexă, despre care istoricii uită, în general, că este o parte decisivă a istoriei sovietice globale, putem degaja mai multe constante. Mai întîi, subestimarea problemei naționale și o cunoaștere insuficientă a datelor sale au marcat toate liniile politice de după 1917. Lenin, atît de aproape de evenimente, atît de atent la arma pe care i-o ofereau națiunile, s-a gîndit, totuși, cu prea mult optimism că putea stăpîni „forțele de haotizare“ pe care le dezlănțuisese împotriva Imperiului. Și, în definitiv, a subestimat grav forța autonomă a dorințelor naționale și forța dorințelor naționale ruse, care nu aveau să accepte reducerea Rusiei la rangul de stat egal cu statele pe care pînă atunci le dominase.

Această subestimare se explică mai întîi prin lipsa de interes a lui Lenin față de națiuni. Pe el îl privește doar națiunea ca instrument în panopia armelor sale revoluționare, nu ceea ce este ea, nici aspirațiile pe care le are. El ignoră realitățile periferiei ruse, condițiile reale de coabitare a unor comunități diferite și această ignorare explică adesea erorile de apreciere și de tactică, pe care le-au comis bolșevicii. Dacă Stalin, spre deosebire de Lenin și de succesorii săi, este profund conștient de ireductibilitatea problemei naționale, nici el nu are o cunoaștere precisă a acesteia. Crede că, pusă în termenii raporturilor de forță — forța puterii centrale predominînd —, problema va fi dacă nu rezolvată pînă la capăt, cel puțin nu va mai influența viața politică a URSS-ului. Și, încă o dată, faptele vor dezminți irecuzabil o asemenea abordare. În

cursul războiului, veriga cea mai slabă a sistemului sovietic este periferia națională.

Forțindu-se să revină la o concepție mai egalitară asupra problemelor naționale, Hrușciov, ca și Lenin, va descoperi că, dacă nedreptatea și violența au exacerbat năzuințele naționale, și toleranța le încurajează. Iată de ce, încercînd mai întîi să replice tensiunilor naționale printr-o reîntoarcere la egalitarismul anilor '20, el va opta după aceea pentru o soluție utopică — societatea comunistă integral transformată într-un răstimp scurt —, fără a ține seama de realitate, sau, cel puțin, fără să o analizeze din perspectiva sa voluntaristă.

Și astfel vedem ce este comun tuturor conducătorilor Uniunii Sovietice de la 1917 încoace. Ei au văzut, toți, în problema națională o problemă de aceeași natură cu oricare alta, o moștenire a trecutului sau a unor politici eronate. Au crezut că soluțiile adoptate le-ar permite să rezolve pentru totdeauna această problemă, pentru ca mai tîrziu să-i înțeleagă dimensiunea reală, durabilă, amenințătoare pentru întregul sistem sovietic.

O altă trăsătură comună tuturor conducătorilor URSS-ului: pentru ei, singura cale de rezolvare a problemei naționale este suprimarea deosebirilor naționale. Doar metodele se schimbă. Lenin a mizat pe educație. Stalin, pe violență. Hrușciov, pe ruptura cu metodele staliniste și pe căutarea unei rațiuni politice și economice. Dar aici intervine o deosebire importantă în timp. Lenin și Stalin au știut, într-un tîrziu, că nu schimbaseră cu nimic dificultățile din relațiile inter-etnice, că ele subzistau și amenințau întregul sistem. Hrușciov, îndepărtat de la putere, le va lăsa succesorilor o situație aparent mai simplă decît aceea percepută de Lenin sau Stalin. Fructele revoluției par să se fi copt. Aproximativ o jumătate de secol s-a scurs din 1917, adică aproape două generații care nu au cunoscut decît sistemul sovietic, ideologia și instituțiile sale. Iată de ce Hrușciov afirmă că din trecut nu a mai rămas nimic. Federația și-a pătruns propriul sens și și-a îndeplinit sarcina istorică pentru care a fost sortită: ștergerea oricăror urme ale raporturilor de inegalitate inerente „închisorii popoarelor“, deschisă de bolșevici. Le rămîne succesorilor săi să pună în operă noua comunitate umană, comunitatea socialistă, care să se dezvolte în locul comunităților etnice dispersate și divizate. Este era unui *popor sovietic*.⁵⁰

DISTRIBUȚIA ADMINISTRATIV-TERITORIALĂ A NAȚIUNILOR ȘI NAȚIONALITĂȚILOR UNIUNII SOVIETICE

CAPITOLUL II

Un popor sovietic? Sau popoare sovietice? Revoluția demografică

POPORUL SOVIETIC este o comunitate umană considerabilă: 261,2 milioane de persoane în 1978¹. De-a lungul ultimilor ani, puterea sovietică a considerat evoluția demografică a acestei comunități prin prisma a două certitudini. Pe de o parte, că era vorba despre o comunitate globală ale cărei evoluții, comportamente și opțiuni demografice constituiau un ansamblu. Fără îndoială, ca în toate societățile, existau variații regionale, dar dezvoltarea economică și intelectuală garanta comunitatea și apropierea orientărilor demografice și nu o diferențiere persistentă.

Pe de altă parte, puterea sovietică era de părere că societățile socialiste sînt singurele capabile să „asigure o creștere regulată a populației, pentru că stăpînirea dezvoltării economice planificate ar permite conducerea acestui potențial economic la nivelul optim necesar acestei creșteri regulate“. În sfîrșit, acestor două convingeri inițiale li se alătură, timp de decenii, asigurarea că URSS-ul cunoștea un progres demografic constant, deci era la adăpostul problemelor legate de populație, care afectau, cel puțin după primul război mondial, societățile industriale.

Cu toate acestea, populația sovietică, mai mult decît oricare alta, a cunoscut o istorie zdruncinată și tragică. Fenomene naturale: mortalitatea infantilă ridicată, epidemiile, foametea; fenomene politice: războaiele, colectivizarea, epurările; modificări de teritorii: diverse restrîngerii teritoriale în urma păcii de la Brest-Litovsk, adaosuri de teritorii de-a lungul celui de-al doilea război mondial.

Dacă se adaugă la acestea un proces de schimbări de dimensiunea unor adevărate cataclisme în anii '30, caracterizat prin industrializare și urbanizare rapide, slăbirea vieții rurale, ne putem imagina amploarea zdruncinărilor suferite de populația URSS-ului și dificultatea degajării unor tendințe demografice precise.

Basile Kerblay sublinia undeva la un moment dat că, pentru o lungă perioadă, istoria demografică a URSS-ului se înrudește cu aceea a marilor colectivități umane care au cunoscut o creștere rapidă începând cu secolul XVIII și, mai ales, la sfârșitul secolului XIX. În Rusia, el a observat o creștere destul de rapidă: 0,8% pe an în secolul al XVIII și în cea mai mare parte a celui următor, apoi o explozie demografică de 1,7% pe an între 1897 și 1913, urmată de o oarecare încetinire după revoluție.²

Totul ar sugera că și astăzi URSS-ul ar urma, mai mult sau mai puțin, aceeași cale ca și societățile occidentale: reducerea natalității compensată de o reducere rapidă a mortalității infantile și prelungirea duratei de viață. Recensământul din 1970, capital pentru că a stabilit starea demografică a celei dintâi perioade de pace totală pe care o cunoscuse URSS-ul, zdruncină toate certitudinile cărmuitorilor sovietici și tendințele generale pe care își imaginau să le fi descoperit. El arată că și URSS-ul își avea problemele sale de populație, că sistemul socialist nu era atât de bine înarmat cum se credea, pentru a asigura o creștere a populației regulată și planificată.

Dar arată, mai ales, că nu ne aflăm în fața unei comunități omogene, ci că faliile naționale se perpetuează în cele demografice, creînd, prin aceasta chiar, dezechilibre care, într-un viitor apropiat, pot deveni originea unor probleme considerabile.

Problema națională pe care Hrușciiov o declara rezolvată este mai întâi de toate, de aici încolo, o problemă demografică.

Populația URSS-ului de la un recensământ la altul

Să urmărești evoluția demografiei sovietice este o sarcină dificilă datorită variațiilor teritoriale și a caracterului eterogen al informațiilor existente. De ce instrument de măsură dispunem?

Trei recensăminte complete: 1897, 1959, 1970, toate extraordinar de bogate în informații. Între ele, recensăminte neterminate, întrerupte de război (1913), de teama diriguitorilor în fața decalajului dintre previziunile lor și realitate (1937); sau recensăminte parțiale: orașele (la începutul anilor '20), natalitatea și mortalitatea în

1950 etc. Mai mult, datele cîte unui recensămînt au fost adesea rectificate *a posteriori* (1926, 1939).³ În sfîrșit, problemele ridicate de la un recensămînt la altul au variat.

Este, așadar, imposibil de acordat o încredere absolută cifrelor și este mai bine să fie luate drept ceea ce sînt: indicatori de tendințe. Văzute astfel, sînt grăitoare. Ele retrasează o istorie teribil de tragică și accentuează direcția schimbărilor survenite în perioada 1959-1970, pentru că aceasta este prima ruptură a unei imense tragedii colective. Pentru mai multă claritate, am încercat să adoptăm aici aceeași bază teritorială și să vedem mișcările de populație pe perioade semnificative, adică determinate de evenimente decisive.

Aceste două tabele, care descriu evoluția generală a populației sovietice, determină mai multe observații. Mai întîi, perioada de după 1917 poate fi interpretată atît în termenii unei încetiniri demografice (comparată cu evoluția Statelor Unite, a căror populație

POPULAȚIA RUSIEI, APOI A URSS-ului⁴

Anii	Natura datelor	Populația
1897	Recensămînt	125.000.000
1926	Recensămînt incomplet	167.676.000
1939	Recensămînt incomplet	193.077.000
1950	Date parțiale	181.700.000
1959	Recensămînt	208.827.000
1970	Recensămînt	241.720.000

PROCENTE DE CREȘTERE

Perioade	Caracteristica perioadel	% de creștere în perioada	Indice de creștere anuală
1897-1926 = 30 ani	Război ruso-japonez Război mondial Revoluția Război civil	34,1	0,98
1926-1939 = 12 ani	Colectivizare Industrializare Urbanizare Epurări	15,1	1,19
1939-1950 = 12 ani	Război mondial și reconstrucție	- 5,9	- 0,49
1950-1959 = 8 ani	Continuarea reconstrucției	14,9	1,76
1959-1970 = 11 ani	Perioadă de pace completă	15,8	1,34

depășește 76.000.000 la începutul secolului și trece de 200.000.000 la începutul anilor '70, evoluția demografiei sovietice apare ca negativă), cât și ai dinamismului. Populația sovietică, în comparație cu cea a Europei Occidentale, desăvârșește, de-a lungul acestei perioade, un proces care nu poate fi neglijat.

Dar mai ales luarea în considerare a pierderilor de populație ne permite să avem o imagine justă a demografiei sovietice. Le putem estima cu o oarecare precizie.⁵ Au fost propuse cifrele cele mai contradictorii și adesea chiar cele mai fantastice cu putință. Este dificil să fii tranșant într-o dispută în care, orice ai face, diferențele sînt de ordinul milioanei. În schimb, putem să ajungem la o estimare aproximativă, care să diferențieze cauzele acestor pierderi de vieți omenești: conflicte, foamete și epidemii, epurări, scădere a natalității ca o consecință a punctiilor demografice anterioare, legislație antinatalistă etc.

Mai întîi de toate, războaiele au fost extrem de grele prin pierderile de vieți omenești pe care le-au produs. Dacă războiul ruso-japonez nu costase Imperiul decît viața a 81.000 persoane, primul război mondial l-a costat circa 3 milioane (dintre care 1 milion de militari și mai mult de 2 milioane de civili), cel de-al doilea război mondial peste de 20 de milioane, dintre care 7 milioane de militari. Acestor punctii deja cumplite li se vor mai adăuga, în anii 1918-1933, hecatombe ale căror cauze sînt multiple. Războiul civil are la activul său mai mult de 7 milioane de morți. În 1921, foametea se soldează cu 5 milioane de vieți omenești. Dacă adăugăm aici și tragicul bilanț al celor 2 milioane de emigranți care fugeau de revoluție, plus peste 8,5 milioane de nașteri pierdute, constatăm că, în 1921, pierderile de populație în numai 7 ani sînt deja de 26 de milioane de persoane.⁶

După un răstimp în care URSS-ul își trage sufletul și trăiește într-o pace civilă aparentă, debutul anilor '30 deschide o nouă fază zbuciumată. Hrușciiov a estimat pierderile de vieți omenești ale acestei perioade la 10 milioane. Dar realitatea depășește, fără îndoială, această estimare. Recensămîntul din 1937 a arătat că există o diferență de 16,7 milioane de vieți omenești între populația reală a URSS-ului la 1 ianuarie 1937 și populația prevăzută de cel de-al doilea plan cincinal.⁷

Disparația statistică a 16 milioane de persoane este ușor de explicat. Colectivizarea forțată a condus pe drumul deportării și ade-

sea al morții un număr de țărani pe care nici o statistică nu îl poate preciza. Basile Kerblay subliniază foarte just: chiar și acum, istoricii cunosc cu mai multă precizie pierderile șeptelului sovietic decât numărul de persoane lichidate în acei ani tragici, ca fiind kulaci (chiaburi — *n.tr.*) sau, mai târziu, ca opozanți ai regimului.⁸

Dar cifre parțiale permit să ne imaginăm ansamblul tabloului. Foametea din 1933–1934 a ucis ea singură mai mult de 3 milioane de copii de vîrstă mică. Sedentarizarea, care a însoțit colectivizarea în cazul popoarelor nomade, a costat 1 milion de vieți doar poporul kazah (adică un sfert din populația sa totală). Acestor morți cu cifră știută li se adaugă cohorte de deportați, morți în mizerie fiziologică, în lagăre sau pe șantiere unde asigurau — mîină de lucru aproape gratuită — succesul planurilor cincinale staliniste. Trebuie să mai adăugăm aici și populația țărănească sacrificată acestui imens efort de transformare și, mai ales, pe cei care au constituit partea ei cea mai vulnerabilă: copiii și bătrînii. În sfîrșit, pe toți aceia pe care o represiune oarbă i-a lichidat mai mult sau mai puțin legal.

Morților li se adaugă, încă o dată, lipsa creșterii demografice: clase reduse numeric datorită primului război mondial, care ating vîrsta fecundității, scăderea natalității datorită unei legislații care favorizează avortul. Pierderile celui de-al doilea război mondial sînt compensate prin anexările teritoriale care aduc URSS-ului, în 1945, un surplus de 20 milioane de locuitori. Și totuși, în ciuda acestor achiziții și a unei politici favorizînd, după 1936, natalitatea, trebuie așteptat anul 1955 pentru ca populația sovietică să revină, în sfîrșit, la nivelul său dinaintea războiului. Astfel, între 1914 și 1946, pasivul demografic al URSS-ului ar fi fost de ordinul a 600 milioane de persoane dacă în această țară nu s-ar fi inclus statele baltice, Basarabia, Karelia, Bucovina și teritorii poloneze. 60 de milioane de vieți omenești mai puțin înseamnă o treime din populația sovietică de după război. Chiar adusă la 40 de milioane datorită anexărilor teritoriale, chiar atenuată de constatarea că nu avem, în acest pasiv, doar vieți omenești suprimate, ci și absența unei creșteri de natalitate, această cifră este martora cumplitei tragedii pe care a trăit-o în mod colectiv societatea sovietică⁹. Ea mai demonstrează și vitalitatea acestei societăți, vitalitate care reiese atunci cînd apreciem progresele acestei populații în anii materialicește atît de dificili ai reconstrucției, adică între 1946 și 1959.

Tendențe prezente ale demografiei sovietice

Progresul demografic pe care l-am constatat a fost înfăptuit esențialmente înainte de 1959, când, constant, o natalitate foarte puternică a permis compensarea teribilelor pierderi suferite în trecut. Acest fapt este foarte clar atât pentru perioada care a urmat celui de-al doilea război mondial, cât și pentru anii 1926-1939.

Din contră, ultima perioadă a fost marcată de un declin evident al natalității sovietice. Cifrele nu trebuie să disimuleze acest declin. Progresia realizată între 1959 și 1970 nu se poate compara cu cea dintre 1926 și 1939. Dar, dacă ne gândim că în ultima perioadă Uniunea Sovietică a cunoscut pentru prima dată, o pace absolută, atunci trebuie spus că tot pentru prima dată această perioadă stă sub semnul ameliorării condițiilor de existență, că progresul medicinei și al educației își arată roadele și trebuie să deducem că populația sovietică a intrat într-o fază de regresie care se accelerează continuu după 1959. Compararea progresiilor înfăptuite în fiecare an este deosebit de edificatoare, după cum o arată și tabelul următor:

Anii	Populația URSS (în milioane)	% de creștere anuală
1959	208,8	—
1960	212,3	1,68
1961	216,2	1,83
1962	220,0	1,70
1963	223,4	1,56
1964	226,6	1,43
1965	229,6	1,30
1966	232,2	1,13
1967	234,8	1,10
1968	237,1	0,95
1969	239,4	0,97
1970	241,7	0,94
1979	262,4	0,92

În 1976, populația URSS-ului se ridică la 255,5 milioane de locuitori¹⁰ deci o creștere, în zece ani, cu 13,8 milioane de persoane, adică un procent anual ușor sub 0,93%. Această evoluție a demografiei sovietice are ca o primă consecință modificarea netă a piramidei de vîrstă. Îmbătrînirea populației reiese clar din statistici. Să comparăm situația prezentă cu cea care preleva sub țări sau în anii sumbri ai stalinismului.

% ÎN RAPORT CU ANSAMBLUL POPULAȚIEI URSS¹¹

Grupe de vîrstă	1897	1939	1959	1970
0-19 ani	48,4	49,3	37,4	38,0
20-59 ani	44,8	44,0	53,2	50,0
60 de ani și peste	6,8	6,7	9,4	11,8

Pentru a înțelege această îmbătrînire, trebuie luată în calcul evoluția comparată a nașterilor și a deceselor pe ansamblul perioadei. Juxtapunerea cifrelor denotă încă o dată dezechilibre importante. Din principiu, se atribuie oricărei țări aflate pe calea modernizării câteva tendințe simple: scăderea natalității, compensată de regresia continuă a mortalității, în primul rînd a celei infantile. În cazul sovietic este clar că anii cumpliți ai colectivizării, foametea și războaiele au provocat o reducere dramatică a acelei părți a populației care este cea mai expusă: bătrînii și copiii, în perioada în care dificultățile materiale au fost dintre cele mai mari, iar bărbații tineri, în decursul războaielor.

Tabelul următor confirmă aceste tendințe, dar și punctează o serie de evoluții aparte (v.p. 48).

Din el reies mai multe consecințe. Mai întîi: cotitura economică din 1929, industrializarea și urbanizarea au fost urmate anual în URSS, ca peste tot în lume, de o scădere progresivă a natalității care coboară regulat pînă în 1969, cînd pare să se stabilizeze. Dacă de-a lungul anilor (între 1930 și 1960) procentul de creștere a populației sovietice nu pare afectat de declinul natalității, cauza este o scădere considerabilă a procentului de decese în rîndul copiilor de vîrstă mică. Imediat după război, se constată că eforturile regimului sovietic, dirijate către protecția copilului, au dat roade. Acest progres va continua constant pînă la începutul anilor '70, cînd mortalitatea infantilă se stabilizează la un procent foarte scăzut.

În schimb, procentul de mortalitate al populației în ansamblu, care atinsese cota cea mai scăzută la sfîrșitul anilor '50 (ușoara creștere a mortalității în 1957, 1959 și 1962 este atribuită de demografii sovietici epidemiilor de gripă care s-au declanșat în acei ani și ale căror ravagii au fost importante), începe din nou să urce.¹² Această creștere, pe care cifrele nu ne-o arată decît la sfîrșitul deceniului, începe, de fapt, cu cîțiva ani mai devreme, pentru că trebuie luată în considerare pentru acea epocă, și scăderea mortalității infantile care continuă. Cauza este evidentă. Populația îmbătrînită

**NATALITATEA, MORTALITATEA, CREȘTEREA NATURALĂ
A POPULAȚIEI SOVIETICE¹³**

Anii	La 1000 de locuitori			Copii morți înaintea vârstei de un an la 1000 de nașteri
	Nașteri	Decese	Creștere naturală	
1913				
a) în frontierele anterioare anului 1939	47,0	30,2	16,8	273
b) în frontierele actuale ale URSS	45,5	29,1	16,4	269
1926	44,0	20,3	23,7	174
1928	44,3	23,3	21,0	182
1937	38,7	18,9	19,8	170
1938	37,5	17,5	20,0	161
1939	36,5	17,3	19,2	167
1940	31,2	18,0	13,2	182
1950	26,7	9,7	17,0	81
1955	25,7	8,2	17,5	60
1956	25,2	7,6	17,6	47
1957	25,4	7,8	17,6	45
1958	25,3	7,2	18,1	41
1959	25,0	7,6	17,4	41
1960	24,9	7,1	17,8	35
1961	23,8	7,2	16,6	32
1962	22,4	7,5	14,9	32
1963	21,1	7,2	13,9	31
1964	19,5	6,9	12,6	29
1965	18,4	7,3	11,1	27
1966	18,2	7,3	10,9	26
1967	17,3	7,6	9,7	26
1968	17,2	7,7	9,5	26
1969	17,0	8,1	8,9	26
1970	17,4	8,2	9,2	25
1971	17,8	8,2	9,6	23
1972	17,8	8,5	9,3	24
1973	17,6	8,6	9,0	26

a URSS-ului continuă să moară, în ciuda progreselor medicinei și prelungirii speranței de viață în general.

Această evoluție defavorabilă a demografiei sovietice a fost una dintre surprizele recensământului din 1970. Înaintea acestui recensământ, ținând cont de rezultatele celui din 1959, demografii sovietici prevedeau o curbă diferită.¹³ Se așteptau, la peste 250 de

milioane de locuitori; la recensămînt lipseau aproape 10 milioane. Această tendință poate fi corectată? Ținînd cont de progresele sanitare făcute și de îmbătrînirea populației, o creștere demografică nu poate rezulta decît dintr-o creștere a natalității și nu dintr-o scădere a mortalității. O creștere a natalității care trebuie să fie cu atît mai durabilă cu cît trebuie să compenseze o mortalitate în creștere și care se poate menține astfel încă mult timp.

În ce măsură structura pe vîrstă și sexe a societății sovietice ne permite să sperăm un progres serios al tendințelor demografice? Pentru a răspunde la această întrebare trebuie luați în considerare doi factori: numărul de femei la vîrsta procreării (16-49 de ani, perioadă medie de fecunditate) și, mai ales, acela al femeilor sub 40 de ani; numărul femeilor căsătorite din întreaga populație.

Fără nici o îndoială, tabelul B pune în lumină un factor favorabil creșterii natalității: creșterea numărului de femei căsătorite în clasa de vîrstă susceptibilă să procreeze. Această evoluție ține cont de o lentă reechilibrare a sexelor. Cel de-al doilea război mondial decimase populația masculină a URSS-ului și, mai ales, bărbații tineri și redusese prin aceasta posibilitatea unei redresări demografice spectaculoase. Totuși, această punctie în populația masculină nu a împiedicat natalitatea de după război să atingă procente de creștere relativ ridicate. Femeile care, în 1959, au între 35 și 50 de ani, sînt tocmai cele care se descoperiseră mult mai numeroase decît bărbații la ieșirea din război, atunci cînd aveau între 20 și 35 de ani. Comparete cu femeile anilor '70, din aceeași clasă de vîrstă, ele au avut o poziție mult mai defavorabilă. Și, cu toate acestea, fertilitatea lor a fost cu mult mai mare decît aceea a femeilor căsătorite de astăzi.

A. Femei în vîrstă de a procrea¹⁵

% DIN POPULAȚIA SOVIETICĂ

	Număr de femei (în milioane)			% din populația URSS		
	1939	1959	1970	1939	1950	1970
Număr total al femeilor						
16-49 ani	48,4	58,5	60,8	25,4	28,0	25,2
între 16-29 ani	24,3	26,9	23,9	12,7	12,9	9,9
30-49 ani	24,1	31,6	36,9	12,7	15,1	13,9

B. Femei căsătorite (la 1.000 de femei)¹⁶

Grupe de vîrstă	1939	1959	1970
Începînd cu 16 ani și peste	605	522	580
16-19 ani	140	112	105
20-24 ani	614	501	559
25-29 ani	787	759	827
30-34 ani	818	776	853
35-39 ani	800	725	839
40-44 ani	759	623	790
45-49 ani	688	549	719
50-54 ani	593	483	603
55-59 ani	497	433	501
60-69 ani	363	361	371
70 de ani și peste	168	169	196

Același tabel indică o altă tendință care reduce creșterea natalității. Căsătoria apare mai tîrziu și, probabil, perioada de fertilitate se reduce.

Dar problemele demografice ale URSS-ului ne sînt explicate mai ales în tabelul A. Dacă proporția femeilor în vîrstă de a procrea este constantă după 1939 (25% din populație), îmbătrînirea generală începe să-și spună cuvîntul și numărul de femei între 16 și 30 de ani, vîrsta cea mai favorabilă maternității, se diminuează în raport cu ansamblul populației sovietice și, de asemenea, în raport cu populația feminină a URSS-ului (în 1926, 56,7% din femeile sovietice erau în vîrstă de 16-29 de ani; în 1939, procentul lor scade la 50,2%; în 1959 la 46%; în 1970 la 39,3%).

Scăderea numărului femeilor tinere, căsătorite tîrziu, reducerea numărului de copii pe familie, totul explică de ce populația sovietică nu crește în conformitate cu previziunile inițiale.

În ce măsură, printr-o politică natalistă, puterea sovietică poate compensa aceste tendințe defavorabile?

Încă din 1936, Stalin resimțise necesitatea de a încuraja femeile să aibă o natalitate mai numeroasă, revenind astfel asupra libertății totale de opțiune ce le fusese acordată în acest sens după revoluție. Din acest moment, cultura politică sovietică, exaltînd în continuare rolul femeii în societate, alături femeii egale cu bărbatul imaginea mamei, a femeii avînd vocația maternității. În mod concret, această valorizare a maternității se traduce prin măsuri destul de palide în

comparație cu legislația socială din societățile occidentale și, mai ales, cu legislația Franței de după război.

Fără îndoială, mamelor de familii numeroase le sînt acordate decorații și titluri de „mamă eroină“, „glorie a maternității“, sau „medalia maternității“. Alocații prenatale, alocații familiale, chiar dacă nu prea substanțiale, o asistență de durată mamelor cu copii mulți, se presupune că încurajează maternitatea. Dar, nici titlurile bombastice, nici alocațiile derizorii nu pot compensa realitatea.

În mediul urban, apartamentele prea mici, creșele și grădinițele insuficiente, aspirația cetățenilor sovietici de a trăi mai bine, îi incită să limiteze numărul de copii pe familie. În mediul rural, condițiile de existență ale femeii nu favorizează defel marea familie, chiar dacă aici femeile continuă să aibă mai mulți copii.

Pentru a înțelege problema, este de ajuns să citești descrierea vieții unei colhoznice, mamă a unei familii numeroase, pe care o face scriitorul Ivan Beler în povestirea *Chestie de obișnuință*.¹⁷

În această carte, publicată legal în URSS, care, deci, putem presupune că, nu a fost suspectată de atitudine antisovietică, întâlnim o biată femeie, copleșită de copii, trezindu-se înaintea zorilor, culcîndu-se în toiul nopții, muncind pînă în clipa nașterii și reluîndu-și lucrul imediat ce iese din spital, murind la datorie în ziua ce urmează ultimei nașteri. Numeroșii copii ai acestei „mame eroine“ sînt lăsați fie în grija unei bunici, fie a unui tată bețiv și abia se țin să nu moară cu toții de foame. Mizeria absolută a condiției femeii, alcoolismul patern (flagel social a cărui extremă gravitate este recunoscută de puterea sovietică), toată această imagine — oficial publicată, s-o reamintim — a vieții de zi cu zi a colhoznicei împovărate de familie este replica imaginii orășencei hărțuite, veșnic pe fugă, între muncă, interminabilele cozi de unde își hrănește familia și o casă unde o așteaptă niște copii prost întreținuți. Se înțelege de ce o atît de fericită maternitate le atrage atît de puțin pe femeile sovietice.

Înțelegem, de asemenea, de ce demografiile sovietici se arată de aici încolo atît de prudenți în previziuni; că scad de la minimum 350 de milioane cifra de cetățeni sovietici prevăzută pentru anii 2000, atît de evocată de presa anilor '70, la mai modesta cifră de 300-310 milioane.¹⁸ Recensămîntul din 1979 a confirmat aceste aprecieri pesimiste. Într-adevăr, în cei nouă ani care despart cele două recensăminte (1959-1970), populația sovietică nu s-a mărit decît cu 20.722.000 locuitori, deci cu 8,6%, adică 10.000.000 mai

puțin decît anunțau previziunile sovietice¹⁹. Această cifră este mult inferioară creșterii de populație care a marcat anii situați între recensămintele din 1959 și 1970, cînd, în unsprezece ani, sporul a fost de 32,9 milioane de locuitori, deci de 15,8%. Se vede că pesimismul care însoțește aceste previziuni este mare. Departe de a prevedea o redresare a curbei natalității sovietice, ori măcar o stabilizare, demografii se așteaptă la o accentuare a tendințelor actuale.

În același timp, conducătorii afirmă că este necesară o politică mai propice stimulării creșterii demografice. Se constată divorțul net dintre o abordare politică a problemei demografice și una non științifică. Pentru a-i înțelege cauzele, trebuie să considerăm în prezent populația URSS-ului nu ca pe o entitate omogenă, ci ca pe un ansamblu răzleț acuzînd deosebiri de comportament considerabile, în funcție de regiuni, adică de națiuni și, probabil, de civilizație.

Două lumi demografice: europenii din URSS și „ceilalți”

Revelația cea mai importantă pe care a prilejuit-o recensămîntul din 1970 este, fără îndoială, deosebirea demografică existentă între diferitele regiuni, exprimată în indicele de natalitate și creștere, dar nu și în cel de mortalitate care, de la o regiune la alta, tinde să se uniformizeze din ce în ce mai mult. Comparînd rezultatele recensămîntului din 1970 cu cele ale recensămintelor anterioare se pot face trei constatări: apare o diferențiere din ce în ce mai mare între regiunile naționale, o răsturnare a tendințelor demografice tradiționale care prevalau în Imperiu și pe teritoriul sovietic pînă la sfîrșitul anilor '50, precum și o modificare completă a echilibrului uman în această țară.

Aceste schimbări rezultă din două procese demografice aparent contradictorii. Pe de o parte, o serie de națiuni care în trecut aveau comportamente demografice complet diferite tind să se apropie din ce în ce mai mult. Pe de altă parte, un grup uman se detașează în cadrul populației sovietice printr-un comportament cu totul diferit, și aceasta antrenează o evoluție contrară a primului grup și a celui de-al doilea. Rezultatele generale ale recensămîntului evidențiază mai întîi această opoziție.

EVOLUȚIA POPULAȚIEI DIN REPUBLICI²⁰

(frontierele actuale ale URSS) (în mii)

Republica	1913	1939 (esti- mări)	1959	1970	1970 % în raport cu 1959	1979	1970 % în raport cu 1970
URSS	159.153	190.678	208.827	241.720	116	262.442	109
RSFSR	89.902	108.377	117.534	130.079	111	137.552	106
Ucraina	35.210	40.469	41.869	47.126	113	49.757	106
Bielorusia	6.899	8.912	8.056	9.002	112	9.559	106
Uzbekistan	4.334	6.347	8.119	11.800	145	15.391	130
Kazahstan	5.597	6.082	9.295	13.009	140	14.685	113
Georgia	2.601	3.540	4.044	4.686	116	5.016	107
Azerbaidjan	2.339	3.205	3.698	5.117	138	6.028	118
Lituania	2.828	2.880	2.711	3.128	115	3.399	109
Moldova	2.056	2.452	2.885	3.569	124	3.948	111
Letonia	2.493	1.885	2.093	2.364	113	2.521	107
Kirghizia	864	1.458	2.066	2.933	142	3.529	120
Tadjikistan	1.034	1.485	1.981	2.900	146	3.801	131
Armenia	1.000	1.282	1.763	2.492	141	3.031	122
Turkmenia	1.042	1.252	1.516	2.159	142	2.759	128
Estonia	954	1.052	1.197	1.356	113	1.466	108

La lectura acestui tabel, evidența îți sare în ochi. Se vede clar linia de clivaj în demografia sovietică. Toate republicile occidentale, cu excepția Moldovei — grupul slav (Rusia, Ucraina, Bielorussia), grupul baltic (Letonia, Lituania, Estonia) — au cunoscut, în decursul ultimei perioade, o creștere inferioară mediei de creștere pe ansamblu. Uniunea Sovietică occidentală se prezintă ca o zonă de declin demografic, foarte omogenă dealtfel, dacă luăm în considerare că în toate aceste republici indicele de creștere din anii 1959–1970 se situează între 111 și 113 (100 în 1959). Din contră, Uniunea Sovietică orientală — Asia Centrală și Caucazul, formează un al doilea ansamblu omogen, caracterizat printr-o creștere rapidă de populație.

Și dacă ne axăm acum pe grupurile etnice însele, și nu pe republicile a căror compoziție multinațională, după imaginea întregii Uniuni Sovietice, riscă să falsifice viziunea schimbărilor demografice, ne formăm o idee mai clară a schimbărilor suferite de fiecare

grup, afit pe o durată mai lungă (1897-1970), cât și în decursul ultimei perioade.

Acest tabel arată că, din 1897 pînă în 1959, doar poporul rus și-a mărit constant partea în ansamblul popoarelor pe care le domina. Continuu sau cu întrerupere, toate celelalte grupuri etnice ale acestui ansamblu au cunoscut faze de regresie. Ori, ultimul recensămînt acuză o ruptură tocmai față de această tendință de durată. În detrimentul poporului rus, a cărui parte în ansamblu începe să scadă, chiar dacă rămîne încă poporul majoritar. De asemenea, și în detrimentul celorlalte popoare: slavi și europeni, evrei, finici; toți aceștia se află în declin sau stagnează, în beneficiul popoarelor musulmane care, toate, amorsează în 1959 o revenire spectaculoasă.

**PROCENTUL DE GRUPURI ETNICE
RAPORTAT LA POPULAȚIA TOTALĂ ²¹**

Grupe etnice	1897	1926	1959	1970
Ruși	44,4	47,5	54,6	53,4
Ucraineni	19,4	21,4	17,8	16,9
Biелoruși	4,5	3,6	3,8	3,7
Tătari	1,9	1,7	2,4	2,5
Turco-musulmani	12,1	10,1	10,3	12,9
Evrei	3,5	2,4	1,1	0,9
Populații europene (georgieni, armeni, letoni, estonieni)	3,9	3,6	3,8	3,8
Lituanieni	1,3	1,2	1,1	1,1
Populație finice	2,3	2,2	1,5	1,4
Moldoveni (români)	1,0	1,2	1,1	1,2

În ce măsură putem explica această diferență prin factori clasici? Gradul înalt de urbanizare a populațiilor din Uniunea Sovietică occidentală? Caracterul mai rural al Uniunii Sovietice orientale, însoțit de fenomene proprii lumii rurale și mai puțin dezvoltate, cum ar fi procentul ridicat de mortalitate infantilă și o natalitate care contează mai importantă decît în alte părți? Fără îndoială, gradul de urbanizare și progresele pe care le antrenează dețin un loc considerabil. Dar, dacă este exact că partea occidentală a Uniunii Sovietice este mai urbanizată, ar fi periculos să subestimăm evoluția raporturilor oraș-sat în ansamblul țării, pe care o putem urmări în tabelul alăturat²² (p. 55).

Republica	Populația urbană % din populația totală		
	1939	1970	1979
URSS	32	56	62
RSFSR	33	62	69
Ucraina	34	55	61
Bielorusia	21	43	55
Uzbekistan	23	37	41
Kazahstan	28	50	54
Georgia	30	48	52
Azerbaidjan	36	50	53
Letonia	35	62	61
Moldova	13	32	39
Lituania	23	50	68
Kirghizia	19	37	39
Tadjikistan	17	37	35
Armenia	29	59	66
Turkmenia	33	48	48
Estonia	34	65	70

Acest tabel arată clar că urbanizarea cea mai avansată o are Rusia (împreună cu Estonia și Letonia). Și tot în Rusia sporul de populație este cel mai scăzut. Dar, dacă observăm progresele Armeniei și Kazahstanului, sau Azerbaidjanului pe calea urbanizării, constatăm că în aceste republici natalitatea este foarte mare, în timp ce în Lituania, unde indicele de urbanizare este similar, natalitatea se plasează ușor sub media națională. Turkmenia, care se urbanizează acum mai repede decât celelalte republici musulmane, nu pare — departe chiar de o asemenea ipoteză — să resimtă acest progres asupra populației sale; în timp ce Bielorusia, mai slab urbanizată, prezintă o natalitate foarte scăzută.

Aceste diferențe ne impun nuanțarea ideii clasice că urbanizarea influențează imediat comportamentul demografic. Ele ne impun, de asemenea, să nu ne menținem doar la o comparare a cifrelor brute, ci să examinăm în detaliu situația principalelor grupuri naționale pentru a încerca să surprindem elementele esențiale ale istoriei lor demografice recente.

Reculul grupului rus este, fără nici o îndoială, informația cea mai spectaculoasă din acest recensământ.²³ Pentru că este vorba despre grupul uman care domină prin importanța sa numerică și

politică întreaga colectivitate sovietică. Pentru că acest recul — încă slab — se opune unei tendințe demografice continue. Rușii au crescut, într-adevăr, numeric într-o manieră mai continuă și mai regulată decât toate celelalte grupuri etnice care trăiesc în URSS. De altfel, este neinspirat să se cîntărească exact valoarea cifrelor, în măsura în care criteriile atașamentului unui individ la o națiune au variat de la un recensămînt la altul.

În 1897, în timpul recensămîntului care ne servește ca bază pentru orice comparații, naționalitatea cetățenilor Imperiului nu făcuse obiectul niciunei întrebări distincte; doar limba maternă permite evaluarea diferitelor grupuri naționale. În 1926, dimpotrivă: recensămîntul comportă două întrebări distincte în acest domeniu, una referitoare la limba maternă, cealaltă la *naționalitatea* de proveniență. Această subtilitate a chestionarelor a permis anchetaților să constate că limba maternă și naționalitatea nu coincideau întotdeauna. Mai mult de 6 milioane de persoane care revendicau o altă naționalitate decât cea rusă (a fost esențialmente cazul ucrainenilor evrei și al bielorușilor) desemnau în același timp limba rusă ca limbă maternă.

De aici putem deduce că, în 1897, aproximativ 5–6 milioane de persoane au fost pe nedrept incluse în națiunea rusă; în recensămintele ulterioare, aceștia vor fi atașați altor grupuri. Extrăgînd numărul lor din cele 89 de milioane de ruși recenzați în 1897, reiese că, anual, indicele de creștere a populației ruse a fost, între 1897 și 1926, nu de 1,2%, ci de 1,5% și că, astfel, progresia acestui grup pînă la începutul anilor '60 a fost și mai importantă decât o arată estimările oficiale.

Pe tot parcursul secolului XX, rușii au suferit pierderi de vieți omenești mult mai importante decât majoritatea celorlalte grupuri naționale. Cel dintîi război mondial i-a lovit cu prioritate pe ruși; foametea din 1921 a făcut cel mai mare număr de victime în regiunea de pe Volga populată în majoritate de ruși. Prețul plătit de poporul rus în cursul celui de-al doilea război mondial este considerabil. Că în ciuda acestor pierderi constante de populație, grupul rus a crescut anual cu 1,2% (cifră oficială pe care tocmai am corectat-o, plasînd-o mai aproape de 1,5%) între 1897 și 1926, într-o perioadă în care sporul total de populație al țării nu era decât de 0,98%; că din 1926 pînă în 1959 procentul de creștere a fost pentru ruși de 1,1% față de un procent general de 0,7%, aceste fapte nu fac decât să demonstreze dinamismul excepțional al acestui grup.

Dar, în același timp, decalajul considerabil între ruși și ne-ruși ne face să formulăm întrebări asupra unui alt aspect.

În ce măsură dinamismul rusesc nu este datorat, cel puțin în parte, și unei asimilări a popoarelor ne-ruse. În 1897, ambiguitățile recensământului au falsificat o parte din datele care determinau realmente importanța diverselor grupuri naționale. Mai târziu, chestionarele de recensământ separînd cu grijă limba și apartenența națională, putem să ne facem o idee mai precisă despre evoluția conștiinței naționale a indivizilor. Și să măsurăm, vom reveni asupra acestui aspect, capacitatea de asimilare a anumitor mari națiuni, în particular a celei ruse. Tot asimilarea este susceptibilă, probabil, să ne vorbească în același timp despre dinamismul rus și despre împuținarea, chiar dispariția anumitor grupuri naționale.

Și ucrainenii ridică o problemă serioasă, în măsura în care creșterea lor a fost slabă, atît între 1897 și 1960, cît și în ultima perioadă. Fără îndoială, trebuie să acordăm și aici un loc important pierderilor suferite de această populație. Dacă în timpul celui dintîi război mondial pierderile ucrainenilor nu sînt excepționale, războiul civil, ale cărui cîmpuri de bătaie au fost în principal în Ucraina, a produs ravagii. La fel marea foamete din 1921, care a cuprins Ucraina meridională și Crimeea, foametea din 1932-1934, precum și cel de-al doilea război mondial, care se desfășoară mult timp în această zonă din care nemții deportează un mare număr de bărbați și femei la vîrsta procreării.

La fel de loviți ca și rușii de evenimentele care au decimat timp de aproape o jumătate de secol populația Uniunii Sovietice, ucrainenii nu au demonstrat nici o clipă același dinamism demografic precum cel rusesc. Mai mult chiar, totul arată că stagnarea lor demografică acoperă toată perioada considerată și că progresul înregistrat între 1897 și 1926 (cînd ucrainenii ajung de la 19,4% la 21,4% din populația totală) este datorat în principal condițiilor de recensământ deja evocate. Ucrainenii au fost subevaluați în 1897, în timp ce, în 1926, o parte din progresul lor demografic trebuie atribuit transferului de ucraineni rusofoni din grupul rus în grupul lor național.²⁴

Bielorușii au fost victimele acelorași pierderi brutale de populație ca și celelalte popoare slave. Loviți din plin de cele două războaie mondiale, au avut cel mai bun spor de creștere în cursul ultimei perioade de pace, lucru care demonstrează net impactul războaielor asupra evoluției acestui grup.

Mai slab urbanizată decât Rusia sau Ucraina, Bielorusia are, la ora actuală, un indice de natalitate ușor superior acestora.²⁵ Cele trei popoare din grupul slav au îndurat, în definitiv, aceleași tragedii și au cunoscut o evoluție sensibil apropiată. Ultimul război a distrus o generație și efectele acestei distrugerii a populației slave nu au încetat încă să se facă simțite în societatea sovietică. Și totuși, clasele de vîrstă numeric reduse sînt mai puțin responsabile pentru actuala încetinire a ritmului demografic al slavilor, cît mai degrabă atitudinea membrilor acestui grup față de natalitate.

Situația popoarelor baltice este și mai îngrijorătoare decât cea a slavilor. Ponderea lor, în populația totală a țării, s-a redus constant de la începutul secolului încoace. Și totuși, în această situație, se impune o remarcă. Nu este vorba despre o evoluție, ci despre o situație care s-a fixat foarte devreme. Încă din 1897, aceste popoare aveau cea mai scăzută natalitate din Imperiu. Fără îndoială, trebuie considerată separat Lituania catolică, unde declinul natalității se manifestă la începutul secolului, dar a fost mai progresiv și mai moderat decât în țările baltice protestante. Factorul religios a antrenat, probabil, comportamente diferite, precum și o evoluție socio-economică diferită. Mai puțin urbanizați și mai puțin educați decât estonienii sau letonii, lituanienii li s-au aliniat mai tîrziu. Dar, la ora actuală, ansamblul țărilor baltice nu este departe de o cvasi-totală stagnare a creșterii populației.²⁶

În anumite cazuri, cifrele brute disimulează situații mult mai complexe, mai ales atunci cînd este vorba despre evrei sau georgieni. Evreii au cunoscut o reducere brutală a populației în valoare absolută și față de restul Uniunii Sovietice. Între 1897 și 1970, populația evreiască a scăzut cu 50%, de la 4.308.460 la 2.151.000. Cauzele sînt, în mare, binecunoscute. Înainte de primul război mondial, mai mult de un milion de evrei, îndepărtați de o politică de segregare continuu agravată, măcinați de pogromuri (cel mai celebru, cel de la Chișinău din 1903, ilustrează responsabilitatea puterii în antisemitismul popular care lua o amploare din ce în ce mai mare în epocă), au părăsit Imperiul. Cel de-al doilea război mondial este însoțit, în teritoriul sovietic ocupat, de un masacru al evreilor a căror dimensiune exactă nu este cunoscută, dar pe care o putem estima la minimum 2,5 milioane de persoane.²⁷

Aceste date explică diminuarea pe termen lung a grupului evreiesc, dar nu dau informații complete cu privire la evoluția sa între cele două recensăminte. Emigrarea care se accelerează după 1970

— circa 150.000 de evrei au primit autorizația de a părăsi Uniunea Sovietică în ultimii ani — nu este nici ea o informație suficientă. Slaba natalitate este o caracteristică a comportării demografice a comunității evreiești. Comportament conform localizării sale geografice: evreii sînt esențialmente urbani și trăiesc mai ales în partea occidentală a Uniunii Sovietice. Natalitatea lor este aceeași cu a populației trăind în condiții identice.

Cu toate acestea, anumite indicii sugerează că imaginea comunității evreiești din Uniunea Sovietică, așa cum se degajă ea din recensămînt, este oarecum falsă. Mai întîi, dacă ne luăm după statistici, evreii din URSS sînt mult mai bătrîni decît media de populație. În 1970, populația sovietică numără 12% persoane peste 60 de ani, în schimb 26% din evreii instalați în RSFSR (38% din totalul populației evreiești) par să fi depășit această vîrstă. La celălalt capăt al piramidei de vîrstă, situația evreilor pare la fel de anormală. Dacă populația sovietică numără 18,6% copii sub 10 ani, numai 6% din populația evreiască se află pe acest palier. Diferența dintre structura de vîrstă a întregii populații sovietice și a celei evreiești este mult prea mare pentru a fi veridică, atîta timp cît nimeni nu explică realmente fenomenul.²⁸ Ceea ce sugerează un proces important de asimilare, la care este supusă comunitatea evreiască. Rămîn evrei cei care s-au declarat astfel în momentul atribuirii unui buletin, într-o epocă în care s-ar fi putut crede că în URSS antisemitismul nu ar mai fi existat. Și aceasta ar explica proporția importantă de evrei în segmentul de vîrstă înaintată. În schimb, tînăra generație, mai ales atunci cînd provine din căsătorii mixte, alege, pare-se, naționalitatea părintelui ne-evreu. Numărul mare de căsătorii mixte implicînd evrei întărește această ipoteză.

Pe de altă parte, este foarte posibil ca recensămîntul să subestimeze, pur și simplu, comunitatea evreiască, din cauza răspunsurilor inexacte. Se știe că acela care răspunde la chestionar decide asupra răspunsului și nu trebuie să furnizeze nici o dovadă în susținerea spuselor sale. Dacă putem presupune că membrul unei naționalități, bucurîndu-se de toate drepturile legate de statutul său, își proclamă de bunăvoie apartenența națională, ne poate duce, însă, gîndul și la faptul că un evreu, mai ales atunci cînd trăiește într-un mediu ne-evreu, nu caută să-și afirme apartenența la comunitatea evreiască. Astfel este plauzibil ca zeci sau sute de mii de evrei să poată fi adăugați cifrei furnizate de recensămînt.²⁹

Georgienii pun o problemă inversă, pentru că sînt probabil supraestimați sau, mai degrabă, beneficiază de o anumită ambiguitate datorată statutului republicii. RSS Georgia înglobează, de fapt, între frontierele sale, două republici autonome (RSSA Abhazia și RSSA Adjaria) și o regiune autonomă (RA Osetia Meridională), toate trei populate în majoritate de musulmani.

Georgia juxtapune astfel unei populații titulare, de origine creștină, de 66,8% (64,3% la recensămîntul din 1959) numeroase grupuri etnice diferite, a căror apartenență la Islam și la culturi foarte îndepărtate de cea georgiană le leagă mai degrabă de grupul turco-musulman, decît de republica în care sînt înglobate. Fără îndoială, de la un recensămînt la altul, importanța relativă a grupului georgian a crescut în republică. Dar demografia georgieni recunosc că, dacă la începutul secolului, natalitatea georgiană era ridicată, încă înainte de revoluție ea scade sub nivelul celei rusești, pentru a intra cu adevărat în declin începînd din anii '50. Se poate estima că progresele demografice ale republicii georgiene sînt datorate cu larghețe natalității celorlalte naționalități³⁰ și că importanța crescîndă a georgienilor în republică este mai degrabă efectul mișcărilor migratoare decît al natalității propriu-zise. În ciuda unei creșteri demografice medii — cea mai scăzută, de altfel, din Caucaz — Georgia trebuie să fie clasată astăzi printre națiunile occidentale în declin.

În schimb, Armenii, a căror evoluție economică, grad de urbanizare și educație sînt ridicate, par mai aproape de modelul oriental. În primele mari studii consacrate populației Uniunii Sovietice după război, este scoasă în evidență marea fertilitate a populației Caucazului. Fără îndoială, armenii din URSS au beneficiat în timpul primului război mondial de un aport de populație. Aproape o jumătate de milion de armeni au fugit atunci din Turcia. Dar progresele demografice ale acestei națiuni rezultă, mai întîi de toate, dintr-o fertilitate care se menține în continuu la un nivel ridicat și pe care o accentuează scăderea mortalității. Aici, contrar cazului Georgiei, natalitatea trebuie atribuită armenilor înșiși, care formează, în 1979, 89% din populația republicii lor. Iar tinerețea populației ne permite să credem că Armenia își va menține indicele ridicat de natalitate și în anii care vor veni, o dată cu un indice scăzut de mortalitate față de media generală a URSS-ului (5,1 la mie, în timp ce, în 1972, media generală era de 8,5 la mie, iar indicele de mortalitate al Estoniei sau Letoniei urcă spre 11 la mie).³¹

Dar situația demografică cea mai favorabilă și diferită față de cea anterioară o prezintă popoarele musulmane ale URSS-ului. De la revoluție pînă la sfîrșitul anilor '50, progresia acestor popoare a fost lentă, mult inferioară celei a rușilor.³² Un fenomen explicabil prin diferite motive. Nomazii kazahi au avut de suferit pierderi umane în timpul revoltei din 1916, urmată de colectivizarea și sedentarizarea pe care le-au plătit foarte scump (mai mult de un sfert din populație a fost fizic distrusă; și, dacă luăm în calcul sporul de populație previzibil la populația kazahă între 1926 și 1936, putem estima că acest popor a pierdut 1,5 milioane de persoane din cele 4 milioane numărate în 1926).

De asemenea, bașkîrii și-au văzut numărul redus cu aproximativ o treime în urma războiului cu puterea sovietelor, care a dus la dispariția statului bașkîr independent. De atunci, în ciuda unei natalități mai ridicate decît aceea a populațiilor vecine (bașkîrii trăiesc într-o republică autonomă încorporată Republicii Ruse), bașkîrii nu și-au mai redobîndit nivelul anterior revoluției (1,5 milioane în 1897, 1 milion în 1926, 954.800 în 1959, 1.181.000 în 1970).

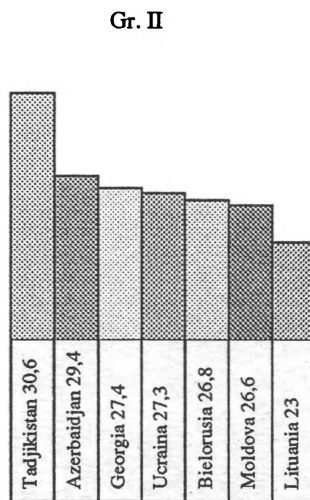
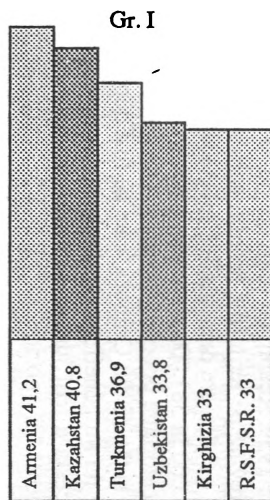
Pe lista popoarelor decimate mai trebuie adăugate și cele deportate de Stalin în cursul războiului și care prin aceasta au suferit pierderi omenеști considerabile: cecenii, ingușii, karaciaii, balkîrii din Caucaz. Ne putem face o idee despre destinul lor, urmărind evoluția grupului cecen, care număra 408.000 de membri în 1939 și 419.800 în 1959. Reabilitați după cel de-al XX-lea Congres, autorizați să revină pe teritoriile proprii, aceste popoare demonstrează de atunci o redresare demografică spectaculoasă. Cecenii au trecut de la 408.000 la 581.000 persoane, ingușii de la 56.000 la 137.000. Evoluția celorlalte popoare deportate a urmat același curs.

Chiar și tătarii din Crimeea, care au fost deportați de Stalin, dar de atunci nu au beneficiat de dreptul de a reveni pe teritoriul național (acesta a fost juridic suprimat și tătarii sînt constrînși, cu toată violența lor opoziție, să trăiască în continuare pe teritoriul de deportare), s-au redresat în mod remarcabil după pierderile suferite în urma acestei încercări impuse de Stalin. În ciuda impreciziei datelor numerice cu privire la acest grup, se știe că, în 1926, trăiau în Republica Crimeea 179.094 tătari, a căror cifră o putem estima, în ajunul războiului, la circa 230.000. Și dacă prețel deportării lor nu este cunoscut cu exactitate, știm, însă, că a fost cumplit. Este greu de evaluat progresele reale ale acestui grup după război, în măsura în care recensămintele indică numărul de tătari din Asia

REPREZENTAREA GRAFICĂ A DEMOGRAFIEI POPULAȚIEI SOVIETICE — NATALITATE ‰

Situația în 1940

U.R.S.S. = 31,2

Grupul I > media pe URSS

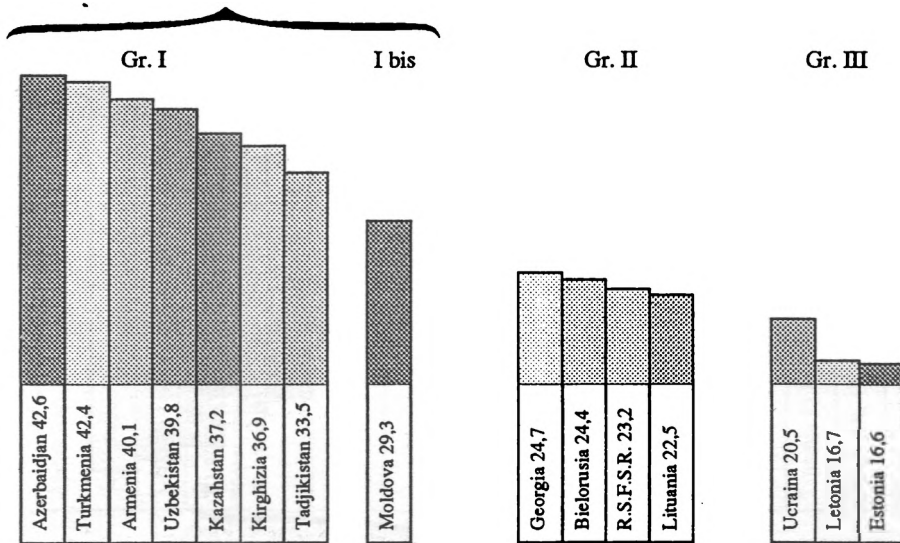
Grupul II < media pe URSS, dar asigurând încă o reproducție lărgită

Grupul III < media pe URSS și sub nivelul reproducției lărgite

REPREZENTAREA GRAFICĂ A DEMOGRAFIEI POPULAȚIEI SOVIETICE — NATALITATE ‰

Situația în 1960

U.R.S.S. = 24,9

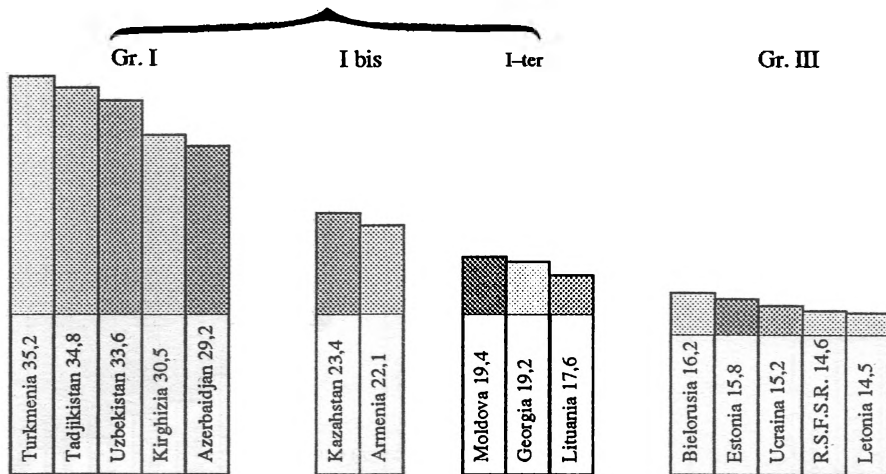

- Grupul I > media națională
- Grupul I bis < media națională, dar > decât media națională din 1940
- Grupul II < media națională, dar asigurînd o reproducere lărgită
- Grupul III < media națională și fără să asigure reproducția lărgită

REPREZENTAREA GRAFICĂ A DEMOGRAFIEI POPULAȚIEI SOVIETICE — NATALITATE ‰

Situația în 1970

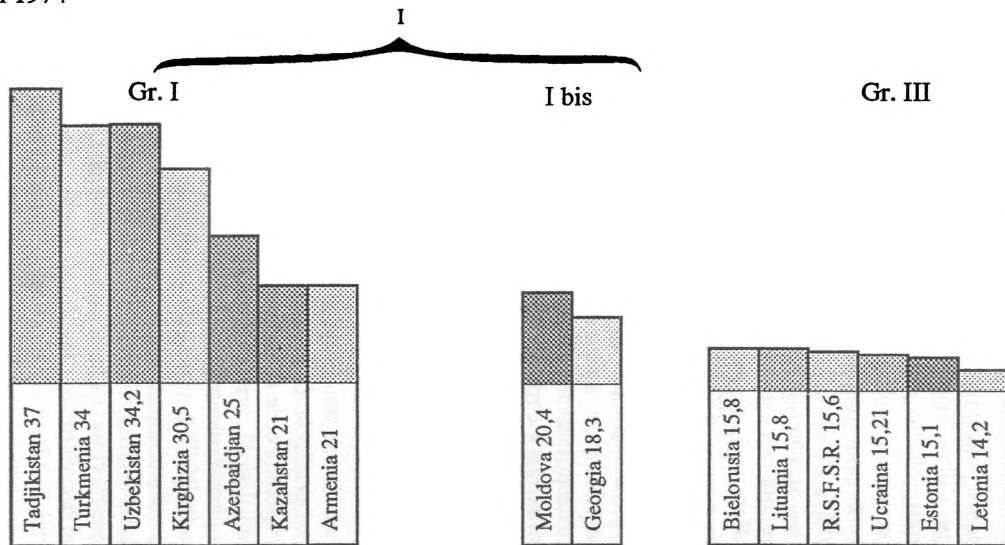
U.R.S.S. = 17,4

- Grupul I > sub media națională și media națională din 1940
 Grupul I bis > sub media națională dar < media națională din 1960
 Grupul I-ter > media națională dar fără să asigure o reproducție largită
 Grupul III < media națională și limita reproducției largite

Situația în 1974

U.R.S.S. = 18

- Grupul I > media națională
 Grupul I bis > media națională dar fără să asigure o reproducție lărgită
 Grupul III < media națională nu asigură o reproducere lărgită

Centrală și acest număr include în același timp tătarii din Crimeea și tătarii de pe Volga, instalați demult în regiune, sau care au emigrat în decursul ultimilor ani. Putem estima, cu toate acestea, că tătarii din Crimeea au o tendință demografică asemănătoare cu aceea a popoarelor din Asia Centrală, în mijlocul cărora trăiesc.

Într-adevăr, aceasta este marea zonă — cu Transcaucazia musulmană — de natalitate puternică. Ceea ce este remarcabil în evoluția petrecută aici este tocmai faptul că nu asistăm la menținerea unei tendințe, ci la un salt brusc în natalitate, care coincide cu progresul economic și intelectual pe scară largă. Consecințele acestei schimbări sînt multiple. Pur demografice, mai întîi. Pondere popularelor musulmane în statul sovietic crește numeric și proporțional în același timp. Ele ajung, într-un deceniu numai, de la 24 la 35 de milioane.

Mai mult de atît, structura de vîrstă și de sex a populației de origine musulmană începe să se diferențieze de populația occidentală a Uniunii Sovietice. În cadrul unei populații sovietice care rămîne funciarmente tînără (deși tendințele demografice conturează o oarecare îmbătrînire), populația Asiei Centrale și a Caucazului este cu deosebire tînără³³ și echilibrul între bărbați și femei este aici mai mare decît oriunde altundeva³⁴. Aceste elemente contribuie, de asemenea, la menținerea unei fecundități ridicate.

Vedem astfel cum se conturează o geografie nouă a Uniunii Sovietice (*vezi graficele de la pp.62-65*) în care clivajele par a fi aproape biologice. Pe de o parte, zona occidentală a țării, căreia încercări cumplite și repetate par să-i fi uzat dinamismul. De cealaltă parte, zona orientală, mai apărută, chiar dacă a împărțit, în general, nefericirile comune, cu condiții de viață mai îndestulătoare (asupra acestui aspect vom reveni) și care demonstrează, prin numărul copiilor săi, o vigoare excepțională și, probabil, o mai mare încredere în viitor. Acest clivaj se va regăsi, de altfel, la cele două extreme ale vieții, în numărul de copii și în acela de bătrîni foarte înaintați în vîrstă. Acolo unde populația este foarte tînără aflăm și cel mai mare număr de centenari. Este adevărat că RSFSR bate în cifră absolută toate recordurile pentru că deține 8.366 centenari. Dar, dacă socotim procentul ce îi revine din întreaga populație, ea se află cu mult în urma republicilor Asiei Centrale și Caucazului, recordul absolut fiind deținut de Georgia și Armenia³⁵. Fără îndoială, asupra acestui punct trebuie să fii precaut și să acorzi — în materie de recorduri de longevitate — partea ce i se

cuvine impreciziei cu care funcționa starea civilă înainte de revoluție. Și, mai ales, să ții cont de faptul că Asia Centrală și Caucazul sînt locuri în care prevala o „civilizație a bătrînilor“. Prestigiul legat de vîrstă (autoritățile satelor în Asia Centrală erau *aksakalii*, sau „bărbile albe“) îi încuraja pe anumiți bătrîni să-și mai adauge cîțiva ani la vîrsta reală. Dar, totodată, această longevitate denotă o anume forță biologică, precum și o existență mai apărută.

Răspîndirea rușilor și curențele migratoare

Statele naționale nu au fost create de bolșevici decît ca niște formațiuni temporare. Cadru al unei vieți naționale, dar și loc de întîlnire al unor etnii diferite, statul național trebuia, tocmai prin aceasta, să-și piardă, de-a lungul anilor, semnificația. O astfel de așteptare nu era atît de utopică pe cît ar părea, pentru că mișcările de populație în spațiul Imperiului arată că exigențele economice, ba chiar o incitare politică, puteau determina curențe migratoare importante. În ce măsură această expectativă a fost dusă la bun sfîrșit? În ce măsură bulversările demografice recente afectează acest proiect de nivelare a deosebirilor naționale? Încă o dată, pentru a pătrunde evoluția umană a URSS-ului, trebuie pornit de la recensămîntul din 1897.

Ceea ce demonstrează acesta, mai mult decît oricare dintre celelalte recensăminte, este că poporul nomad prin excelență este poporul rus. În 1897, el este concentrat în șase mari bazine de populație: Centru, Cernoziomul Central, Ural, Volga, Nord-Vestic și regiunea Volga-Viatk. Aceste bazine formează un bloc compact în vestul teritoriului Imperiului. Încă din 1926 putem întrevedea marile trasee ale mișcărilor migratoare din deceniile viitoare.

În ciuda industrializării rapide a regiunilor occidentale (din Centrul propriu-zis, de pe Volga, din Ural și din Nord-Vest) populația rusă începe o mișcare migratoare către Est, care va continua pînă la începutul anilor '70.

Siberia occidentală și orientală, Extremul Orient, Kazahstanul, Asia Centrală văd sosind valuri continue de ruși al căror procent în populația din est trece de la 10 la 20% în cursul acestor decenii. O privire aruncată pe o hartă a populației ne convinge despre răspîndirea continuă a populației ruse și despre marșul său către est. Această evoluție ridică două întrebări: migrările masive de ruși au afectat ele profund structura diverselor state naționale din URSS?

Au avut, oare, în contrapartidă o răspîndire analoagă a popoarelor ne-ruse?

Răspunsul este evident comparînd ultimele două recensăminte. Comparatie deosebit de semnificativă, din moment ce, cum am mai spus, aceste recensăminte au fost efectuate în perioade de pace internă totală. Pentru că, de asemenea, în aceste perioade mișcările de populație nu mai sînt dictate de constrîngerii exterioare, ci sînt mai mult sau mai puțin voluntare. Pentru a înțelege ce sînt curențele migratoare prezente și consecințele lor trebuie examinată componența națională a populațiilor republicilor, comparată evoluția populației titulare cu cea a celorlalte grupe etnice care trăiesc aici.

Se constată mai întîi că, în general, alături de națiunea titulară, grupul național imediat secundar prin importanță este cel rus³⁶. Trebuie subliniate imediat cîteva excepții. În Kazahstan, naționalitatea titulară kazahă este cea care deține locul secundar, după grupul rus. În Georgia, grupul național secundar este format din armeni. În Moldova, ucrainenii îi preced pe ruși. În Tadjikistan, uzbekii sînt cei care îi secondează pe tadjici, ceea ce este normal, întrucît republica a fost formată pornind de la regiunea orientală a fostului Emirat uzbek de Buhara.

Și, în sfîrșit, în Armenia, azerii turcofoni și musulmani îi depășesc în număr pe ruși. Altminteri, peste tot, rușii se află pe locul doi. În Republica Rusă, în fine, musulmanii turcofoni, tătarii, urmează imediat rușilor.

Cum evoluează naționalitatea titulară în propria-i republică? Tabelul de la pagina 69 o demonstrează cu prisosință.

Comparînd situația naționalității titulare în propria-i republică în timpul celor două ultime recensăminte se constată că, în general, regăsim aici tendințele ce caracterizează evoluția națiunilor în această perioadă. Națiunile din partea occidentală a Uniunii Sovietice, cu un ritm demografic scăzut, se topesc în sînul propriei republici. Invers însă, în Uniunea Sovietică orientală, națiunile dinamice cîntăresc mai greu decît în trecut. Fapt cu totul semnificativ, în cazul kazahilor de multă vreme minoritari la ei acasă, demarează o revigorare care, fără a fi spectaculară, sugerează o veritabilă ruptură cu situația din trecut cînd kazahii, puțini la număr și mereu în declin, nu mai justificau menținerea statului lor național. Vedem astfel limpede, grație cifrelor, că în URSS există, concomitent, două situații total opuse.

**IMPORTANȚA COMPARATĂ A NAȚIONALITĂȚII TITULARE
PE REPUBLICI³⁷ 1959-1970**

Republici titulare	1959	1970	% 1959, în % din fiecare republică	% 1970, în % din fiecare republică
RSFSR	117.534.000	130.079.000		
ruși	97.864.000	107.748.000	83,3	82,8
Ucraina	41.689.000	47.126.000		
ucrainieni	32.158.000	32.284.000	76,8	74,9
Bielorusia	8.056.000	9.002.000		
bieloruși	6.532.000	7.290.000	81,1	81,0
Uzbekistan	8.110.000	11.800.000		
uzbeci	5.038.000	7.725.000	62,1	65,5
Kazahstan	9.295.000	13.009.000		
kazahi	2.787.000	4.234.000	29,8	32,6
(naționalitate titulară)				
(ruși)	(3.972.000)	(5.522.000)	42,7	42,4
Georgia	4.044.000	4.686.000		
georgieni	2.601.000	3.131.000	64,3	66,8
Azerbaidjan	3.698.000	5.117.000		
azeri	2.494.000	3.777.000	67,5	73,8
Lituania	2.711.000	3.128.000		
lituanieni	2.151.000	2.507.000	79,3	80,1
Moldova	2.885.000	3.569.000		
moldoveni	1.887.000	2.304.000	65,4	64,6
Letonia	2.093.000	2.364.000		
letoni	1.298.000	1.342.000	62,0	56,8
Kirghizia	2.066.000	2.933.000		
kirghizi	837.000	1.285.000	40,5	43,8
Tadjikistan	1.981.000	2.900.000		
tadjici	1.051.000	1.630.000	53,1	56,2
Armenia	1.763.000	2.492.000		
armeni	1.552.000	2.208.000	88,0	88,6
Turkmenia	1.516.000	2.159.000		
turkmeni	924.000	1.417.000	60,9	65,6
Estonia	1.197.000	1.356.000		
estoni	893.000	925.000	74,6	68,2

Națiuni în scădere în propria republică:

— estoni:	— 6,4 %
— letoni:	— 5,2 %
— ucrainieni:	— 1,9 %
— moldoveni:	— 0,8 %
— ruși:	— 0,5 %
— bieloruși:	— 0,1 %

Națiuni în creștere:

— armeni:	+ 0,6 %
— lituanieni:	+ 0,8 %
— georgieni:	+ 2,5 %
— cazahi:	+ 2,6 %
— tadjici:	+ 3,1 %
— kirghizi:	+ 3,3 %
— uzbeki:	+ 3,4 %
— turkmeni:	+ 4,7 %
— azeri:	+ 6,3 %

Acest progres al națiunilor titulare în teritoriul național este însoțit de o regresie a rușilor care rezultă, ca regulă generală, din demografia exuberantă a indigenilor. Într-un singur caz, cel al Georgiei, regresia grupului rus rezultă, în primul rând, dintr-o scădere

**EVOLUȚIA COMPARATĂ A RUȘILOR ȘI A TITULARILOR
ÎN DIVERSELE REPUBLICI (în %)**

Republici	Ruși în %		Diferențe	Titulari
	1959	1970		Diferențe între 1970 și 1959
Estonia	20,1	24,7	+ 4,6	- 0,4
Ucraina	16,9	19,4	+ 2,5	- 1,9
Bielorusia	8,2	10,4	+ 2,2	- 0,1
Moldova	10,2	11,6	+ 1,4	- 0,8
Letonia	26,4	29,8	+ 3,4	- 5,2
Lituania	8,5	8,6	+ 0,1	+ 0,8
Kazahstan	42,7	42,4	- 0,3	+ 2,6
Armenia	3,2	2,7	- 0,5	+ 0,6
Kirghizia	30,2	29,2	- 1,0	+ 3,3
Uzbekistan	13,5	12,5	- 1,0	+ 3,4
Tadjikistan	13,5	11,9	- 1,4	+ 3,1
Georgia	10,1	8,5	- 1,6	+ 2,5
Azerbaidjan	13,6	14,5	- 2,8	+ 4,7
Turkmenia	17,3	14,5	- 2,8	+ 4,7

de ordin numeric și nu din importanța relativă a rușilor trăind în republică. Între 1959 și 1970, comunitatea rusă din Georgia s-a redus cu 11.000 de membri, adică aproximativ 0,3%.

Scăderea relativă a rușilor din regiunile orientale nu trebuie, cu toate acestea să disimuleze realitățile evoluției grupului rus din momentul instalării sale în afara propriei republici. Dacă privim numărul de ruși instalați în afara granițelor RSFSR și nu importanța lor relativă în populațiile locale, constatăm că răspîndirea caracteristică a rușilor pentru deceniile care s-au scurs nu aparține trecutului (vezi tabelul de mai jos).

NUMĂRUL RUȘILOR TRĂIND ÎN REPUBLICI

Republici	Recensămîntul din 1959 (în mii)	Recensămîntul din 1970 (în mii)	Modificări în %
Ucraina	7.091	9.126	+ 28,7
Bielorusia	660	938	+ 42,1
Uzbekistan	1.092	1.473	+ 34,3
Kazahstan	3.972	5.522	+ 39,2
Georgia	408	397	- 2,7
Azerbaidjan	501	510	+ 1,8
Lituania	231	268	+ 16,0
Moldova	293	414	+ 41,3
Letonia	556	705	+ 26,8
Kirghizia	624	856	+ 37,2
Tadjikistan	263	344	+ 30,8
Armenia	56	66	+ 17,9
Turkmenia	263	313	+ 19,0
Estonia	240	335	+ 39,6

Acest tabel demonstrează mai întîi o evoluție foarte neregulată a grupului rus. În termeni generali, reiese că rușii și-au mărit numărul mai mult în afara granițelor RSFSR-ului decît în interior. Dacă în RSFSR grupul rus a crescut cu 10,1%, în alte părți a sporit cu 37,4%, creșterea generală a întregului grup fiind de 14%. Diferența provine, în același timp, din permanența migrațiilor ruse și dintr-o deosebire de comportament demografic, în funcție de locul de reședință.

În ceea ce privește curențele migratoare, tabelul de la pagina 70 arată că rușii se deplasează actualmente pe două axe. Ei emigrează

masiv în regiunile occidentale, cu excepția Lituaniei, în care prezența lor este foarte slabă și, într-un grad mai scăzut, a Ucrainei. Asia Centrală — cu excepția Turkmeniei — continuă să-i atragă pe ruși. Caucazul, din contră, pare a se închide treptat. Chiar și Armenia nu înregistrează decît un slab spor al populației ruse, la jumătate față de progresia medie a acesteia în afara RSFSR-ului.

Aceste deosebiri sînt cu atît mai interesante cu cît rezultă că rușii se lasă influențați în comportamentul lor demografic de mediile în care trăiesc. Indicele lor de fecunditate în Asia Centrală și în Caucaz, regiuni în care o familie redusă nu este bine văzută, se ridică net.

Putem admite, deci, că în republicile occidentale creșterea populației rusești se datorează unui progres al imigrării, iar în republicile orientale, unei fecundități mai mari; în sfîrșit, regresia lor în Caucaz se explică printr-o scădere a imigrării, chiar prin plecări, cum este cazul în Georgia.

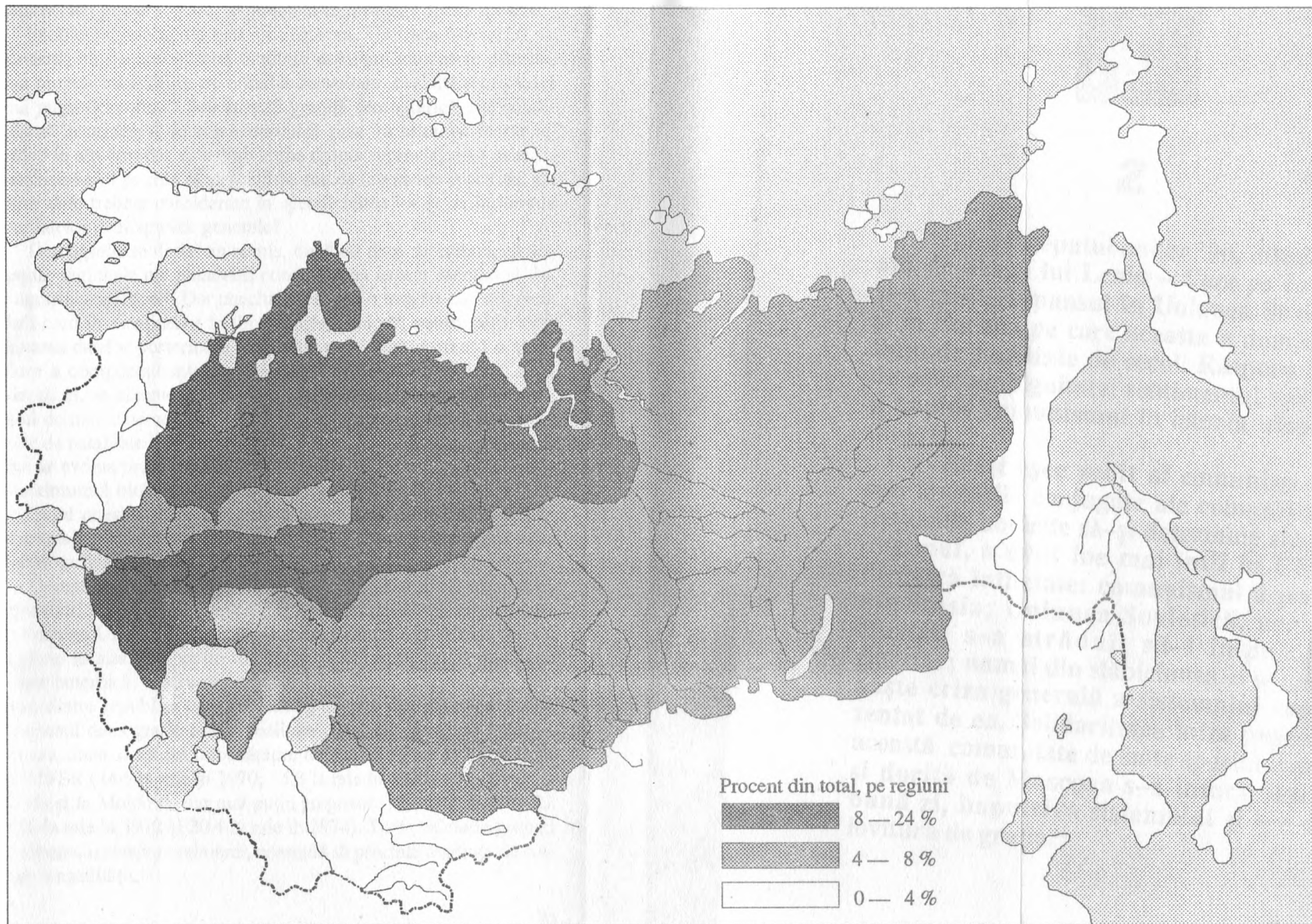
Răspîndirea rușilor, dacă se menține, și-a modificat din plin direcția. După revărsarea spre est din anii 1926–1959, iată-o acum pe aceea către vest, către republicile care sînt trepte ale lumii occidentale. Vom reveni mai tîrziu asupra cauzelor acestei modificări profunde al curenților migratoare ruse.

Populația sovietică a anului 2000

Vreme îndelungată, atît în Imperiul țărilor, cît și în Statul sovietic, preeminența rusă era un dat. Rusia era, prin chiar dinamismul ei, inima acestui ansamblu, elementul său esențial și catalizatorul său. Tabloul pe care ni-l oferă cel din urmă recensămînt obligă la mai multă circumspecție. Dinamismul nu mai este privilegiul rușilor. Alte grupuri etnice încep să urce și să cîntărească pe scara ansamblului. Mai mult chiar, Rusia propriu-zisă se depopulează. În sfîrșit, importanța rușilor în afara Rusiei începe să scadă, răspîndirea lor pare să aibă o semnificație mai redusă.

Aspectul esențial al problemei nu privește însă, de acum încolo, nici trecutul, nici prezentul, ci populația viitoare a Uniunii Sovietice. Fără îndoială, este periculos în această materie să proiectezi tendințele prezentului asupra viitorului. Cu toate acestea, ținînd cont de tendința ultimilor ani, de structura de populație a diferitelor grupuri etnice, pe vîrstă și pe sexe, de atitudinea care

PONDEREA RUȘILOR ÎN UNIUNEA SOVIETICĂ ÎN 1970

prevalează în grupurile etnice cu privire la problemele de naționalitate, am putea, se pare, să punctăm cu prudență câteva ipoteze.

Problema principală este următoarea. Uniunea Sovietică va continua să cunoască două tendințe demografice foarte diferite, una proprie societăților cu o înaltă dezvoltare, cealaltă societăților mai puțin dezvoltate? Sau această graniță demografică este condiționată în principal de una economică și se va estompa foarte repede? În alți termeni, este oare vorba despre supraviețuirea unor situații care sînt pe cale să se schimbe sau de fenomene specifice, ale căror date trebuie considerate în specificitatea lor și nu în lumina tendințelor demografice generale?

Demografii sovietici au admis, după un timp de ezitare, că variațiile regionale ale natalității constituie un aspect esențial al demografiei sovietice³⁸. Dar concluzia pe care o trag nu este univocă. Unii cred în menținerea în timp a diferențelor³⁹; pentru alții, examinarea datelor posterioare recensămîntului demonstrează o apropiere a comportamentelor naționale⁴⁰. Această apropiere, după adepții ei, se efectuează printr-o foarte ușoară creștere a procentului de natalitate cel mai scăzut și o scădere progresivă a procentelor de natalitate cele mai ridicate. Astfel, națiunile cele mai prolifiche ar evolua progresiv, în comportamentul lor demografic, de la „maximumul biologic la dimensionarea conștientă a familiei“. În sprijinul acestei teze, cei care o apără confruntă calculele de procentaje oferite de recensămîntul din 1970 cu cele care reies din datele parțiale reunite în 1971 și 1972.

Comparînd cifrele, putem, într-adevăr, să tragem mai multe concluzii. Mai întîi că, după 1960, declinul natalității este general în întreaga Uniune Sovietică, chiar dacă ritmul este diferit de la o regiune la alta. Dar peste tot, chiar și în regiunile cu natalitate foarte puternică, o oarecare scădere a natalității este evidentă. Singura dintre republici care face excepție este Tadjikistanul, unde progresul demografic este o realitate continuă din 1940 încoace. Printre altele, o ușoară îmbunătățire a natalității pare să se producă în RSFSR (14,6 la mie în 1970; 15,3 la mie în 1972; 15,6 la mie în 1974) și în Moldova, dar mai puțin pregnant (19,4 la mie în 1970; 20,6 la mie în 1972 și 20,4 la mie în 1974). Toate celelalte grupuri europene, inclusiv ucrainenii, continuă să prezinte tendințe de scădere a natalității.

INDICELE DE NATALITATE PE REPUBLICI LA MIA DE LOCUITORI

Republici	1940	1960	1970	1972
URSS	31,2	24,9	17,4	17,8
RSFSR	33,0	23,2	14,6	15,3
Ucraina	27,3	20,5	15,2	15,3
Bielorusia	26,8	24,4	16,2	16,1
Uzbekistan	33,8	39,8	33,6	33,2
Kazahstan	40,8	37,2	23,4	23,5
Georgia	27,4	24,7	19,2	18,0
Azerbaidjan	29,4	42,6	29,2	25,6
Lituania	23,0	22,5	17,6	17,0
Moldova	26,6	29,3	19,4	20,6
Letonia	19,3	16,7	14,5	14,5
Kirghizia	33,0	36,9	30,5	30,5
Tadjikistan	30,6	33,5	34,8	35,3
Armenia	41,2	40,1	22,1	22,5
Turkmenia	36,9	42,4	35,2	33,9
Estonia	16,1	16,6	15,8	15,6

Trebuie, totuși, să fim foarte prudenți în concluzii, pentru că ultima perioadă de 4 ani este prea scurtă pentru a putea trage cu adevărat concluzii. Variațiile de la un an la altul pot, adesea, indica tendințe oarecum contrare.

O a doua concluzie se impune: în ciuda unei lente nivelări a comportamentelor, structura demografică actuală a Uniunii Sovietice va influența, timp de mai multe decenii, echilibrul diverselor populații la începutul secolului XXI. Unii demografi sovietici neagă, de altfel, teza general acceptată a nivelării progresive, tocmai pentru a sublinia persistența, ba chiar adâncirea deosebirilor în comportamentul natalist, chiar atunci când economia și cultura se unifică. Și ceea ce contează atunci în aprecierea și previziunea tendințelor viitoare ale demografiei sovietice este tocmai evaluarea factorilor principali ai comportamentului uman și, respectiv, ponderea lor.

Și un prim factor, decisiv, este — nu-i așa? — cel *material*. Veniturile familiei cîntăresc, fără îndoială, în comportamentul demografic. Dar oare peste tot nivelul venitului și natalitatea urmăresc amîndouă aceeași curbă? Din nefericire, nu dispunem de informații omogene pentru întreaga arie a Uniunii Sovietice, încît să ne permitem să comparăm veniturile și natalitatea pentru toate tipurile de populație sovietică. Dar, comparînd două anchete

efectuate în 1972, una în orașele și satele din zona occidentală, cealaltă în satele din Asia Centrală, în Azerbaidjan și Caucaz, obținem următorul tabel⁴¹.

MEDIA NAȘTERILOR / FEMEIE

Venitul lunar al familiei (în mii ruble)	Republci occidentale		Republci musulmane
	Muncitori și funcționari	Colhoznici și sovhoznici	Colhoznici și sovhoznici
→ 150	1,77	2,22	3,88
151-210	1,69	2,37	4,16
211-300	1,72	2,51	4,12
301-450	1,79	2,67	4,21
451-600	1,88	2,89	4,12
601-900	1,96	3,04	4,17
901 și peste	2,08	3,23	4,22

Acest tabel arată, fără îndoială, că, în funcție de situația materială a familiei, există două reacții diferite. În cazul familiilor din republicile occidentale, influența stării materiale asupra dimensiunii familiei este incontestabilă. Dacă populația rurală, la același venit, are un număr mai mare de copii, la oraș, ca și la țară, venitul este hotărâtor pentru comportamentul demografic. În republicile orientale, dimpotrivă, venitul nu afectează decît foarte puțin dimensiunea familiei. În realitate, doar familiile foarte sărace au aici o natalitate mai scăzută decît celelalte, și aceasta pentru motive foarte diferite (căsătorii adesea mai tîrzii și motive sanitare), asupra cărora vom reveni mai tîrziu.

Educația este, poate, un factor și mai important. O anchetă efectuată în 1972 în republicile occidentale⁴², în mediul urban, demonstrează că natalitatea nu este afectată, practic, de veniturile familiei, în familiile în care nivelul educației nu depășește formarea primară sau, la rigoare, gimnazială (8 clase). Școlaritatea întreruptă este, de altfel, mai curentă în mediul rural. La cealaltă extremitate, evoluția veniturilor nu afectează decît foarte puțin cuplurile care au o educație superioară. În schimb, în familiile cu o educație medie (10 ani de școală, școală profesională sau tehnică), legătura între venitul familiei și natalitate este foarte strînsă. Aceste tendințe care prevalează în familiile „occidentale” se regăsesc numai parțial în familiile „orientale”. Fără îndoială, vom constata că în

republicile cu natalitate mare, cu cît nivelul de educație al unui cuplu este mai ridicat, cu atît el va tinde să rărească și să controleze nașterile. Tabelul următor, care face rezumatul informațiilor cu privire la raportul educație-natalitate în republicile occidentale și orientale, sugerează concluzii extrem de interesante pentru viitorul demografic al Uniunii Sovietice. El se bazează nu numai pe numărul real de nașteri, cît mai ales pe acela al nașterilor prevăzute de femei însele.

NUMĂRUL DE COPII PREVĂZUȚI⁴²

Nivelul de educație al femeii	Naționalități cu un indice scăzut de natalitate		Naționalități cu un indice ridicat de natalitate	
	Nivelul de educație al soțului			
	Secundar și superior	Sub nivelul secundar	Secundar și superior	Sub nivelul secundar
Secundar și superior	1,89	2,06	4,76	5,34
Sub nivelul secundar	2,15	2,41	6,73	7,03

La ce concluzii duce acest tabel? Mai întâi, că educația cîntărește mult în comportamentele demografice, atît în societățile occidentale ale URSS-ului, cît și în cele orientale. În al doilea rînd, se constată o diferență importantă între cele două tipuri de societate, în ceea ce privește elementul decisiv al schimbării de comportament. În societățile orientale, educația femeii poate determina schimbări reale. Tabelul arată, într-adevăr, că atunci cînd soții au nivele diferite de educație, soțul educat are o atitudine înfinit mai conservatoare decît soția educată. Diferența în numărul de nașteri dintre un cuplu în care cei doi soți au o educație avansată și un cuplu în care soția nu are deloc este aproape tot atît de mare ca și cea care separă cuplul dotat cu o educație avansată de cel complet lipsit de educație.

În schimb, atunci cînd în cuplu femeia are o educație superioară, natalitatea este destul de apropiată de aceea a unui cuplu în care ambii soți au primit același nivel de educație.

Dimpotrivă, în familia occidentală, diferența rezidă în nivelul de educație al cuplului luat global, variațiile fiind slabe dacă luăm în considerare educația unuia dintre soți.

Înțelegem atunci că educația femeii în republicile orientale este o miză decisivă a politicii demografiei sovietice. Atîta timp cît bărbații vor fi mai educați, își vor impune concepția lor asupra societății și această concepție este net conservatoare și natalistă.

În sfîrșit, *urbanizarea*, care diferă sensibil de la o regiune la alta a Uniunii Sovietice, cîntărește asupra comportamentului uman într-un mod considerat adesea decisiv⁴³. În toate societățile omenești, dezvoltarea orașelor a antrenat modificări considerabile ale demografiei. Fără îndoială: mai puține nașteri. Dar, în mod curent, și condiții mai bune de existență care permit, în parte, compensarea reducerii familiei prin scăderea mortalității infantile.

Deosebiri demografice în URSS apar, oare, și în funcție de gradul de urbanizare a fiecărei regiuni? Și putem, oare, compara populațiile urbane, cu comportamente similare, cu populațiile rurale, caracterizate prin familii numeroase? În fapt, situația nu este atît de simplă. Fără îndoială, partea occidentală a URSS-ului este mult mai urbanizată decît periferia centro-asiatică. Dar și aceasta este departe de a putea fi caracterizată prin absența vieții urbane.

Recensămîntul din 1897 evidențiază deja aici prezența a 56 de orașe, dintre care 26 numai pe teritoriul actualului Uzbekistan. Pe vremea aceea, 15% din populație era urbană și desfășura activități urbane (artizanat, mică industrie, comerț) care, din secolul XIX încoace, nu au încetat să se dezvolte.

Cu toate acestea, marea revoluție economică din anii '30 a schimbat relativ puțin această periferie, deși a zdruncinat complet structurile și modul de viață al populației ruse și ucrainene. Nici o regiune din URSS nu a fost iertată de această schimbare radicală, dar amploarea schimbărilor produse diferă de la o regiune la alta. Acolo unde schimbarea a fost mai profundă, revoluția economică nu s-a mulțumit să dea vieții urbane o importanță preeminentă, ci a rupt complet orașul de sat și a creat două civilizații, cea de oraș și cea de sat. Această ruptură a făcut din oraș, din cultura sa, un pol de atracție și un model. Societatea țărănească va căuta să se conformeze acestui model. Altfel, în ciuda unui progres al urbanizării, această modelare se va produce fără a se rupe unitatea societății. Populația orașelor și cea a satelor va rămîne solidară, legată printr-un model cultural în care prevalează tradițiile. La începutul anilor '60, atunci cînd un bilanț al schimbărilor sociale efectuate după anii '30 devine posibil, putem distinge — corelînd urbanizarea și natalitatea — trei societăți distincte în interiorul celei sovietice:

● Pe de o parte, popoare care au început să treacă de la o demografie de tip rural la o demografie de tip urban. Printre ele, cele mai angajate ar fi rușii, ucrainenii, bielorușii și popoarele baltice, caracterizându-se, încă din această epocă, printr-o scăzută natalitate în orașe, dar și la sate, acolo unde pătrunde modelul urban. Alte popoare, cum ar fi tătarii, udmurții și moldovenii se află pe aceeași cale, dar mai puțin net, în măsura în care populația urbană și-a limitat natalitatea, fără a fi, însă, urmată de cea de la țară. Dar evoluția nu mai poate fi oprită.

● La cealaltă extremitate a comportamentelor demografice se găsea, încă din acea epocă, un grup compact de popoare — cele din Asia Centrală, o parte a Daghestanului, azerii etc. —, aflate încă la adăpost de schimbările comportamentului demografic. Pentru aceste popoare, urbanizarea nu antrenează reducerea natalității, iar comportamentul citadin și cel rural în acest domeniu sînt asemănătoare.

● Între aceste două grupuri opuse, distingem un al treilea — armenii, iakuții, balkîrii — a căror natalitate rămîne ridicată, atît la oraș, cît și la sate. Cu toate acestea, cîteva indicii sugerează că aceste popoare sînt gata să treacă granița care le separă de modelul demografic urban și de diferențierea comportamentelor.

De la sfîrșitul anilor '50, Uniunea Sovietică s-a schimbat mult și urbanizarea s-a dezvoltat mai ales acolo unde părea să fi stagnat. Dar schimbarea socială cea mai importantă nu se manifestă în dezvoltarea orașelor, nici în creșterea numărului acestora, ci într-o anume *urbanizare a satului*. Datorită acestei realități sociologice căreia Basile Kerblay îi subliniază caracterul ireversibil⁴⁴, sistemele de valori, modurile de viață ale orașului pătrund în societatea rurală și o modelează, iar familia este cea care suferă o adevărată lovitură: modelul familial urban — familia conjugală cu un număr redus de copii — tinde să se impună din ce în ce mai mult la sate.

Scăderea natalității, al cărei bilanț este redactat de recensămîntul din 1970, este, întîi de toate, rezultatul atenuării diferențelor de comportament dintre oraș și sat. Dacă în trecu satul mai determină încă situația demografică a URSS-ului, iată că de acum orașele sînt locul în care ea se decide, pentru că locuitorii lor au devenit modelul de viață al țăranului, model cu atît mai atractiv cu cît dezvoltarea mass-mediei îl propagă amplu la sate. Dacă în anii 1930-1950 orașele și satele constituiau două medii distincte, îndepărtate și reunite doar prin legături personale, de acum încolo ță-

ranii mai educați sînt zilnic impregnați de civilizația urbană prin intermediul ziarelor și al televiziunii. URSS-ul s-a dorit cu disperare o civilizație industrială. Mai trebuie, oare, să ne mirăm că, interpretînd modernizarea în termenii urbanizării și ai refuzului civilizației rurale și al tuturor valorilor sale, țara își va vedea dispărînd valorile familiale pe care satul reușise să le mai conserve o vreme? Și că prețul va fi plătit tocmai în monedă demografică? Și totuși, evoluția caracteristică pentru societatea sovietică în ansamblu nu se aplică integral și societăților musulmane, unde urbanizarea a făcut, totuși, progrese.

DEOSEBIRI ORAȘ-SAT ⁴⁵

(Fecunditate urbană = 100)

Naționalități	1958 / 1959	1969 / 1970	Naționalități	1958 / 1959	1969 / 1970
ruși	155	129	armeni	128	154
ucraineni	144	126	uzbeci	122	136
bieloruși	143	129	kazahi	111	140
georgieni	156	132	kirghizi	111	137
moldoveni	148	136	tadjici	77	106
letoni	138	128	turkmeni	90	116
estonieni	150	135	azeri	149	139
lituanieni	130	145			

Recensămîntul din 1970, care este, în general, oglinda uniformizării societății sovietice, reflectă și specificitatea societăților periferice. Aici, comportamentul demografic oraș-sat, departe de a se apropia, se diferențiază și mai mult decît în trecut. Tabelul de mai sus demonstrează această evoluție diferită a popoarelor.

Cum se explică asemenea diferențe? Dacă gradul de urbanizare al celui de-al doilea grup este mai mic decît al celui dintîi, progresele urbanizării sînt, totuși, incontestabile. Cu toate acestea, pentru cel de-al doilea, satul determină progresul demografic. Și, evident, tot satul este acela care, în loc să se conformeze modelului urban, își conservă modelul demografic, propriul sistem de valori, comportamentele. Și iată de ce.

Mai întîi, politica economică a URSS-ului. Prioritățile geografice au sfîrșit prin a face din periferia musulmană o zonă înainte de toate agrară. Dezvoltarea economică a Asiei Centrale a fost

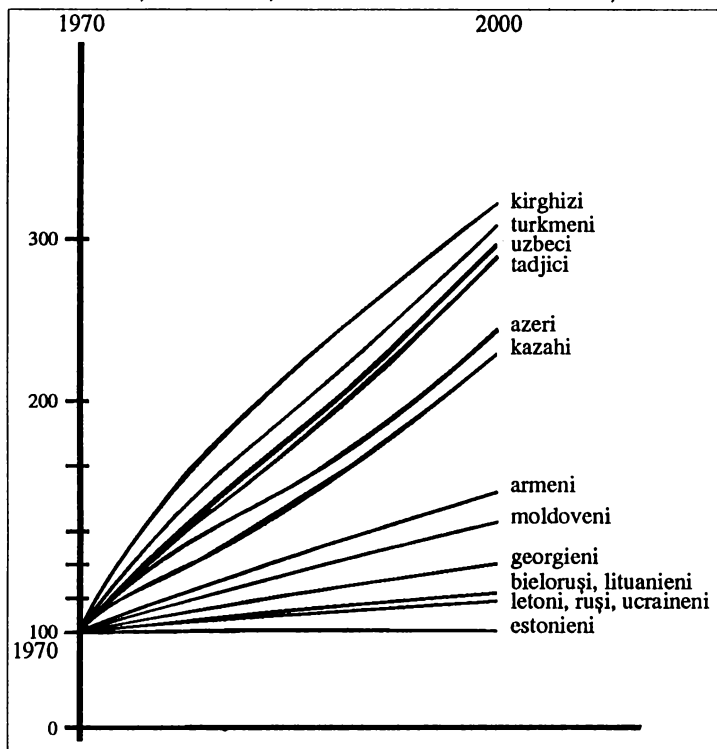
orientată către marile culturi, și populația rurală a fost astfel salvată. Dacă anii din urmă au fost marcați de o dezvoltare a centrelor urbane și a populației lor, acestea au primit mai degrabă o populație străină de regiune, decât pe țărani convertiți la viața urbană. Vom reveni asupra acestui punct în capitolul următor.

Mai mult decât atât, orașele Asiei Centrale (cel puțin cele mijlocii) diferă adesea de orașele europene prin apropierea lor față de sate, precum și prin legăturile pe care le conservă cu satele vecine. Aceste legături sînt, în primul rînd, cele de familie, rar dispersată. Copiii instalați la oraș rămîn moral și fizic aproape de părinții care locuiesc lîngă ei, în mediul rural. Sînt, de asemenea, legături de muncă. Populația urbană este, adesea, în aceste regiuni, ocupată cu muncile agricole în satele vecine. Adesea, procentajul de cetățeni-agricultori atinge 40% din populația activă a orașului. Aceasta explică de ce cultura rurală se menține chiar și la oraș. De ce, de asemenea, satul este acela care, chiar dacă nu este modelul demografic al orașului, cel puțin își conservă autonomia de comportament. Orașul centro-asiatic rămîne, însă, în ciuda dezvoltării sale, o insulă în sînul unei civilizații și populații țărănești. Fără îndoială, orașele foarte mari își au o autonomie a lor și nu sînt asemeni centrelor urbane mici și mijlocii, legate fizic și cultural de mediul țărănesc înconjurător.

Trebuie, oare, să deducem că există diferențe ireductibile în societatea sovietică? Fără îndoială că nu. Națiunile de la periferia meridională a URSS-ului nu și-au început încă (sau sînt abia la primii pași) drumul spre civilizația urbană de tip clasic. Pe termen lung, opțiunea economică (dezvoltarea industrializării), progresele în educația femeii și, mai ales, curente migratoare mai extinse (instalarea țăranilor în marile centre urbane, migrarea către alte regiuni), ar trebui să modifice cultura acestor popoare, precum și comportamentul lor.

Dar este vorba despre procese lente. O revoluție economică brutală, precum cea din anii '30, le poate, evident, scurta. Cu toate acestea, revoluția stalinistă a ocolit parțial periferia meridională a URSS-ului. Și o a doua revoluție de acest tip, violentă, ignorînd oamenii, nu mai pare, totuși, de conceput în URSS-ul de astăzi. Iată de ce putem admite că nu vor fi de ajuns cîțiva ani pentru a uniformiza societatea sovietică. Și că pînă la sfîrșitul secolului specificități geografice și culturale îi vor marca evoluția.

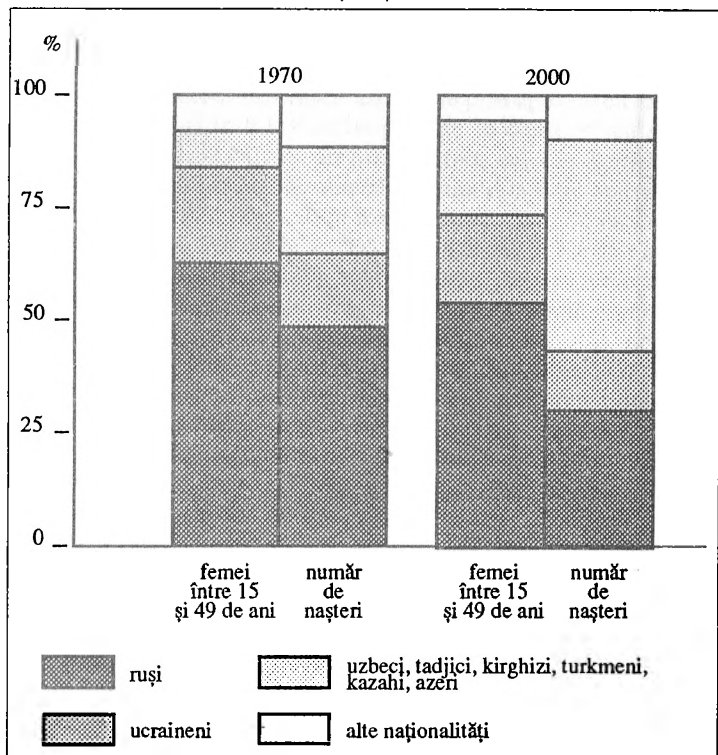
EVOLUȚIA POPULAȚIEI SOVIETICE ÎNTRE ANII 1970 și 2000

Putem risca, atunci, câteva previziuni pentru anul 2000? În ciuda pericolului unui astfel de exercițiu (evenimente exterioare, foamete, epidemii etc., care pot reduce la neant speculațiile cele mai prudente), putem încerca, pornind de la recensământul din 1970, să ne imaginăm URSS-ul sfârșitului de secol. Anul 2000 se justifică, întâi de toate, pentru că 30 de ani, adică o generație, îl separă de recensământul care servește ca bază proiecțiilor noastre.

Dacă ne menținem strict la datele prezentate, fără a introduce vreun corectiv, putem prevedea evoluții ale populației foarte diferite, mergând pur și simplu de la menținerea nivelului din 1970 (estonienii) pînă la triplarea populației Asiei Centrale. Această diversitate de situații se transcrie în graficul următor.

**EVOLUȚIA PREVIZIBILĂ ÎN RAPORTUL DINTRE
NUMĂRUL DE FEMEI ÎNTRE 15 ȘI 49 DE ANI
ȘI NUMĂRUL DE NAȘTERI, PE GRUPURI NAȚIONALE
(în %)**

Acest grafic se justifică esențialmente prin situația prezentă, adică prin structura pe vîrstă și sex a diferitelor grupuri naționale. O astfel de structură ne permite să credem că, dacă toate grupurile naționale își văd scăzînd, la un moment dat, capacitatea de reproducție, viitorul este în mare parte decis de diferitele momente în care efectele structurii populației își vor spune cuvîntul în demografia sa.

Slăbirea rapidă a grupului ruso-ucrainean se datorează faptului că influența structurii populației pe vîrstă și sex se face simțită încă din 1975. Pentru armeni, moldoveni, bieloruși, georgieni acest

POPULAȚIA URSS ÎNTRE 1950 și 2000 (în mii) (RUSIA, ASIA CENTRALĂ, TRANSCAUCAZIA)

	1950		1960		1970		1980		1990		2000	
	număr	%	număr	%	număr	%	număr	%	număr	%	număr	%
URSS	180.075	100	214.329	100	242.756	100	267.057	100	292.324	100	312.215	100
RSFSR	102.191	56,7	119.906	55,9	130.360	53,7	138.842	52	145.686	49,8	147.335	47,2
Asia centrală	17.499	9,7	24.402	11,4	33.187	13,7	42.449	15,9	55.742	19,1	71.903	23
Kazahstan	6.628	3,7	9.850	4,6	13.116	5,4	15.710	5,9	19.038	6,5	22.328	7,1
Kirghizia	1.740	1	2.172	1	2.968	1,2	26.739	10	36.704	12,6	49.575	15,9
Tadjikistan	1.532	0,9	2.082	1	2.943	1,2						
Turkmenia	1.210	0,7	1.594	0,7	2.190	0,9						
Uzbekistan	6.383	3,5	8.704	4,1	11.970	4,9						
Caucaz	7.777	4,3	9.921	4,6	12.393	5,1	14.649	5,5	17.660	6	20.671	6,6
Armenia	1.354	0,8	1.867	0,9	2.518	1	14.649	5,5	17.660	6	20.671	6,6
Azerbaidjan	2.896	1,6	3.894	1,8	5.166	2,2						
Georgia	3.527	2	4.160	1,9	4.709	1,9						

factor nu va fi decisiv decât peste zece ani; în timp ce popoarele cu natalitate ridicată nu-î vor resimţi efectele decât spre 1990⁴⁶.

Putem merge dincolo de aceste previziuni relativ generale? Şi să încercăm să estimăm populaţia viitoare a URSS-ului? Plecînd tot de la situaţia şi tendinţele prezente, au fost făcute încercări atît în URSS, cît şi în lumea occidentală. Ele conduc la concluzia — exprimată cu mai multă sau mai puţină prudenţă — că între diferitele naţionalităţi ale URSS-ului s-ar putea instala un echilibru nou, pe care îl putem urmări în graficul de la pagina 82 — o încercare de previziune asupra evoluţiei comparate a populaţiei feminine la vîrsta de procreere şi asupra evoluţiei naşterilor în diferitele grupuri naţionale⁴⁷. Echilibrul nou reiese mai ales din tabelul precedent, în care accentul este pus numai pe trei regiuni geografice: Rusia, Asia Centrală, Transcaucazia, adică pe viitorul poporului rus şi pe cel al popoarelor musulmane.

Ce importanţă să acordăm acestui tabel⁴⁸? Ce concluzii să tragem?

Basile Kerblay ne aminteşte, pe bună dreptate, de previziunea din anul 1900 a marelui savant rus Mendeleev, şi anume că în 2053 populaţia ţării sale se va ridica la 800 milioane de locuitori⁴⁹. Calcul legitim la acea epocă, ţinînd cont de faptul că, la începutul secolului, populaţia Imperiului se dublase în numai 40 de ani. Calcul care, comparat cu starea prezentă a populaţiei sovietice, subliniază caracterul aleatoriu al oricăror pronosticuri.

Şi cu toate acestea, dacă admitem menţinerea pînă în anul 2000 a actualului procent de creştere — ipoteză bazată pe previziunile propuse aici —, este clar că ea nu se va realiza decât prin aportul demografic al naţiunilor orientale. În măsura în care URSS-ul nu poate, din inconveniente majore pentru dezvoltarea sa economică şi pentru securitatea sa, să prevadă un progres demografic mult superior celui pe care îl indică aici, în măsura în care, de asemenea, nu poate avea pe termen scurt, alte surse de progres demografic decât regiunile sale orientale, politica sovietică trebuie să mizeze pe menţinerea acestui dualism, al particularităţii sale şi nu pe uniformizarea comportamentelor populaţiei sovietice. Aceasta înseamnă că progresul URSS-ului este condiţionat de o creştere a dezechilibrelor de populaţie şi nu pe o reechilibrare a acestora.

Ce înseamnă, de fapt, aceste dezechilibre? Ritmul demografic al popoarelor musulmane i-a determinat adesea pe observatori să decreteze cu grabire o revoluţie totală în compoziţia societăţii

pluri-etnice a URSS-ului. Cu toate acestea, cifrele precedente incită la prudență. În ciuda schimbărilor intervenite, care vor continua, în ciuda plauzibilei sale treceri sub pragul de 50%, poporul rus rămîne, la sfîrșitul secolului, poporul cel mai numeros al URSS-ului. Popoarele centro-asiatice vor reprezenta cel mult un sfert din populația sovietică la acea dată, o treime dacă li se adaugă cele din Caucaz, dintre care două sînt, totuși, creștine și istoric ostile islamului și civilizației turce. Această progresie a popoarelor turco-musulmane este considerabilă, fără îndoială (între o jumătate de secol, ponderea lor în ansamblu se va fi dublat), dar nu implică deloc că poporul rus va fi înghițit de ele, sau depus de poziția sa preeminentă.

Problema se pune mai puțin în cifre brute, cît în noua situație creată. În primul rînd, convingerea pe care o au popoarele dinamice că ele dețin cheia progresului general al societății sovietice. Ceea ce s-ar putea traduce prin solicitarea unor responsabilități politice noi. În al doilea rînd, aceste noi echilibre ale populației ridică probleme economice — locuri de muncă, dezvoltare regională — care, nerezolvate, dau naștere, vom vedea, unor contradicții grave. Deci tocmai problemele create de aceste dezechilibre sînt cele care contează și trebuie examinate pentru a le înțelege, încotro vor lovi și care le este potențialul.

În sfîrșit, o întrebare restrînge toate analizele pe care le-am putea face. Este vorba despre dezechilibre originale? Sau naționale? Dacă societatea sovietică evoluează către o integrare economică, dacă diferențele naționale tind să se șteargă, atunci ce mai contează dinamismul cărui popor dă creșterea demografică?! În ultimă instanță, cea care se înmulțește este națiunea sovietică. Și, dacă, dimpotrivă, națiunea sovietică nu evoluează spre integrare, în acest caz dezechilibrele între diversele grupuri naționale pot fi periculoase la un moment dat pentru societate în integritatea și coeziunea sa. Ele pot atunci încuraja tendința către diferențiere în detrimentul celei care ar ajuta integrării. Iată de ce modificările demografice și perspectivele nu au sens decît în lumina a două aspecte fundamentale:

1. Ce tendință domină societatea sovietică? Tendința de integrare? Sau tendința de consolidare a deosebirilor?
2. În ce sens vor acționa dezechilibrele demografice? Vor fi favorabile integrării? Sau vor constitui fermenți ai diferențierilor, ba chiar ai dezintegrării?

CAPITOLUL III

Schimbări demografice și conflicte economice

TENDINȚELE demografice nu sînt fenomene izolate în viața unei țări. Nici fenomene cu consecințe limitate. Ele modelează pe termen lung comunitatea umană și determină relațiile cu mediul înconjurător. Într-un sens precis, schimbările demografice recente pot avea în URSS un efect considerabil: forța de muncă se va împuțina.

La început, nu ar părea catastrofal. Societățile industrializate sînt confruntate, astăzi, mai degrabă cu problema șomajului, a unor vacanțe mai frecvente și mai lungi, decît cu descoperirea forței de muncă. Totuși, în URSS, în ciuda unui grad înalt de industrializare, criza care amenință să se producă este cea care decurge dintr-o forță de muncă insuficientă și inegal repartizată în teritoriu. Pentru această țară, este o problemă nouă, care se bate cap în cap cu obiceiurile statului și indivizilor și cere soluții de anvergură, dintre care nici una nu pare încă nici evidentă, nici ușor de implementat.

De la risipă la penurie:

forța de muncă sovietică la sfîrșitul secolului

Dezvoltarea economică este peste tot o treabă a bărbaților. Dar nicăieri această axiomă nu pare mai reală decît în URSS. Abundența forței de muncă, parcă fără sfîrșit, a contribuit decisiv la transformarea acestei țări. Timp de decenii, satul a furnizat industriei muncitori pe potriva cererii și în condiții excepționale.

Statul, proprietar al întregii economii, era și proprietarul oamenilor necesari dezvoltării sale. Putea să decidă asupra cantităților de oameni de care avea nevoie. Îi putea repartiza unde dorea și îi putea plăti cât îi convenea, adică prost. ✓

După giganticul efort de schimbări economice întreprins la începutul anilor '30, această capacitate a statului de a dispune de rezerve umane cvasi-nelimitate și integral supuse puterii sale a fost utilizată pe larg. Chiar dacă sfârșitul perioadei staliniste a avut ca o primă consecință scăderea maleabilității forței de muncă, sporirea autonomiei sale, economia sovietică era încă amplu fondată pe abundența acesteia. În ciuda apelurilor la o mai mare productivitate, la o creștere calitativă a lucrului, obișnuința înrădăcinată era să se conteze mai degrabă pe numărul lucrătorilor, decât pe raționalizarea eforturilor fiecăruia în vederea atingerii obiectivelor fixate în diferite domenii. Risipa de muncitori, de forță de muncă, a fost în URSS, timp de o jumătate de secol, una dintre regulile de funcționare a economiei. Ori tocmai această regulă se va schimba după ultimele modificări demografice și aceasta tocmai în profitul unei utilizări maxime a forței de muncă disponibile. Dar este acesta un aspect atât de grav? Sau de urgent? †

Da, fără îndoială. Și termenii sînt simpli. În 1970, din cei 241,7 milioane de locuitori, URSS conta, ca forță de muncă potențială, pe 130,5 milioane de persoane. Potențială, pentru că se referă la populația aptă de muncă, adică aceea aflată între 16 și 60 ani pentru bărbați și 16 și 55 de ani pentru femei. Această forță de muncă nu era integral utilizată, din moment ce recensămîntul a înscris doar 115,2 milioane de persoane exersînd realmente o meserie. Dintre acestea, 2,6 milioane aparțineau deja unor clase de vîrstă superioare vîrstei normale a populației active. Printre inactivi trebuie să numărăm și un mare număr de studenți (8.627.000 de tineri între 16 și 19 ani), femeile casnice, militarii și poliția (3,2 milioane), invalizii.¹

Ar fi, însă, plauzibilă mărirea numărului real de persoane active, pentru că trebuie ținut cont de cele care exercită activități private, la țară. Deci, să zicem că marea armată a muncitorilor din URSS se ridică la 125,4 milioane de persoane², adică — în ciuda celor care, deși vîrsta le-ar permite, nu aparțin populației active — putem considera că numărul de oameni ai muncii din URSS se apropie mult de cifra populației active potențiale.

Incidențele modificărilor demografice asupra populației active a anilor viitori devin evidente la lectura următorului tabel³:

**I — CREȘTEREA ESTIMATĂ A POPULAȚIEI ACTIVE ÎN URSS
ÎNTRE ANII 1971 și 2000 (în zeci de mii)**

Anii (planuri cincinale)	Creștere totală	Creștere anuală medie	Indice de creștere anuală medie (în procente)
1971–1975	12.963	2.593	1,9
1976–1980	10.378	2.076	1,4
1981–1985	2.664	533	0,3
1986–1990	2.630	526	0,3
1991–1995	3.291	658	0,4
1996–2000	8.101	1.620	1,0

Acest tabel corespunde evoluției generale a populației sovietice. Reducerea nașterilor, înregistrată la începutul anilor '60, se traduce în reducerea forței de muncă încă de la sfârșitul anilor '70, pentru a culmina spre 1990. Abia în acest moment tendința ar putea începe să se schimbe, fiind previzibilă o mărire a populației active, cu condiția să se mențină ușoara redresare demografică la care asistăm și ca demografia dinamică a națiunilor meridionale ale URSS-ului să nu scadă în mod spectaculos. Pentru că problema națională își arată aici adevărata dimensiune în stagnarea populației active. Dacă populația activă crește, chiar cu greu, în loc să suporte o reducere dramatică, această creștere se datorează vitalității periferiei sovietice. Și să reluăm datele din tabelul de mai sus, plasându-le în diferitele regiuni demografice ale URSS-ului. Consecințele diversității componentelor nataliste asupra forței de muncă viitoare sînt infinit mai clare (vezi *tabelul de la pagina 90*).

Acest tabel⁴ solicită mai multe remarci. În primul rînd, el ne indică importanța excepțională pentru URSS și viitorul său a dezvoltării demografice a popoarelor ne-ruse. Dacă importanța lor relativă în comunitatea umană sovietică sporește considerabil, după cum am văzut, fără, însă, a le face, prin aceasta, majoritare, în schimb, în anii 1980–1995 va depinde de ele și numai de ele ca Uniunea Sovietică să-și poată menține populația activă la nivelul actual sau, așa cum deja prevăd conducătorii săi⁵, economia sovietică va fi confruntată cu lipsa forței de muncă. De-a lungul anilor în care criza forței de muncă va culmina, Asia Centrală și Kazahstanul vor

fi unicul rezervor de bărbați de unde economia sovietică va trebui să-și satisfacă necesitățile⁶. Rolul economic al acestei regiuni va depăși de departe *potențialul său uman* în ansamblul sovietic. La începutul secolului următor, atunci când se va instaura o situație mai favorabilă și mai echilibrată, Asia Centrală încă va mai participa cu mai mult de jumătate din creșterea potențialului populației active.

Pe de altă parte, comparând evoluția celor trei regiuni cu evoluția populației active la scara întregului URSS, putem deduce că toate celelalte popoare ale URSS-ului se vor găsi într-o situație cel puțin la fel de defavorabilă ca aceea a Rusiei și că, deci, nu vor contribui cu nimic la compensarea deficitului forței de muncă rusești. Acest deficit va afecta toate republicile, cu excepția celor din Asia Centrală, Kazahstan și Caucaz, începând din 1980. În republicile baltice, se pare că această tendință se va face simțită începând cu 1990.

Tăiată demografic pe din două, Uniunea Sovietică va fi, de asemenea, scindată în anii care vor veni, prin modul în care va evolua populația sa activă.

Comparând Uniunea Sovietică văzută economic cu Uniunea Sovietică văzută demografic, întrevădem mai bine de ce creșterea inegală a populațiilor constituie o veritabilă sfidare la adresa economiei sovietice. O primă informație: numărul insuficient de muncitori. Dar, mai ales, localizarea deficitului de populație activă tocmai acolo unde forța de muncă este mai solicitată, în regiunile cele mai industrializate, cele mai urbanizate. În Rusia și, în parte, în Ucraina, acolo unde se află marile ansambluri industriale. Punerea în valoare a resurselor Siberiei și Extremului Orient cere și ea investiții umane considerabile. De aici încolo, toate proiectele Uniunii Sovietice se vor lovi de problema demografică și impactul său asupra forței de muncă. Care va fi reacția puterii? Nu trebuie uitat că, în situația actuală din țară, puterea trebuie să acționeze pe două planuri: să încerce să determine mărirea forței de muncă disponibile și să-i reajusteze repartizarea, în funcție de distribuția geografică a resurselor și industriilor.

Este posibilă în Uniunea Sovietică o politică generală a forței de muncă? Fără îndoială că pot fi prevăzute mai multe soluții, unele deja aplicate în parte. Statul poate încerca mai întâi să lărgască cele două limite ale populației active. Viața profesională este, într-adevăr, scurtă în URSS. Studii care se prelungesc, un

II — CREȘTEREA POPULAȚIEI ACTIVE POTENȚIALE (ESTIMĂRI) PE REGIUNI (în zeci de mii)

Anii (planuri cincinale)	RSFSR			Asia Centrală și Kazahstanul			Caucazul		
	Creștere totală	% din creșterea națională	Indice mediu de creștere anuală	Creștere totală	% din creșterea națională	Indice mediu de creștere anuală	Creștere totală	% din creșterea națională	Indice mediu de creștere anuală
1971–1975	6.039	46,6	1,6	3.089	23,8	3,7	1.059	8,2	3,3
1976–1980	3.928	37,8	1	3.444	33,2	3,5	1.142	11	3
1981–1985	– 813		– 0,2	2.773	104,1	2,4	690	26,1	1,6
1986–1990	– 880		– 0,2	2.880	109,5	2,2	514	19,5	1,1
1991–1995	– 425		– 0,1	3.361	102,1	2,4	548	16,7	1,1
1996–2000	1.964	24,2	0,5	4.380	54,1	2,7	954	11,8	1,8

serviciu militar de doi ani, o fac să înceapă destul de târziu. Pensionarea, în schimb, intervine destul de devreme: 55 de ani pentru femei, 60 pentru bărbați.

Se poate reduce școlarizarea obligatorie și, o dată cu ea, numărul de elevi care scapă astfel de un număr de ani de muncă în favoarea unei formații intelectuale sau profesionale?

Reducerea școlarității este improbabilă, pentru că statul sovietic a făcut din educație unul dintre scopurile sale. Și, dacă actualmente școlarizarea obligatorie nu este decât de 8 ani, generalizarea învățământului de zece ani este un proiect imediat. Această insistență asupra școlarizării ține în același timp atât de atașamentul sovietelor față de progresul intelectual, cât și de necesitățile țării de a avea muncitori educați. Atunci când forța de muncă lipsește, calitatea celei existente este un factor extrem de important în viața economică. Iată de ce, în loc să reducă perioada de școlarizare, puterea sovietică face eforturi să dezvolte un învățământ tehnic, adesea în detrimentul învățământului superior, în care un sistem de selecție strictă îi permite să controleze riguros accesul.⁷

La cealaltă extremă a vieții active, pensionarii sînt pentru putere o tentație constantă. În fapt, ei sînt deja larg asociați vieții active. Recensămîntul a dovedit-o. Au fost adoptate diverse măsuri menite re-atragerii pensionarilor în cîmpul muncii.⁸ Cu toate acestea, puterea se lovește de o rezistență de opinie destul de fermă. Fără îndoială că pensionarii care își păstrează sau își reiau activitatea sînt din ce în ce mai numeroși. În 1960, doar 11% din pensionari aveau o activitate. La recensămîntul din 1970, 19% dintre ei se regăseau în cîmpul muncii, iar cinci ani mai târziu populația lor se ridicase la 24,3%.⁹ Dar este îndoielnic dacă problema forței de muncă s-ar rezolva printr-o creștere continuă a contribuției celor care au atins vîrsta pensiei. Mai mult chiar, populația sovietică se alarmează de fiecare dată cînd este se dă vreo dispoziție care impietează dreptul la pensionare. Pentru a satisface nevoilor forței de muncă rurale a fost necesar ca, în 1968, să fie aliniată vîrsta de pensionare a colhoznicilor la aceea a lucrătorilor — muncitori și funcționari — de stat și să se acorde prevederi ceva mai favorizante pentru o serie de muncitori de la sate.¹⁰

Presiunea populară în acest sens s-a manifestat cu claritate în momentul dezbaterilor pentru o nouă Constituție. Prin intermediul ziarelor care relatează această consultare la bază, se constată că

interesul popular față de condițiile de lucru și pensionare a fost considerabil.

Cetățenii sovietici se tem ca noua Constituție să nu fie însoțită de o creștere a vârstei de pensionare. Au făcut tot ce au putut pentru a determina înscrierea în Legea fundamentală, la capitolul dreptului la pensie, a vârstei la care acest drept se consideră câștigat. Presiunea care a animat dezbaterea asupra acestui aspect ne arată că nu este ușor să revii asupra acestor prevederi.

Deci, neputînd să intervină asupra vârstei de pensionare, puterea mai poate încerca să dreneze forța de muncă rurală către industrie? Încă o dată se pare că soluțiile posibile au fost epuizate. Și dacă în 1950 populația activă angajată în agricultură reprezenta încă 50 de milioane de persoane, în 1970 nu mai regăsim aici decît 37 de milioane, iar în 1974 doar 34 de milioane de lucrători. Pe de altă parte, punctiile efectuate în forța de muncă de la sate au ca efect dislocarea populației celei mai tinere și în special a bărbaților. Satul va avea, de aici înainte o populație mai bătrînă decît a orașelor și predominant feminină. De asemenea, o populație mult mai puțin educată și, deci, mult mai puțin dinamică. Acest lucru explică de ce satul este din ce în ce mai puțin interesant pentru tineri, al căror exod către oraș este un aspect curent al istoriei sovietice din ultimele decenii. Cu toate acestea, producția agricolă, cel puțin așa cum este ea organizată în URSS — cere brațe de muncă și mai ales brațe viguroase.

Dificultățile agriculturii sovietice constrîng puterea să ia în considerare, și aici, factorul uman și, deci, să încerce oprirea hemoragiei care golește satele sovietice. Soluții pentru problema forței de muncă nu se pot găsi, deci, nici aici.

Reducerea efectivelor armatei, sau a duratei serviciului militar, ridică probleme legate de funcția integratoare a armatei în societatea sovietică, asupra căreia vom reveni mai tîrziu. Și, în plus, o astfel de reducere n-ar rezolva mare lucru, în măsura în care recruții sînt, oricum, folosiți la lucrările civile (de pildă, la construirea căii ferate Baikal-Amur).¹¹

Așadar, după cum vedem, mijloacele de mărire a forței de muncă sînt extrem de restrînse. Nu mai rămîne decît repartizarea ei în funcție de necesitățile economiei. Și aici, la o primă abordare, se pare că se impun soluții extrem de simple. Regiuni dezvoltate economic și industrial suferă deja — și vor suferi și mai mult — de o penurie de forță de muncă. În schimb, regiuni ocupate în primul

rînd cu agricultura, unde natura solului și climatul limitează extinderea la infinit a spațiului agricol, abundă în forță de muncă, devenită în curînd excedentară.

Aceste dezechilibre coexistă în spațiul aceluiași stat unde locuiesc oameni care au primit aceeași educație și folosesc la scară largă aceeași limbă, limba rusă. Fără să prevadă încă argumentul folosirii sub capacitate într-o parte și a penuriei de muncitori în cealaltă, Hrușciiov anunța că sovieticii ar avea tendința de a se deplasa din ce în ce mai mult, în funcție de necesitățile economice.

Acum, cînd aceste necesități sînt presante, cînd ele condiționează viitorul tuturor, poate fi pusă în practică soluția întrevăzută de Hrușciiov — migrațiile? Ne putem imagina sosirea masivă a uzbekilor în orașele industriale ale Rusiei sau în noile orașe din Siberia¹²? Pentru a încerca să răspundem la această întrebare, trebuie să aruncăm mai întîi o privire înspre trecut și în prezent și să vedem în ce măsură o asemenea evoluție a distribuției geografice a populațiilor corespunde unor mișcări spontane sau organizate, deja existente.

Civilizații refractare la migrații

Asia Centrală, rezervor potențial al forței de muncă, ar trebui, în principiu, să se preteze migrațiilor. Cel puțin așa s-ar crede, dacă ne gîndim la trecut. Dintre marile civilizații care au înflorit în această regiune, multe erau nomade. Drumurile Asiei Centrale au fost, secole de-a rîndul, brăzdate de caravane. Și, la începutul secolului, frontiera între nomazi și sedentari era încă greu de trasat. Dar puterea sovietică a zdrobit ultimele rămășițe ale nomadismului și l-a înlocuit, acolo unde o cerea economia, cu transumanțe organizate și limitate.

Fără îndoială că, în același timp, Stalin a pus la dispoziția industrializării o nouă formă de migrație, smulgînd din căminele lor largi mase de țărani și aruncîndu-le în îndepărtate ocne-șantier. Popoarele Asiei Centrale și-au plătit și ele tributul acestor migrații forțate și ucigașe.

Dar, o dată cu moartea lui Stalin, succesorii săi au dorit să-și fondeze puterea pe un anumit grad de acceptare de către populație a deciziilor lor și timpul acestor mari migrații a trecut. Pentru a atrage muncitori pe șantierele Marelui Nord trebuie să-i plătești mai bine decît ai face-o în altă parte.

Salarii mai mari în regiuni inospitaliere, atracția marilor orașe și a unor posibilități de educație mai mari pentru copii — au fost ele stimulente suficient de convingătoare pentru a determina popoarele Asiei Centrale să-și părăsească pământul natal? Nu se poate răspunde la această întrebare fără a repune problema migrațiilor în cadrul general al Uniunii Sovietice, fără a compara atitudinile tuturor popoarelor care trăiesc aici.

Dacă pînă la recensămîntul din 1970 statisticile detaliate lipseau din URSS, încît să ne poată da o idee clară a mișcărilor de populație de atunci, informațiile care se înmulțesc ulterior ne permit să înțelegem mai bine amplitudinea și direcția acestor mișcări în decursul ultimilor 20 de ani.¹³ Populația sovietică se deplasează esențialmente pe patru axe: de la țară către oraș; de la oraș la țară; de la un sat la altul; de la un oraș la altul. Aceste axe se înscriu și mai mult într-un al doilea cadru: migrațiile în sînul aceleiași regiuni, de la o regiune la alta.

Atunci cînd luăm în considerare diversele direcții adoptate de migratori, se constată că populația sovietică în ansamblul ei se deplasează mult. În fiecare an, cel puțin 15 milioane de persoane își schimbă reședința.¹⁴ Aceste mișcări se efectuează în primul rînd în sensul oraș-oraș (38,1%), sat-oraș (31,4%) sat-sat (17,8%), oraș-sat (12,7%).

Cifrele atestă, dacă mai era necesar, că nucleul de atracție, în Uniunea Sovietică, este orașul și că depopularea satelor continuă. Diferite anchete au arătat, de altfel, că slaba mișcare oraș-sat privea mai ales persoanele în vîrstă care părăseau orașul în momentul încheierii vieții lor active. Dar aceste cifre nu sînt decît medii care disimulează variații importante în mișcările de populație de la o republică la alta. Migrațiile de la un oraș la altul sînt curenți mai ales în Asia Centrală și în Caucaz, unde ele reprezintă o parte importantă a curenților migratoare: 58,7% în Turkmenia; 50,6% în Azerbaidjan, 41,5% în Armenia; 40,6% în Uzbekistan; 40% în Tadjikistan, în timp ce, în rest, aceste curenți nu reprezintă decît 30-40%, iar în Moldova, la cealaltă extremă: 25,4%.

Din contră, deplasările de la oraș către sat afectează mai puțin decît alte republici pe cele din Asia Centrală și din Caucaz. Cu două excepții: Armenia (33,1%) și Republica Kirghiză (33%). Dar sînt foarte ample în Moldova (43,3%), în Bielorusia (42%) și în Ucraina (33%), Georgia, în sfîrșit, cu 33,3%, se suprapune exact pe media națională.¹⁵

Diferența existentă în structura curentelor migratoare de la o republică la alta se completează cu o diferență de amploare. Republicile cele mai marcate de migrații sînt: RSFSR (17.395.000 persoane în 1968-1969), Ucraina (4.385.000) și Kazahstanul (2.073.000). Cifra cea mai scăzută de migratori a fost atinsă de Uzbekistan, care înregistrează în acel an doar 372.300 de ieșiri. Exemplul uzbek ilustrează o altă particularitate a curentelor migratoare sovietice: opoziția, în ciuda unei mobilități cvasi-generale, între republicile beneficiind ca ultim resort de un aport de populație (RSFSR, Ucraina, Bielorusia, Lituania, Armenia, Estonia) și de republicile deficitare în imigranți, care este cazul întregii Asii Centrale și al Caucazului, cu excepția Armeniei și care începe să fie caracteristic și pentru Moldova.¹⁶

Că populațiile sînt mai mult sau mai puțin migratoare, că migrațiile în diverse republici se efectuează mai mult de la un oraș la altul, sau de la țară la oraș, aceste diferențe de amplitudine și direcție în curentele migratoare nu trebuie să disimuleze caracterul foarte general al deplasărilor de populație. Uniunea Sovietică este în perpetuă mișcare. Dar oare această mișcare perpetuă modifică profund distribuția națională a fiecărei republici? Dispersează egal toate grupurile naționale? Le pregătește totodată pentru dispersiile ulterioare? La aceste patru întrebări un prim răspuns poate fi găsit în analiza distribuției grupurilor naționale, în republicile lor cît și, în exterior, între 1959 și 1970. (vezi tabelul III)

III — PROCENTUL DIN NAȚIUNEA TITULARĂ TRĂIND ÎN REPUBLICĂ, ÎN RAPORT CU ANSAMBLUL GRUPULUI NAȚIONAL ÎN URSS¹⁷

Naționalități	1959	1970
ruși	85,8	83,5
ucraineni	86,3	86,6
bieloruși	82,5	80,5
uzbeci	83,8	84,0
kazahi	77,2	79,9
georgieni	96,6	96,5
azeri	84,9	86,2
lituanieni	92,5	94,1
moldoveni	85,2	85,4
letoni	92,7	93,8
kirghizi	86,4	88,5
tadjici	75,2	76,3
armeni	55,7	62,0
turkmeni	92,2	92,9
estonieni	90,3	91,8

Acest tabel demonstrează că, în ciuda tuturor iluziilor cu care s-ar fi hrănit Hrușciiov, curente migratoare și răspîndirea națională sînt departe de a coincide. Cu excepția rușilor și bielorușilor, toate grupurile naționale sînt, din 1970, cu mult mai concentrate în republicile lor decît fuseseră cu zece ani în urmă. Acest proces de concentrare a grupului în interiorul frontierelor naționale este cu totul remarcabil în cazul unei națiuni cu o diasporă foarte puternică — așa cum este cea armeană —, precum și în cazul grupurilor naționale cu o natalitate scăzută, cum sînt grupurile baltice. Fără îndoială, în cazul armenilor, această modificare de situație este probabil datorată diferenței de comportament dintre armenii din republică (avînd o natalitate ridicată) și cei din diaspora, care par să adopte comportamentul demografic al mediului în care locuiesc. În cazul balticilor, este clar vorba despre o revenire a balticilor dispersați către republicile lor de origine.

În ciuda acestei diferențe importante între națiunile care se dispersează și națiunile care se concentrează, tabelul de mai jos dă, la prima lectură, o impresie de uniformitate. Proporția membrilor unei comunități naționale trăind în interiorul frontierelor proprii, în raport cu totalitatea grupului, variază relativ puțin de la un grup la altul. Cu excepția celor cîteva națiuni care trăiesc deosebit de concentrat (georgieni, baltici, turkmeni), mai toate grupurile naționale își regăsesc circa 80–85% din membri în republică, restul de 15–20% fiind dispersați. Trebuie să tragem concluzia că este vorba de o situație peste tot comparabilă, cu o proporție mai mult sau mai puțin stabilă de elemente rupte de grupul lor, trăind într-un mediu străin și, prin aceasta, mai la îndemîină de a fi asimilate?

Cu alte cuvinte, oare toate grupurile naționale se dispersează nediferențiat de-a lungul întregului teritoriu al URSS-ului, sau există, totuși, situații diferite în diasporă? Migrația rusă este un aspect istoric tradițional și, după cum am văzut deja, ea caracterizează istoria Imperiului și chiar a URSS-ului. Rușii sînt prezenți peste tot, dar este clar că direcția lor de deplasare se modifică.

Asistăm, între 1959 și 1970, la un reflux al rușilor din Georgia, care se traduce prin reducerea numărului lor, precum și la un reflux din Azerbaidjan și Armenia, în schimb numărul lor crescînd peste tot în alte zone ale Uniunii Sovietice. În orice caz, ucrainenii — dintre ei, 5,5 milioane trăiau în afara Ucrainei care „primise” între 1959 și 1970, cam un milion de ruși¹⁸ — au sporit, în aceeași perioadă, ca număr în toate republicile, cu excepția RSFSR.¹⁹

IV — DISTRIBUȚIA GEOGRAFICĂ A POPOARELOR ASIEI CENTRALE²⁰

Națiuni	Număr total	Kazahstan	Uzbekistan	Kirghistan	Tadjikistan	Turkmenia	În alte părți
kazahi	5.299.000	4.234.000	476.000	22.000	8.000	60.000	478.000 (RSFSR)
uzbeci	9.195.000	216.000	7.725.000	333.000	666.000	179.000	76.000
kirghizi	1.452.000		111.000	1.285.000	35.000		21.000
tadjici	2.136.000		449.000	22.000	1.630.000		35.000
turkmeni	1.525.000		71.000			1.417.000	37.000

V — DISTRIBUȚIA GEOGRAFICĂ A POPOARELOR DIN CAUCAZ

	Număr total	Armeni	Azerbaidjani	Georgieni	În alte părți
armeni	3.559.000	2.208.000	484.000	452.000	414.000 (din care 299.000 în RSFSR)
azeri	4.380.000	148.000	3.777.000	218.000	237.000 (din care 96.000 în RSFSR)
georgieni ...	3.245.000			3.131.000	114.000 (din care 60.000 în RSFSR)

Creșterea cea mai importantă a numărului lor s-a produs în Kirghistan (+87%), în Letonia (+82%), în Estonia (+85%), în Turkmânia (+66%), în Bielorusia (+43%). Ca și rușii, ucrainenii au început să se retragă din Georgia²¹. Dispersia bielorușilor, care atinge o cincime din grupul național, este mare, dar direcționată esențialmente către celelalte republici slave (964.000 dintre bieloruși trăiesc în Rusia), către Kazahstan și republicile baltice²². Curente migratoare ale slavilor îi poartă pe aceștia către toate republicile Uniunii Sovietice.

Să fie situația aceeași pentru centro-asiaticii sau caucazienii care trăiesc dincolo de granițele republicilor lor? Oare refac ei, în sens invers, drumul urmat de ruși și bieloruși? Situația popoarelor titulare ale celor cinci mari republici ale Asiei Centrale este rezumată în tabelul IV.

Acest tabel demonstrează net că migrațiile popoarelor din Asia Centrală nu pot fi comparate cu cele ale popoarelor slave. Popoarele Asiei Centrale emigrează către republicile vecine, cu o civilizație identică. Doar kazahii au o comunitate puternică instalată în

Rusia europeană. Dar, pentru toate celelalte popoare, procentul celor care au părăsit regiunea este infim. Și, în esență, este vorba despre cei care aparțin organelor politice sau culturale centrale și a căror prezență în capitala federală este simbolul federalismului.

Situația Caucazului este ușor diferită, dar tot îndepărtată de modelul slav²³. (vezi tabelul V)

Dacă azerii și armenii s-au împrăștiat destul prin republicile vecine, georgienii, în schimb, sînt cei mai concentrați. Pe de altă parte, în cele trei grupuri procentul naționalilor instalați în RSFSR este mult mai important decît acela al popoarelor originare din Asia Centrală.

Moștenirea trecutului este aceea care explică această orientare către capitală, precum și rolul avut mult timp în cadrul puterii centrale și a diferitelor sale instituții de către armeni și georgieni. Vechimea legăturilor dintre ei și Rusia și gradul lor înalt de cultură au contribuit la această orientare.

Această scurtă incursiune în compoziția națională a statelor și a regiunilor lor vecine contribuie la sublinierea opoziției dintre cele două părți ale Uniunii Sovietice. Pe de o parte, popoare care, în ciuda problemelor lor demografice, se dispersează în continuu și se răspîndesc printre toate celelalte popoare ale URSS-ului la capătul unor îndelungate migrații. Pe de altă parte, popoare concentrate în regiunea dominată de civilizația căreia i-au dat viață; aceste popoare se deplasează cu ușurință de la o republică la alta, dar întotdeauna în sînul aceluiași spațiu cultural. În schimb, legăturile lor cu celelalte popoare ale Uniunii Sovietice sînt menținute, sau chiar foarte dependente de prezența altora pe teritoriul lor. Și atașamentul lor față de mediul propriu nu este singurul element care le diferențiază de celelalte.

Acestor migrații care nu sînt decît regionale li se adaugă o deosebire de comportament a cetățenilor și ruralilor în raport cu comportamentul acelorași categorii în restul URSS. Am văzut deja că, în ansamblu, curente migratoare au ca principală consecință deplasarea locuitorilor de la țară către oraș. Migrațiile se efectuează, înainte de toate, în detrimentul lumii rurale, lucru ușor de înțeles într-o țară în care urbanizarea și industrializarea nu conțin de la începutul secolului încoace. Marii migratori sînt, în primul rînd, țărani.

Și din acest punct de vedere, Asia Centrală și Caucazul reprezintă o excepție de la regula care prevalează în restul țării. Țăranii rămîn în satele lor și sînt infinit mai puțin migratori decît orășenii. Locuitorii

orașelor din Asia Centrală se deplasează de la un oraș la altul. În Caucaz ei se deplasează doar cu ceva mai mult decât sătenii, dar, în ansamblu, rămân atașați de origini. Acest comportament diferit de celelalte popoare ale URSS-ului este important în dublu plan: atât pentru că dezvăluie atitudini diferite, cât și prin dimensiunea fenomenului, despre care ne putem face o idee din tabelul următor²⁴.

VI — MIGRAȚIILE COMPARATE ALE ORĂȘENILOR ȘI RURALILOR PE REPUBLICI SOCIALISTE ȘI REGIUNI ECONOMICE

Republici sau regiuni economice	Număr de imigranți la mia de locuitori		Intensitatea migrării rurarilor în raport cu citadinii (<i>citadini = 100</i>)
	citadini	rurali	
URSS	51,8	64,7	124,9
RSFSR	55,4	83,9	151,4
regiunea nord-estică	50,2	90,4	180,1
regiunea centrală	34,2	69,3	202,6
regiunea Volga-Viațk	47,9	77,2	161,2
Cernoziomul Central	44,8	55,3	123,4
regiunea Volgăi	48,3	72,9	150,9
regiunea Caucazului de nord	58,9	62,3	105,8
Ural	65,9	102,8	150,0
Siberia occidentală	72,1	121,6	168,7
Siberia orientală	86,7	128,5	148,2
Extremul Orient	101,1	147,1	145,5
Ucraina (RSS)	41,7	51,5	123,5
țările baltice (regiune economică)	41,7	63,2	151,6
Transcaucazia (regiune economică)	28,1	23,1	85,1
Asia Centrală (regiune economică)	46,7	25,1	53,7
Kazahstan	75,5	85,5	113,2
regiunea Bielorusiei	50,2	51,6	102,8
Moldova (RSS)	48,2	42,4	88,0

Acest atașament al ruralilor de la periferia meridională față de satele lor este, oare, de atribuit unei retardări a urbanizării, care nu ar mai oferi un dezechilibru migrațiilor sătenilor? Opoziția între cele două tipuri de comportament este legată de opoziția dintre o zonă amplă și una mai slab urbanizată?

Încă o dată, examenul datelor concrete, compararea lor sugerează că explicațiile clasice nu sînt de mare ajutor atunci cînd ne referim la evoluția, extrem de particulară, a popoarelor din sudul Uniunii Sovietice. Și, pentru a fi convingători, este de ajuns să privim graficul IV²⁵ (pagina 102–103) care trasează istoria urbanizării în URSS între 1926 și 1975.

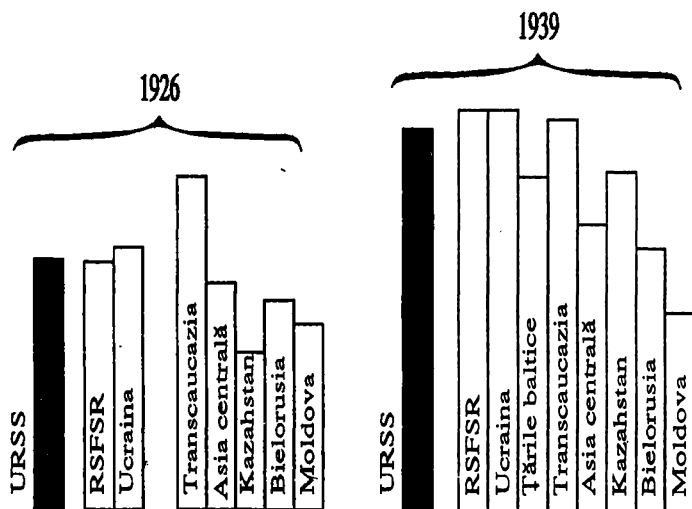
Se constată aici că procesul de urbanizare a afectat foarte puternic Transcaucazia și mai puțin Asia Centrală (excepție făcînd Kazahstanul). Cu toate acestea, urbanizarea a fost și pentru Asia Centrală un proces continuu și regulat. În aceste două regiuni, stabilitatea populației rurale este o evidență care contrastează cu mișcări mult mai ample de populație acolo unde urbanizarea a urmat un curs comparabil — în Moldova, de pildă.

Această diferențiere regională sau națională în structura curenților migratoare a fost percepută cu claritate de autoritățile sovietice care, după 1970, și-au multiplicat anchetele destinate să surprindă toate aspectele și cauzele fenomenului. Aceste anchete au completat datele statistice care, prin caracterul lor global, subliniau particularitățile regionale în detrimentul specificităților naționale. Problema principală care se pune aici este de a ști, efectiv, dacă, în anumite regiuni, ansamblul populației, toate naționalitățile laolaltă, adoptă aceleași comportamente sau dacă atitudinile specifice sînt și cele ale națiunilor determinate.

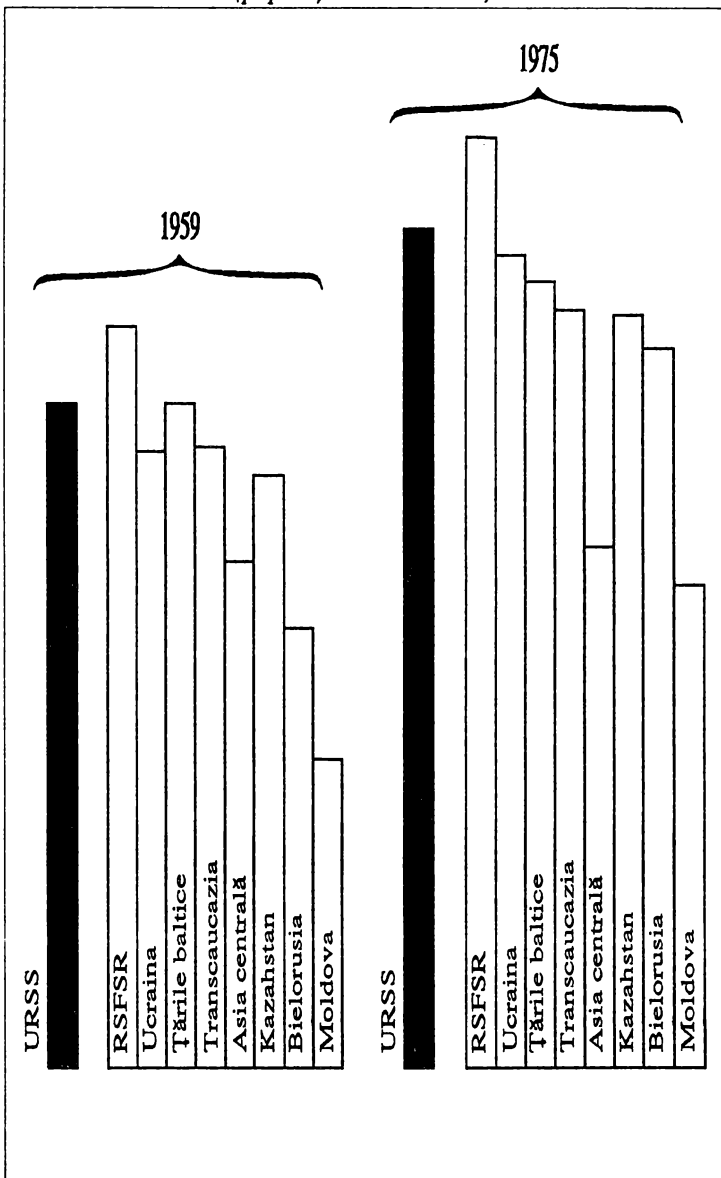
Cu alte cuvinte, dacă luăm, de exemplu, dezvoltarea orașelor în Asia Centrală: aceasta este datorată unei deplasări a întregii populații locale către oraș (ceea ce contrazice informațiile cu privire la slaba mobilitate a țărănimii indigene) sau tot creșterii naturale a populației, deja instalate la oraș? Sau sosirii imigranților din Asiei Centrale?

Anchetele etnografice făcute în ultimii ani ne oferă răspunsuri foarte clare. În primul rînd, comportamentul naționalităților originare din Asia Centrală este infinit mai sedentar sau mai *regional* decît cel al totalității populației instalate în regiune. Astfel, recensămîntul din 1970 a reperat că, în momentul anchetei, 5,6% din cetățenii URSS-ului erau instalați în locul de reședință de mai

VI — NIVELE COMPARATE DE URBANIZARE 1926-1975
(populație urbană în %)

VI — NIVELE COMPARATE DE URBANIZARE 1926-1975
(populație urbană în %)

puțin de doi ani. Această proporție scădea la 1,5–2% pentru toate naționalitățile originare din Asia Centrală²⁶. Într-un mod mai general, aflăm din recensământ că toate naționalitățile avînd un indice de migrație recentă sub 2% aparțin grupului turco-musulman, nivelul cel mai scăzut fiind atins de azeri.

O serie de anchete explică o astfel de situație. Astfel, la întrebarea pusă țăranilor: „Intenționați să vă instalați la oraș? Cînd?” 16% dintre țăranii ruși (regiunea Kaliningrad) au răspuns pozitiv și 11% au precizat că intenționau să-și realizeze acest proiect în următorii doi ani. În Uzbekistan, în schimb, amatorii unei astfel de schimbări scad sub 5,5% și, dintre aceștia, cei care se gîndesc la realizarea unui astfel de proiect într-un viitor cît de cît mai apropiat nu sînt mai mulți de 2,9%²⁷.

Această slabă atracție a orașului asupra mediului rural centro-asiatic este confirmată și de alte anchete, ca aceea care a încercat să precizeze, în Turkmenia, originea noilor orășeni. Ancheta instructivă, din moment ce ne dezvăluie că noii orășeni nu sînt, în marea lor majoritate, foștii țărani turkmeni, ci imigranții veniți din celelalte republici; și că, acesta fiind un punct capital, departe de a crește o dată cu urbanizarea, atracția orașului tinde să se diminueze. Dacă în 1960 satul turkmen furniza 68% din noii cetățeni, în 1970 el nu mai furnizează decît 27%²⁸. Dar acești indici sugerează că țăranii Asiei Centrale nu numai că sînt foarte puțin atrași de mediul urban, ci, mai mult decît atît, în aceste regiuni există o mișcare de întoarcere către sate. Această mișcare, percepută de statistici la scara întregii Uniuni Sovietice, fiind, în general, dată de persoanele în vîrstă, în Asia Centrală se referă la elemente tinere care nu se adaptează întotdeauna vieții la oraș. Această slabă atracție a orașului este ușor de înțeles în condițiile socio-demografice ale Asiei Centrale și Caucazului musulman.

În ciuda progreselor urbanizării în aceste regiuni, populația rurală, larg predominantă, va fi cea care va cunoaște și dezvoltarea cea mai importantă în momentul exploziei demografice a acestor popoare.

Altminteri, peste tot înapoierea populației de la sate, îmbătrînirea sa, care atîrnă greu asupra demografiei satului, continuă să accentueze aspectul rezidual al vieții rurale și să încurajeze elementele tinere și dinamice să le părăsească. În Asia Centrală, din contră, satul este centrul de gravitație al națiunilor indigene. Populația sa este tînă, activă, prea puțin contaminată de influențele

exterioare. Imigranții se îndreaptă către oraș, nu către satul care reprezintă pentru ei un mediu mult prea omogen. În sens invers, în orașe, prezența rușilor sau a ucrainenilor distruge omogenitatea mediului național, afectează cultura înconjurătoare.

Se crede că, în aceste condiții, națiunile Asiei Centrale și ale Caucazului văd satul ca pe un loc privilegiat al unei vieți naționale și nu se aventurează decît cu prudență în orașe. Vom reveni mai tîrziu asupra acestui aspect decisiv pentru viitorul regiunilor cu o demografie puternică. Fără îndoială că trebuie să ne asociem lui Basile Kerblay²⁹ și să considerăm marile migrații ca pe o tendință seculară a istoriei ruse. Dar, în același timp, privind de aproape această istorie, se pot constata două componente: popoare care se dispersează în continuu, în primul lor rînd aflîndu-se cel rus; popoare ancorate în mediul lor de origine și care par a fi trăit, în acest ultim secol, la adăpost de marile dispersii și pe care le putem defini ca ansamblul popoarelor musulmane și, într-un grad ceva mai scăzut, popoarele creștine din Caucaz.

Se va putea menține această stare de lucruri atunci cînd se vor manifesta aspectele economice ale dezechilibrelor demografice? Ce soluții se pot găsi problemelor ridicate de locurile de muncă și de repartitia resurselor în fața unei atît de inegale distribuții a populației active? Se pot organiza migrații care pînă acum nu au existat? Se poate redistribui populația sovietică, ținînd cont de obișnuințele dobîndite?

Redistribuirea populației sau redistribuirea resurselor?

Uniunea Sovietică se confruntă cu o situație critică la scara întregii țări. Trei elemente sînt, din acest punct de vedere, critice. Penuria de forță de muncă, asociată cu o distribuție a populației care o agravează, plus caracterul foarte spontan, anarhic și economic al migrațiilor din perioada recentă. Și, în sfîrșit, situația economică actuală a Asiei Centrale, care nu este pregătită să primească o populație în continuă creștere. Nu vom reveni aici asupra problemei forței de muncă.

În schimb, este important de observat că orientarea curenților migratoare, așa cum s-au dezvoltat ele în perioada post-hrușcioviană, cînd presiunea puterii asupra administrațiilor săi s-a mai relaxat, a condus la o situație nu tocmai propice progresului economic.

Exemplul migratorilor ruși (cei mai numeroși) lămurește aceste aspecte dezordonate ale mișcărilor de populație.

Tabelul de mai jos dă, fără îndoială, o bună impresie de organizare. Fiecare regiune a Rusiei are legături particulare cu anumite republici. Dar același tabel relevă imediat și multe puncte slabe. Mai întâi, există o mișcare de exod din Ural, din Siberia, din Extremul-Orient, regiuni cărora le lipsește forța de muncă. Dar nici un fel de mișcare către aceste direcții. Răspîndirea rusă care, în trecut, a permis începerea punerii în valoare a regiunilor celor mai aspre, tinde să se orienteze către regiuni mai primitive, dar care au solicitări mai scăzute de forță de muncă.

Curentul care-i împinge pe țăranii din nord-vest către republicile baltice ne lămurește. Satele din nord-vestul Rusiei au atins un prag critic de depopulare (mai ales în regiunile Novgorod și Pskov), iar colhozurile și sovhozurile suferă aici de o penurie de forță de muncă, aceasta afectîndu-le capacitatea de producție. Și totuși, țăranii din aceste regiuni se precipită către orașele baltice, unde noii sosiți intră în competiție pentru posibilitățile de lucru existente, cu țăranii provenind din republică.³⁰

Cum republicile atrag mulți țărani ruși, această orientare a migrațiilor prezintă dublul inconvenient că depopulează și mai mult regiuni agricole din Rusia, oricum sărace în forță de muncă și

VII — DIRECȚIA CURENTELOR MIGRATOARE³¹

Regiuni economice ale RSFSR	Republici federale orașe
Nord-est	Estonia, Letonia, Bielorusia
Centru	Bielorusia, Estonia, Letonia
Volga-Viatk	Kazahstan
Cernoziomul central	Ucraina
Regiunea Volgăi	Uzbekistan, Turkmenia, Tadjikistan
Caucazul de nord	Azerbaidjan, Turkmenia, Armenia
Ural	Uzbekistan, Tadjikistan, Kazahstan
Siberia occidentală	Lituania, Kazahstan
Siberia orientală	Lituania, Kirghizia
Extremul Orient	Georgia, Kirghizia

creează tensiuni naționale pe locurile sosirii noilor veniți, în măsura în care forța de muncă urbană tinde să fie mult prea concentrată în republicile baltice.

Și în Asia Centrală notăm efectele negative ale migrațiilor rușesti. Migratorii care părăsesc Siberia și Uralul își vor face simțită lipsa în aceste regiuni și așa destul de sărace în forță de muncă și unde puterea face eforturi disperate s-o fixeze într-un mod durabil. În schimb, ei ocupă locurile de muncă la orașe, în regiuni în care explozia demografică și dorința puterii de a rupe omogenitatea națională a satului trebuiau să conducă spre intense migrații interne sat-oraș. Dar sosirea masivă a rușilor lasă, în realitate, prea puține locuri disponibile pentru o urbanizare mai accentuată a indigenilor. De altfel, în această regiune, sosirea rușilor a urmat un curs aparte. Imigranții tranzitează adesea satele (mai ales în cazul Republicii Kirghize) înainte de a porni spre o nouă etapă, către oraș.

În același mod, Caucazul de Nord care, în ansamblu, dispune de un excedent de forță de muncă, prezintă, în ciuda unei mișcări a țăranilor către alte republici, un sold pozitiv de migratori, deoarece climatul acestei țări atrage numeroși imigranți. Aceste câteva exemple, pe care le-am putea înmulți cu ușurință, demonstrează dificultățile cu care se luptă puterea în căutarea unei organizări raționale a forței de muncă într-o societate în care, constrîngerile slăbind, fiecare se organizează mai mult sau mai puțin după bunul său plac.

Dar poate că tocmai în Asia Centrală trebuie căutată cauza majoră a îngrijorărilor guvernului sovietic cu privire la viitor. Într-adevăr, aici problema care se ridică este capacitatea economică a Asiei Centrale de a face față dezvoltării sale demografice. Prima consecință a creșterii demografice este aici o anume suprapopulare a satelor, deja recunoscută de experții sovietici într-o epocă în care efectele acestei creșteri nu se făcuseră încă simțite pe deplin.³² Densitatea populației agrare s-a mărit cu repeziciune, depășind cu mult media națională. În timp ce în RSFSR se numără 0,4 locuitori pe hectarul cultivat și 0,7 în Ucraina, în Asia Centrală proporția aproape că se triplează, ajungînd la 2,0 în Uzbekistan și 2,4 în Tadjikistan. În Caucaz, presiunea umană pe sol este încă și mai mare, cu cei 3,3 locuitori pe hectarul cultivat din Georgia.³³

Această schimbare s-a produs într-un răstimp destul de scurt din moment ce, la recensămîntul din 1959, se constata că densitatea locuitorilor regiunii pe pămîntul cultivat nu se modificase decît foarte puțin față de situația dinainte de război. Acestă suprapopu-

lare bruscă ridică două probleme distincte. În ce măsură mecanizarea agriculturii, obiectiv prioritar al guvernului, va agrava problema forței de muncă? Și, pe de altă parte, se pot obține noi pământuri în Asia Centrală pentru a le pune la dispoziția locuitorilor din ce în ce mai numeroși de aici înainte?

La cel dintâi aspect, răspunsul este cu siguranță negativ. Asia Centrală este, întâi de toate, producătoare de bumbac și bumbacul are pentru Uniunea Sovietică o importanță considerabilă. Modurile de cultură tradiționale sînt costisitoare. Iar mecanizarea permite în același timp scăderea costurilor și ridicarea randamentului. Efortul făcut în această direcție în Asia Centrală nu pare a fi reversibil și, în orice caz, guvernul nu are de gînd să-și schimbe obiectivele.³⁴ Așadar, este clar că mecanizarea implică reducerea locurilor de muncă exact în momentul în care populația devine din ce în ce mai numeroasă.

Atunci se poate extinde la infinit domeniul cultivat? Răspunsul este condiționat de climat și de natura solului. Proiectele de irigare s-au înmulțit de-a lungul ultimilor ani, dar, în practică, irigarea nu a permis, între 1960 și 1970, decît recuperarea a maximum 5% din terenuri.³⁵ Chiar o dezvoltare mai accentuată a irigațiilor — presupunînd că solurile s-ar preta — nu ar permite în nici un caz să se țină ritmul cu creșterea populației. Mai mult, regiunile proaspăt irigate beneficiază și ele de un program de mecanizare menit să rentabilizeze mai repede investițiile considerabile cerute de proiectele de irigații, deci partea de muncă a omului nu va fi prea mare. Mecanizarea complică și mai rău problema, în măsura în care ea solicită muncitori calificați, formați în școli tehnice, în timp ce populația indigenă nu este decît prea puțin aptă să furnizeze tehnicieni. Una dintre justificările acestei carențe este chiar faptul că școlile tehnice se află în mediul urban și că aici părinților le repugnă să-și trimită copiii la școli, ceea ce implică îndepărtarea de mediul familial și traiul într-un mediu străin. Iată de ce locurile de muncă tehnice sînt ocupate la țară în general de emigranți (ruși sau ucraineni) care astfel intră în competiție cu indigenii pentru niște locuri de muncă și așa insuficiente.

Mîna de lucru excedentară la sate poate fi orientată către oraș și folosită în industria locală?

Dezvoltarea economică a Asiei Centrale nu este propice unei reorientări radicale a forței de muncă de la sate către oraș. Asia Centrală este, înainte de orice, producătoare de materii prime și, ca

atare, mai slab dezvoltată industrial decât restul URSS-ului. Specializarea economică, împotriva căreia cadrele sale au luptat atât de acerb în anii '30, este de acum un fapt împlinit și astăzi i se pot măsura repercusiunile.

Republicile Asiei Centrale, cu excepția Kazahstanului, sînt esențialmente producătoare de bumbac și de animale. În jurul acestei producții de bază s-au dezvoltat industrii legate de aceste bogății (cea textilă și alimentară), dar raportul între producția de materii prime și cea industrială înclină net în favoarea agriculturii.

Ultimul plan cincinal nu ne lasă să prevedem o dezvoltare dramatică a industriei grele, ceea ce ar presupune investiții considerabile și organizarea transportului fierului care lipsește în regiune. Fier se găsește în Kazahstan, care este cea de-a treia producătoare din URSS și care joacă astfel un rol economic central ca sursă de materii prime pentru industrie. Dar, încă de la primul plan cincinal, 1929-1933, marile resurse ale republicii, fierul și minereurile, au fost destinate industriei grele a Rusiei.

Resursele kazahe joacă un rol determinant în dezvoltarea uzinelor din Urali și din noile regiuni industriale ale Siberiei care depind și de produsele agricole ale acestei țări. O reorientare a resurselor către Asia Centrală pare îndoielnică, pentru că ea ar antrena o slăbire a capacității de producție a industriilor deja dezvoltate.

Mai mult, trebuie făcut aici apel la un factor important de politică externă: Asia Centrală, atât de aproape de China, ar constitui, dacă ar fi foarte industrializată, un element suplimentar de atracție pentru o Chină în căutarea unei dezvoltări rapide. În stadiul în care se află relațiile chino-sovietice, Uniunea Sovietică are tot interesul să nu acorde o importanță economică decisivă, atrăgătoare, acestei regiuni ale cărei populații aparțin mai degrabă lumii orientale decât celei europene. Exigențele economiei și proximitatea Chinei explică de ce căile de dezvoltare ale Asiei Centrale sînt foarte restrînse. Ele explică, de asemenea, de ce, confrunțați cu problemele excedentului de forță de muncă în regiune, planificatorii ezită, cel puțin momentan, în promulgarea unor soluții de anvergură.³⁶

În fapt nu pare să se precizeze nici o opțiune concretă, decizia oscilînd între doi poli. Pe de o parte, atât la Moscova, cît și la periferie se exercită presiuni puternice în favoarea unei dezvoltări industriale a Asiei Centrale, în vederea rezolvării la fața locului a problemelor legate de forța de muncă. Din 1971, experții *gosplan*-ului au pledat pentru implantarea rapidă a industriilor care

solicită o forță de muncă abundentă (construcții, chimie, mecanică și, bineînțeles, industrie alimentară).³⁷ Această tendință s-a dezvoltat, de-a lungul anilor '70, în *Gosplan*, iar partizanii ei și-au argumentat din ce în ce mai mult pozițiile prin slaba mobilitate a populației locale, care pare a fi o realitate de necontestat.³⁸

Cuvîntul de ordine pentru adepții acestei teze este clar: soluția economică de viitor trebuie să vină din plan local, adică din distribuția deja existentă a forței de muncă; acest lucru ar trebui să aibă drept consecință o importantă dezvoltare economică a regiunilor bogate în forță de muncă. Acestea fiind spuse, experții *Gosplan*-ului nu propovăduiesc o dare peste cap completă a economiei sovietice, dar sugerează implantarea în Asia Centrală a industriilor care—și pot găsi aici justificarea, date fiind condițiile existente și resursele locale. Prin aceasta, ei nu țin să rezolve, însă, decît unul dintre aspectele problemei, cel al forței de muncă excedentare, fără a aduce vreo soluție celui alt semn de întrebare, cel ridicat de problemele demografice, și anume: care anume forță de muncă va lucra în regiunile unde aceasta este deficitară și, mai precis, acolo unde se află concentrată întreaga industrie grea a Uniunii Sovietice? Pentru că problema regiunilor deficitare justifică poziția celorlalți experți, cei care susțin o „distribuție rațională a resurselor de forță de muncă“. Aici abordarea este diferită, ea pornește de la curențele migratoare, cărora le constată caracterul aleatoriu, spontan și ajunge la decalajul existent între interesul general și inițiativele individuale. Într-o lucrare colectivă publicată în 1974, diverși autori constatînd nonconcordanța curențelor migratoare cu necesitățile, trag concluzia că este necesară o regularizare a migrațiilor în cadrul unui proiect economic clar.³⁹ Această idee este reluată și dezvoltată într-un mod foarte precis de A.V. Topilin, un economist care capătă convingerea, de la Plenara din decembrie 1974 a CC al PCUS, că opțiunea fundamentală a partidului în materie de economie se îndreaptă către repartizarea rațională a resurselor de forță de muncă, deci către redistribuirea lor.⁴⁰

Analizînd diversele metode de repartizare a forței de muncă, Topilin scrie: „Dacă dorim să ținem seama de insuficiența crescîndă a resurselor de forță de muncă, este indispensabil să se pună capăt lipsei de coordonare care caracterizează diferitele forme de distribuire teritorială a forței de muncă. Coordonarea, în amploarea și în sensul unei încadrări organizate a migrațiilor și a solicitărilor lansate de întreprinderi, trebuie făcută prin *Gosplan*-ul Uniunii So-

vietice, pe baza unor planuri unice de redistribuire a resurselor de forță de muncă".⁴¹

Este interesant de observat apariția, în contextul actual, a noțiunilor de încadrare organizată și solicitare socială relativ la migrații. *Încadrarea organizată (Orgnabor)* a fost la loc de cinste în anii industrializării intensive, ca metodă de transfer a forței de muncă de la sat către oraș. Această metodă vizează redistribuirea regională a forței de muncă și repartizarea acesteia în sectoarele economice cele mai deficitare. Această formă de încadrare, care tinde să-i adapteze la maximum pe muncitori la nevoile locului și ale unei întreprinderi bine determinate ar trebui, conform experților, să furnizeze forță de muncă regiunilor celor mai defavorizate și în același timp vitale din punct de vedere economic, cum ar fi Siberia, Extremul-Orient și Nordul îndepărtat.

Dificultatea provine din faptul că muncitorii recrutați se prezintă în aceste regiuni, atrași fiind de salariile ridicate, pentru o perioadă limitată, ceea ce face ca investiția făcută în formarea lor să nu fie tocmai rentabilă. „Pentru a stabili cadrele recrutate prin programul *Orgnabor*, ar trebui încurajate la maximum migrațiile de familii care, în 1969–1970, nu au reprezentat decât 6% din deplasările muncitorilor trimiși prin acest sistem”.⁴²

Migrațiile de familii sînt experimentate pînă în prezent mai ales pentru sectorul agricol. Cadre tehnice (tractoristi, mecanici etc.) sînt trimise în întreprinderile agricole din aceste regiuni încă întîrziate, pentru a promova un oarecare progres. Astfel, între 1961 și 1970, aproape 20.000 de mecanici au sosit să completeze personalul agricol din districtele meridionale ale Extremului-Orient. Pentru a facilita acest tip de migrații, una dintre propunerile cele mai precise o constituie migrarea, în același sat, a mai multor familii dintr-un sat de origine, astfel încît să se reducă problemele unei izolații inițiale și ale unei adaptări într-un mediu străin.

A treia formă de migrare organizată, este reprezentată prin *apelerile sociale*. Este vorba, în acest caz, de a răspunde într-un răstimp foarte scurt unor cerințe de forță de muncă în regiuni în care condițiile naturale, depărtarea etc., nu favorizează migrațiile voluntare și, deci, migrațiile sociale organizate. Aici nu muncitorii constituie masa celor care răspund acestor apeluri, ci tinerii pe care îi solicită Comsomolul, sau tinerii demobilizați, mai ales țărani, pentru care această experiență într-un loc îndepărtat reprezintă un

stadiu, aproape obligatoriu, de tranziție între viața militară și integrarea normală în câmpul muncii.

Dar această formă de migrații nu este lipsită de inconveniente. Bazată pe entuziasm, pe sentimentele tinerilor solicitați, migrația de acest tip se caracterizează mai ales pe instabilitatea migranților care, abia sosiți în aceste locuri îndepărtate, în care sînt atît de necesari, își schimbă locul de muncă, ba chiar părăsesc regiunea. În fapt, problemele se aseamănă oarecum cu cele ridicate cîndva de îndeplinirea planurilor. Fiecare colectivitate comunistă, mai ales comsomolurile, trebuia să-și demonstreze entuziasmul pentru marile proiecte îndepărtate și de interes general, trimițînd regulat un anume contingent de voluntari. Dar, dincolo de toate acestea, o oarecare neclaritate domină în utilizarea acestei forțe de muncă. „CC al Comsomolului decide, împreună cu *Gosplan*-ul, numărul de tineri care trebuie să răspundă la apelul social și distribuirea lor aproximativă în diferitele regiuni în care sosesc. După ce și-au primit ordinele de misiune, acești tineri sînt liberi să-și schimbe locul de muncă, eventual să părăsească regiunea unde au fost afectați. Nimeni nu răspunde... acest fapt este cu totul deplorabil“.⁴³

Cum să remediezi această situație? Ne sînt sugerate două căi: o veritabilă planificare a utilizării momentane a tinerilor și un control strict al activității lor în perioada în care lucrează ca urmare a apelului social. Pe de altă parte, ar trebui ca acest apel să nu fie orientat, înainte de toate, către forța de muncă bărbătească; un echilibru pe sexe în recrutări contribuie să rețină la fața locului pe voluntarii care par grăbiți să plece spre depărtări mai blînde.

Unele studii ilustrează remarcabil dificultățile recrutării. Condițiile foarte dure de lucru în regiunea Baikal-Amur cer ca forța de muncă femeiască, în ciuda eforturilor întreprinse pentru recrutare, să fie utilizată în alte scopuri și în alte locuri (mai ales în serviciile Transsiberianului) și ca forța de muncă bărbătească să rămînă izolată, dificil de fixat, ceea ce contribuie enorm la accentuarea instabilității sale și la frînarea lucrărilor.

Se vede că toate soluțiile propuse aici converg într-o singură direcție; ele constau în a păstra forța de muncă într-o stare de mobilitate, gata oricînd de a fi deplasată către centre economice, în loc să se încerce ajustarea opțiunilor economice în funcție de distribuția forței de muncă. Dar, pentru a atinge un astfel de deziderat, trebuie reunite mai multe condiții. În primul rînd, o planificare foarte riguroasă în politica forței de muncă, luîndu-se în conside-

rare atît problemele la scară unională, cît și cele la scară regională. În al doilea rînd, un control mai strict decît cel actual al mișcărilor și opțiunilor individuale. În al treilea rînd, dorința de a compensa caracterul autoritar sau diriguitor al politicii propuse, antrenînd pe larg stimulentele materiale și sentimentale. Deplasarea familiilor, pentru a se rupe izolarea muncitorului recrutat prin încadrarea organizată; regrouparea mai multor familii în același loc, pentru a evita ruptura cu comunitatea inițială; încercarea de a echilibra numărul de femei și cel de bărbați în cazul migrațiilor temporare ale tinerilor: toate acestea se înscriu în cadrul unei tentative de umanizare a deplasărilor.

Migrații și stimulente materiale

Dar sufletul acestui program sînt stimulentele materiale. Salariile, locuințele, școlile, totul trebuie pus în joc pentru a-i decide pe migranți să-și părăsească locul de origine, dar, mai ales, pentru a-i fixa definitiv, sau, cel puțin, pentru o perioadă suficient de lungă, în ținuturile deficitare în populație. Această teză a redistribuirii forței de muncă are un avantaj evident asupra aceleia a adaptării economiei la forța de muncă existentă. Pentru că ea este singura care permite — dacă nu totalmente, cel puțin parțial — să se asigure necesitățile economice ale Uniunii Sovietice. Doar ea permite evitarea stagnării regiunilor cele mai avansate din punct de vedere economic, precum și a regresului economiei sovietice, pentru că a miza doar pe regiunile bogate în forță de muncă înseamnă să naști o problemă crucială pentru toate marile regiuni economice.

Sau trebuie preconizate două soluții? Utilizarea la fața locului a forței de muncă existente, grație unor investiții importante, și menținerea capacității economice a vechilor regiuni industriale și a regiunilor a căror punere în valoare continuă, datorită importului de muncitori străini? Mai multe semnale sugerează că apelul la forța de muncă străină nu este o soluție cu totul aberantă din min-tea planificatorilor sovietici.

Anumite mari proiecte comune Uniunii Sovietice și altor țări socialiste implică și contribuția muncitorilor originari din aceste țări.⁴⁴ Acesta este cazul conductei de gaze de la Orenburg. În același mod, muncitorii străini sînt angajați pe șantiere sovietice, în virtutea unor acorduri de schimb: materii prime sau bunuri de larg consum contra forță de muncă. Este cazul bulgarilor și, probabil, al

coreenilor relativ numeroși în URSS. În fine, și unele țări ne-comuniste au muncitori prezenți în URSS, mai ales Finlanda⁴⁵, și chiar țări ale Europei occidentale. Dacă este dificil să evaluezi numărul de muncitori străini prezenți actualmente în URSS — estimările variază între 50.000 și 160.000⁴⁶ — cu toate acestea, este clar că ei nu pot înlocui forța de muncă a cărei lipsă o acuză Uniunea Sovietică. În cel mai bun caz, ne putem gândi că sosirea lor compensează plecarea — chiar așa, limitată — dar care continuă cu regularitate de la începutul anilor '70, a evreilor, germanilor și armenilor care au emigrat voluntar.⁴⁷

Din momentul în care emitem constatarea că orice politică nerrecurgînd la deplasarea forței de muncă spre regiunile unde este deficitară ar avea grave consecințe economice, trebuie să ne punem întrebări cu privire la capacitatea puterii sovietice de a organiza realmente aceste migrații la scară mare. Căci, pentru a reuși, puterea ar trebui să fie susținută de bunăvoința popoarelor interesate, bunăvoință care ar decurge — se crede — atît din avantajele oferite, cît și din necesitate. Avem un exemplu de astfel de incitare la migrații prin apelul emis în mai 1973 de către Consiliul de Miniștri al URSS-ului cu privire la „Noile avantaje acordate cetățenilor care se instalează în fermele colective și de stat“. Acest decret viza colhozurile și sovhozurile situate în regiunile de la granița cu China și prevedea atribuirea de avantaje multiple și importante noilor colonii (prime, concedii, posibilitatea cumpărării de autoturisme și de biciclete).⁴⁸

În ce măsură asemenea stimulente pot antrena o deplasare a forței de muncă excedentare din Asia Centrală către regiunile deficitare? În ce măsură răspund ele problemelor reale ale populației? O judecată echitabilă este greu de emis, într-atît sînt de contradictorii informațiile privind situația materială prezentă a popoarelor din Asia Centrală. Fără îndoială, puterea sovietică subliniază constant că nivelul de dezvoltare a republicilor s-ar fi apropiat pînă la un stadiu de cvasi-egalitate și că nivelul de viață al populațiilor de la periferie este adesea superior celui al populațiilor trăind la centru.⁴⁹ Observatorii străini care au vizitat Asia Centrală confirmă, în general, acest ultim aspect, insistînd asupra disparității care există între centru și periferie, în favoarea acesteia din urmă.

Un studiu occidental efectuat pentru anul 1970 demonstrează că veniturile familiilor de colhoznici erau mai ridicate în cele cinci

republici ale Asiei Centrale decât în Uniunea Sovietică luată în totalitate, dar, mai ales, decât în republicile slave.⁵⁰ Această situație favorabilă periferiei este probabil întărită prin diferența de prețuri existente între diferitele regiuni. O anchetă efectuată de cercetători sovietici ne furnizează indicații prețioase în aprecierea nivelului de viață al republicilor musulmane. Conform acestei anchete, prețul coșniței, calculat pentru o familie de patru persoane, evaluat la 100 în regiunile centrale, ar scădea la 97,7 în Kazahstan și la 90,3 în celelalte patru republici ale regiunii.⁵¹ Deci informații care concordă demonstrează că viața este destul de ușoară în Asia Centrală, încât locuitorii acesteia nu au motiv de plecare în căutarea unor salarii mai mari.

Totuși aceste informații nu spun totul despre situația, complicată de mai multe variabile, dintre care cea mai importantă este diferența de dimensiune a familiilor. Pentru că imediat ce părăsim câmpul venitului per familie pentru a trece la cel calculat per fiecare membru al familiei este clar că numărul de copii, deci demografia, poate influența considerabil comparațiile pînă atunci favorabile Asiei Centrale. Veniturile colhoznicilor din diversele republici ale URSS-ului se pot clasa în modul următor:

VIII — VENITURILE COLHOZNICILOR SOVIETICI
(media națională = indice 100)

Republica	Venit anual pe familie	Republica	Venit anual pe membru de familie
Turkmenia	140	Estonia	182
Lituania	136	Letonia	151
Estonia	127	Lituania	143
Georgia	127	Ucraina	109
Armenia	122	RSFSR	108
Uzbekistan	120	Bielorusia	107
Kazahstan	119	Georgia	106
Letonia	119	Moldova	98
Kirghizia	107	Turkmenia	78
Azerbaidjan	106	Kazahstan	77
Tadjikistan	105	Armenia	77
RSFSR	99	Kirghizia	71
Bielorusia	98	Uzbekistan	68
Moldova	97	Azerbaidjan	65
Ucraina	91	Tadjikistan	58

Acest tabel⁵² arată că luarea în considerare a dimensiunii familiei modifică temeinic ierarhia veniturilor în funcție de republică. Atunci când vorbim despre venitul familial, constatăm că Asia Centrală și Caucazul se află peste media națională și chiar în eşalonul fruntaș, în timp ce republicile slave și Moldova se situează la extrema de jos, sub media națională.

Referindu-ne, însă, la venitul pe persoană, echilibrul este altul. Se degajă trei grupuri compacte și complet diferite. Cei bogați, adică țăranii din cele trei republici baltice. Mijlocașii (cei aflați puțin deasupra mediei naționale, sau chiar la nivelul ei): slavii, georgienii și moldovenii. Cei săraci, adică țăranii din toate republicile musulmane, plus Armenia, care, toți, se situează foarte jos sub media națională și al căror venit este adesea de două ori mai mic decât al balticilor. Această situație poate fi extinsă, *grosso modo*, la ansamblul populației rurale a Uniunii Sovietice, adică la toți sovhoznicii.⁵³ Dacă adăugăm la aceasta faptul că veniturile populației rurale sînt estimate cam la 87,4% din cele ale muncitorilor din industrie și dacă ținem cont de faptul că în Asia Centrală și în Caucaz populația indigenă este încadrată mai mult în agricultură decât în industrie, am putea, în definitiv, să tragem concluzia că veniturile per persoană, pentru marea majoritate a acestei populații, se află sub media națională.

Curente migratoare existente pînă în prezent se acordă greu cu acest tabel, mai ales cu partea sa inferioară. Într-adevăr, este logic ca populația republicilor baltice, avînd venituri ridicate și locuri de muncă asigurate, să nu fie atît de mobilă. Este logic, de asemenea — și realitatea ne-o confirmă —, ca veniturile ridicate și locurile de muncă disponibile să conducă spre aceste republici pe locuitorii regiunilor centrale. În schimb, este inexplicabil — văzînd doar datele scriptice — faptul că locuitorii Asiei Centrale nu se deplasează către regiunile în care locurile de muncă există și le asigură venituri mai ridicate.

Stabilitatea populațiilor periferice demonstrează că, în ceea ce privește emigrarea, ea nu este o nevoie absolută, sau că atașamentul ei față de locul de origine este mai puternic decât dificultățile vieții cotidiene. În această ultimă ipoteză, ne permitem să ne îndoim de eficacitatea stimulentele materiale în împingerea curențelor migratoare spre centru.

În orice caz, este sigur că există problema locurilor de muncă și a veniturilor și că ea se va agrava la periferie, cu toate acestea

trebuie ponderate datele scriptice cu privire la venituri prin alte elemente, cum ar fi condițiile materiale și morale legate de mediul înconjurător. Asia Centrală și Caucazul se bucură, în ansamblu, de condiții climatice privilegiate, care fac problematică adaptarea celor care provin de aici la regiunile dure din centru, dar mai ales din Siberia. Condițiile climatice au consecințe asupra modului de viață și obișnuințelor alimentare care contribuie la facilitarea vieții cotidiene a acestor populații. Astfel, fructele și legumele care intră progresiv în alimentația cetățenilor sovietici, sînt un lux pentru venitul locuitorilor Rusiei și în majoritatea regiunilor deficitare în forța de muncă, în timp ce la periferia meridională ele sînt autoconsumate de țărani și ar trebui chiar prin aceasta să fie încorporate în imaginea venitului acestora, care astfel s-ar mai ameliora.

De asemenea, modul de viață tradițional care prevalează încă la periferie (locuință comună pentru mai multe generații, copii crescuți de mamă sau de o rudă apropiată, un consum slab de băuturi alcoolice în regiunile musulmane)⁵⁵ reduce aici anumite cheltuieli care în alte părți grevează și ele veniturile familiei. În general, autoconsumul este foarte dezvoltat acolo unde agricultura familială este importantă. De altfel, este remarcabil de constatat că în Lituania și Letonia, acolo unde veniturile agricole sînt cele mai ridicate, și autoconsumul este ridicat. O singură republică a Asiei Centrale scapă acestui sistem de economie familială, din cauza importanței pe care o au în zonă fermele de stat: Kazahstanul. Dar trebuie să ne amintim totodată că aceasta este și singura republică în care populația titulară este minoritară.

Concluzia pe care o putem trage din aceste constatări contradictorii asupra vieții cotidiene a popoarelor din Asia Centrală, dat fiind că acolo se ridică problema-cheie a zilei de mîine — forța și locurile de muncă —, este că aceste republici îți lasă o imagine de prosperitate, chiar dacă, alături de omologul său din republicile occidentale ale Uniunii Sovietice, locuitorul mediu al Asiei Centrale are venituri mai scăzute. Și această imagine a prosperității nu poate fi integral iluzorie. Firește, ea decurge din mediul înconjurător, din obiceiuri, din comportamentele proprii acestei regiuni și care, toate, explică de ce este dificil să-l dezhădăcinezi pe cel născut aici. Dar această prosperitate aparentă ne poate lăsa să întrevădem ce probleme reale, imediate sau apropiate, fermentează în plan secundar.

*

Dar cum sînt percepute aceste probleme? În termenii unei schimbări de atitudine? De ruptură, chiar fizică, de mediul înconjurător, sau, din contră, în termenii unor exigențe față de puterea sovietelor, căreia i se cere o mai bună distribuire a resurselor și a posibilităților în întreg spațiul pe care îl administrează. Și această întrebare este valabilă nu doar pentru locuitorii Asiei Centrale, ci pentru toate grupurile naționale ale Uniunii Sovietice, care, de acum înainte, sînt obligate să se determine unele în raport cu celelalte și în raport cu ansamblul pe care îl constituie, în măsura în care sînt confrunțați cu o dublă sfidare. Aceea a puterii centrale, care afirmă unitatea crescîndă a poporului sovietic prin unificarea condițiilor economice și a dezvoltării culturale. Și aceea a economiei, care peste tot ridică probleme create de opțiuni sau comportamente demografice diferite.

CAPITOLUL IV

Forțele de integrare: puterea politică și militară

SOCIETATEA sovietică poate fi văzută și descrisă în două maniere diametral opuse. Ca o societate multi-etnică, ale cărei deosebiri s-au aprofundat brusc datorită distanțărilor demografice, sau ca o societate nouă, în care forțele de integrare contează mai mult decât deosebirile și lucrează constant întru dezvoltarea unității. Această ultimă concepție prevalează în Constituția sovietică din 1977.¹ În ambele ipoteze, rolul puterii centrale este decisiv. Ea acționează ca forță de integrare sau ca instrument permițând controlarea diversității, dar în ambele situații are o influență determinantă asupra viitorului societăților sovietice. Iată de ce este important de observat cum tratează puterea sovietică problema națională și ce tendință de viitor putem discerne în mecanismul și opțiunile sale.

Viitorul în chestiune: federalismul sovietic

Hrușciiov le lăsase moștenire succesorilor săi cuvântul de ordine „fuziune“ a națiunilor, ca un obiectiv foarte apropiat. În ciuda neîncrederii, ba chiar a ostilității legate de toate proiectele pe care le susținuse el, tema fuziunii a fost menținută de echipa care i-a succedat. Pînă la cel de-al XXV-lea Congres al PCUS, din 1976, adică timp de 12 ani, echipa aflată la putere și-a reafirmat constant fidelitatea față de acest obiectiv unitarist. Cu toate acestea, tocmai la acest punct s-a lovit, și încă foarte repede, de ostilitatea elitelor naționale.

Încă din 1966, polemici — aparent simple debateri științifice² — i-au confruntat pe partizanii tezei unitariste cu intelectuali sau cadre naționale care apărau cu ferveare ideea perenității națiunilor.

Poziția acestor apărători ai națiunii era simplă. Statul sovietic, împlinise o sarcină istorică remarcabilă asigurând înflorirea și egalitatea națiunilor. Făcînd aceasta, el a demonstrat tocmai importanța și permanența faptului național. Să încerci să slăbești națiunile, să pui în chestiune națiunile sovietice, înseamnă să pui sub semnul întrebării reușita cea mai exemplară a regimului sovietic.

Cel de-al XXV-lea Congres părea să marcheze victoria tezei naționale, întrucît, pentru prima oară după 1961, toate discursurile consacrate succeselor politicii naționale sovietice³ salutau *înflorirea* națiunilor și *prietenia* dintre ele, dar aminteau și obiectivul atît de pasionat contestat al *fuziunii*.

Constituția din 1977 confirmă în parte această orientare, din moment ce menține sistemul federal (art. 70) și garantarea acestuia, dreptul la secesiune (art. 72). Totuși, această Constituție nu este scutită de ambiguități cu privire la viitorul federalismului sovietic.⁴ Prezentînd noua Constituție, Leonid Brejnev⁵ a justificat-o prin progresele economice ale celor 40 de ani, prin existența, în URSS, a unei *societăți socialiste avansate* și, mai ales, prin apariția unei comunități istorice noi, *poporul sovietic*. Descoperim aici o primă ambiguitate a Constituției care afirmă că evoluția societății sovietice în direcția depășirii diferențierilor naționale este evidentă, din moment ce *poporul sovietic* există și, în același timp, menține federalismul care este tocmai traducerea în drept a diferențierilor naționale. Ce cîntărește mai greu în Constituție? Afirmatia unitară, cu *poporul sovietic*? Sau diversitatea, afirmată prin menținerea federalismului? Lectura Constituției te incită să optezi pentru prima ipoteză.

Mai înfii de toate, Uniunea Sovietică este prezentată drept încarnarea unității statale a poporului sovietic, instrument comun, unificator al tuturor națiunilor și naționalităților, de edificare a comunismului.⁶ Definiția Uniunii Sovietice, care în 1936 nu sublinia decît federalismul și libera alegere a națiunilor aderente, este de acum înainte completată, amplificată și, în ultimă instanță, modificată prin accentul pus pe voința unificatoare și pe bazele deja unitare ale acestui stat.⁷ O dată cu acest articol din deschidere, federalismul apare ca o reminiscență a trecutului în constituirea unității pe care a dezvoltat-o. Dreptul la secesiune sună ciudat în

această serie de dispozițiuni în care se face o constantă referire la organele puterii de stat din URSS.

De fapt, ce înseamnă acest drept? Nimeni nu a făcut imprudența să-l exercite în URSS, sau să-i solicite aplicarea. Fără îndoială, se va obiecta, nimeni n-a avut ideea sau dorința să o facă. Totuși, recitind acest text, ceea ce se impune este tocmai faptul că, din punct de vedere juridic, exersarea dreptului la secesiune s-a complicat în mod singular față de textul elaborat în 1936. Constituția din 1936 era aceea a unui stat, a unui stat federal grupînd diverse națiuni care i-ar fi aderat în mod liber (art. 13). Din acest moment, secesiunea era o problemă a statului care, cel puțin de drept, nu putea ridica obiecții, atîta timp cît ea se înscrisa într-un cadru clar.

În 1977, statul sovietic își schimbă natura. *Stat al întregului popor*, el este un stat cu o natură ambiguă, dominat de partidul comunist care, de aici înainte, constituțional, este forța conducătoare, inima sistemului politic (art. 6). Mai mult chiar, organizarea și modul de acțiune ale acestui stat trebuie să fie conforme cu principiul *centralismului democratic* (art. 3), principiu elaborat de Lenin la începutul secolului, spre folosința partidului său revoluționar. Din 1918, partidul a dominat constant, deși nu întotdeauna, statul, sau s-a confundat cu acesta. După 1918, centralismul democratic a fost aplicat în organizarea statului. Cu toate acestea, în drept statul și partidul rămîneau separate, asumîndu-și fiecare o sarcină și o vocație proprie.

Confundînd stat și partid, afirmînd că partidul este forța care conduce statul, centralismul democratic fiind principiul fundamental al organizării în stat, autorii Constituției sovietice au dat o lovitură grea — în drept, cel puțin — federalismului. Partidul are vocația unității. Diversitatea națională nu intră nici în programul, nici în sarcinile sale.

Din acest moment, cum se mai poate exercita dreptul la separare într-un stat confundat cu un partid, întrupare a principiului unitar? Partidul s-ar trăda el însuși acceptînd voințe separatiste. Ar trăda, de asemenea, poporul sovietic, a cărui existență este înscrisă în Constituție, contribuind la dislocarea acestuia. Evident, este vorba aici de o discuție pur teoretică; dar nu este lipsit de interes să constatăm că, pentru prima dată în istoria instituțională a URSS-ului, federalismului, cheia de boltă a sistemului, i-a pălit conținutul.

În ultimă instanță, Constituția lămurește și prin dispozițiile sale practice poziția pierdută de federalism. Locul care îi este acordat de acum înainte este cu mult mai mic decât cel pe care i-l acorda Stalin. Federalismul nu mai este încorporat în sistemul politic, ci plasat după descrierea sistemului sovietic (politic, economic și social), a principiilor de politică externă, a drepturilor și îndatoririlor cetățenilor, în partea consacrată organizării și funcționării sistemului.

Această poziție subordonată a federalismului, la o bună depărtare de ceea ce constituie fundamentele Uniunii Sovietice, este agravată și mai mult prin dispozițiile concrete cu privire la relațiile dintre sistemul federal și componentele sale federale. Constituția din 1936 descria cu minuție competențele fiecărei republici, le preciza domeniul. Din contră, textul actual nu conține decât competențele federației, care se ocupă cam de toate. Le rămâne republicilor să descopere ce le aparține cu adevărat. Chiar și așa, ele nu pot, în absența textelor, să fie sigure că se află într-un domeniu care să le aparțină, pentru că la Constituție se adaugă, după lunga enumerare a competențelor federale, un articol a cărui imprecizie nu lasă mult teren de manevră republicilor. Articolul cu pricina lasă la competența federației „soluționarea altor probleme de importanță federală” (§ 12, art.73).

Un umorist ar putea găsi o astfel de situație propice federalismului. Ținând cont de faptul că Stalin, cu Constituția sa, deși foarte favorabilă federalismului, foarte democratică, foarte respectuoasă față de drepturi, a oferit un model centralizator, totalitar, erijînd inegalitatea la rang de principiu, n-am putea oare spera că tocmai restricțiile drepturilor naționale în prezenta Constituție ar avea exact efectul contrar? Poate că tocmai o constituție în care federalismul devine din ce în ce mai palid, îl va servi și îl va întări în cele din urmă. Seducător, un astfel de raționament. Dar șaradele spirituale nu trebuie să disimuleze realitatea. Constituția este un program pentru viitorul imediat. Și mai este un mijloc de acțiune pentru a slăbi voințele naționale din ce în ce mai puternice.

Această Constituție reprezintă, în primul rînd, un răspuns la dezbaterile deschise de Hrușciiov în 1961 asupra viitorului Uniunii Sovietice. Dorința sa de unitate, atît de criticată la periferie, constituie tema Constituției din 1977. S-a conservat federalismul, fără îndoială. Dar ar fi fost, oare, posibil să fie pur și simplu suprimat, fără a declanșa reacții puternice în republici?

Situația la periferie demonstrează că puterea centrală trebuie să conlucreze, cel puțin parțial, cu administrații săi ne-ruși, dintre care unii sînt extrem de vehemenți. Ar fi putut centrul să se angajeze pe față într-o încercare de forță? Să provoace o cascadă de autodaféuri? De atentate cu bombe? Poate chiar o explozie populară de mari întinderi? Incidentele dispersate din ultimii ani demonstrează că manifestările de opoziție deveniseră posibile în URSS. Nu ușoare și nici lipsite de risc. Dar posibil și dificil de reprimat fără ca lumea exterioară să nu fie imediat avertizată.

Atașamentul popoarelor ne-ruse la sistemul federal este prea evident pentru a fi fost posibil să îl ataci frontal. Dar Constituția arată clar că federalismul este suspendat. Ea îi retrace atît garanțiile cît și mijloacele instituționale de acțiune. Mai mult chiar, Leonid Brejnev, rezumînd imensa dezbatere populară organizată de-a lungul verii lui 1977 în întreaga Uniune Sovietică, pe marginea Constituției, a semnalat că nu ar fi lipsit propunerile de la „bază” pentru suprimarea federalismului.⁸

Și dacă aceste propuneri nu au fost reținute, este doar, adaugă el, pentru că erau inoportune și premature. Dar, în ce privește principiul însuși, nu și-a arătat dezacordul. Avertismentul este clar. Nu doar că este vorba doar de o situație de tranziție, dar și consensul asupra acestei poziții este departe de a fi total. Din visul utopic al lui Hrușciov cu privire la transformarea Uniunii Sovietice, succesorii săi care au abandonat aproape totul pentru a se lăsa în voia poporului sovietic, au reținut totuși ideea că unitatea societății sovietice implica, totuși, o imediată unitate de stat.⁹ (vezi graficul V)

Realitatea federalismului

Dacă ne delimităm de perspectivele de viitor înscrise în Constituție, pentru a examina realitatea prezentă a sistemului politic, trebuie subliniat că statul este și rămîne domeniul de egală participare a națiunilor la putere. La două niveluri: la centru și în republicile federate sau autonome. Cum se înscrie în practică această egalitate politică?

La centru, Sovietul Suprem al URSS-ului este, de drept, organul suprem al puterii de stat. Națiunile sînt aici reprezentate mai mult decît echitabil.¹⁰ În 1970, națiunile ne-slave care reprezentau 26,1% din populație dețineau 40,3% din locuri. Cu toate acestea, imediat ce ne întoarcem către instanțele unde rezidă

cu adevărat puterea de stat — Prezidiul Sovietului Suprem, Consiliul de Miniștri, Comitetele de Stat — situația începe să se modifice. În Prezidiul Sovietului Suprem, care este organul permanent al unei adunări foarte episodice¹¹, președinția — care se confundă cu funcția de șef al statului — a fost întotdeauna asumată de slavi, cu excepția cazului lui Mikoian (1964–1965).

În Consiliul de Miniștri ai URSS-ului, pozițiile rușilor și, mai larg, ale slavilor, sînt zdrobitoare, ei deținînd 90% din posturi, asumîndu-și întotdeauna și președinția (excepție a făcut Stalin care, însă, nu poate fi considerat, ca și Mikoian, de altminteri, drept un reprezentant al naționalităților). Și aceeași este situația pentru majoritatea Comitetelor de Stat ale căror competențe se situează atît la centru cît și în republici (Gosplan, de securitate a statului etc.). Această slabă prezență a elitelor politice naționale la centru le interzice și participarea pe picior de egalitate la procesul de decizie.

În schimb, este puterea în statele republicane integral deținută de reprezentanți ai naționalităților respective? Iată că, încă o dată, teoria și practica nu coincid întru totul. Fără îndoială, adunările și guvernele statelor naționale reflectă compoziția etnică a populației. Cînd luăm în considerație diversele organe ale puterii republicane — Soviete supreme, guverne — constatăm că peste tot reprezentanții națiunii titulare a republicii ocupă toate posturile. Numărul rușilor este limitat, adesea chiar lipsesc cu desăvîrșire. Mai mult chiar, în timp ce, sub Stalin, anumite posturi-cheie — Ministerul de Interne, Securitatea — păreau rezervate rușilor¹², ulterior regula atribuirii lor unor cadre naționale pare să fi prevalat.

În Ucraina, în 1977, ministrul de interne este Ivan Golovcenko și președintele KGB se numește Vitali Fedorciuk. Nume pur ucrainene. În Letonia, Internele sînt atribuite lui Iannis Brolis și KGB-ul lui Longin Avdiukevici. Și putem prelungi lista de exemple ale acestui incontestabil transfer al responsabilităților rușilor spre omologii lor din rîndurile naționalităților respective. Cu toate acestea, ar fi periculos să tragem din aceasta o concluzie prea grăbită despre gradul de autonomie al puterilor republicane. Căci mai multe aspecte le demonstrează limitele.

În primul rînd, trebuie evocată puterea Sovietelor Supreme ale republicilor care, după modelul Sovietului Suprem al URSS sînt, în drept, deținătoarele tuturor puterilor în stat. Deputații membri sînt, fără îndoială, naționali care aleg, la rîndul lor, un prezidiu compus și el din elemente naționale. Dar practica politică arată că

sovietele republicane sînt, raportate la Sovietul Suprem al URSS-ului, adunări inferioare. O arată mai înții de toate momentul ales pentru reunirea acestor soviete supreme. Ele își țin întotdeauna sesiunile *după* cele ale Sovietului Suprem al URSS-ului, ceea ce sugerează că dezbaterile lor sînt niște reluări ale dezbaterilor care au avut deja loc și că ele reiau decizii care au fost deja adoptate la Moscova. Dacă, din contră, Sovietul Suprem al federației ar fi vrut să amplifice dezbaterile periferice, sau măcar să țină cont de ele, ordinea reuniunilor ar fi fost inversă.

Această situație de dependență a sovietelor republicane se traduce și prin publicitatea acordată în presă dezbaterilor lor. Ea este infinit mai puțin largă decît aceea destinată sesiunilor Sovietului Suprem al URSS-ului, iar rezultatul acestui tratament diferențiat este că dispunem de mult mai puține informații, și acestea incomplete, despre activitatea sovietelor republicane — chiar în interiorul republicilor — decît despre sesiunile Sovietului Suprem al URSS-ului. Astfel totul subliniază că deciziile importante se iau la centru și că adunările republicane nu par decît să le difuzeze.

Cea de-a doua caracteristică a limitelor puterilor naționale este repartizarea competențelor ministeriale între centru și periferie.

Cînd privim puterea guvernelor republicane sîntem frapați de disproporția existentă între atribuțiile federale și cele ale republicilor. Federația își exercită atribuțiile pe întregul spațiu sovietic prin intermediul ministerelor federal-republicane și al Comitetelor de Stat, supuse dublei autorități a organului central corespunzător și a Consiliului de Miniștri al republicii.

Oricare ar fi republica pe care am lua-o de exemplu, constatăm că, atunci cînd este vorba de ministere, repartitia este aproximativ următoarea: vreo douăzeci de ministere federal-republicane la cinci-șase ministere republicane. La această proporție preeminentă a ministerelor supuse unei duble autorități se adaugă disproporția izbitoare a sarcinilor.

Ministerele federal-republicane acoperă toate domeniile importante. Să luăm de exemplu guvernul Bielorusiei, în compoziția sa din 1977. Ministere federal-republicane: agricultura, comunicațiile, construcția echipamentelor industriale, cultura, educația, finanțele, industria alimentară, afacerile externe, justiția, solul și resursele hidraulice, industria ușoară, carnea și produsele lactate, aprovizionarea și stocurile, construcțiile rurale, lemnul și industria prelucrării lemnului, comerțul.

Domeniul *ministerelor propriu-zis republicane* este, în schimb, limitat la aspecte de interes strict local: construcția și folosința drumurilor, consumul, locuințele și serviciile comunale, industriile locale, transporturile auto, industria turbei, securitatea socială.

Și, aproape fără deosebire, în toate republicile este reluată această schemă de organizare. În Estonia, numărul ministerelor federal-republicane scade la 19 (lipsesc construcțiile rurale, resursele hidraulice și pădurile), iar cel al ministerelor republicane la 5. În Letonia există 20 de ministere federal-republicane și 5 ministere republicane. În Ucraina, în 1975, se constată o inflație de ministere, 28 federal-republicane la 6 republicane.

Variațiile se datorează, de la o republică la alta, în cazul ministerelor plasate sub dublu control, specificului economic (în Ucraina se acordă unul fermelor de stat, altul dezvoltării hidraulicii, metalelor feroase; în Asia Centrală, irigațiilor). În aceste cazuri aparte s-au impus deci ministere speciale, pe care nu le găsim în restul republicilor.

În schimb, domeniul competenței republicane este foarte clar și rezidual: drumurile de interes local, securitatea socială, transporturile locale, serviciile de consum, serviciile municipale. Variațiile contează prea puțin. Ascendenta centrului față de republicile periferice este accentuată și mai mult prin rolul comitetelor de stat, și ele foarte numeroase. În Bielorusia, în 1977, existau 15 comitete de stat sau administrații specializate, dintre care 12 supuse dublei autorități: a centrului și a Consiliului de Miniștri republican și doar 3 depinzând numai de guvernul bielorus:

- sub dublă autoritate:

Gosplan, al construcțiilor, al controlului popular, al cinematografiei, al editurilor, al tipăririi și difuzării, al radio-televiziunii, al securității de stat (KGB), al tehnicii și echipamentelor agricole, al statisticii;

- depinzând de autoritatea republicană: al protecției naturii, al aprovizionării materiale și tehnice, al aprovizionării cu gaze.

Comitetele de stat sînt, după cum vedem, împărțite după aceleași criterii ca și ministerele, iar problemele lăsate în competența exclusivă a republicilor sînt puține și totodată strict limitate ca interes. Și în acest caz situația nu variază decît prea puțin de la o republică la alta.

Se impun mai multe remarci. Mai întîi că, dacă Constituția din 1936, dar, mai ales, Constituția actuală a URSS-ului nu au definit

cu precizie domeniile de competență ale federației și respectiv ale republicilor, este, totuși, clar că practica se stabilizează în sensul lărgirii competențelor federale. Ceea ce este evident, mai ales dacă luăm în considerare două articole adăugate în 1944¹³ și care ar părea că sînt o subliniere a suveranității statelor naționale ale Uniunii Sovietice: dreptul de a avea formațiuni armate naționale și o politică externă independentă.

Clauza cu privire la armata națională nu a fost aplicată pentru că ea venea în contradicție cu legile militare; și va fi, de altfel, suprimată în Constituția din 1977. În ceea ce privește politica externă, unele republici au încercări proprii. Ucraina și Bielorusia beneficiază fiecare de locuri la Națiunile Unite și în diverse organizații internaționale.

Toate statele socialiste din Europa Orientală (inclusiv Iugoslavia, dar mai puțin Albania) au consulate generale la Kiev, în timp ce Cuba, India și Egiptul au consulate la Odessa. În fapt, consulatele instalate la Kiev se află acolo datorită acordurilor semnate cu guvernul sovietic, și nu cu Ucraina. Ministerul ucrainean al comerțului a semnat, la începutul anilor '70, cîteva acorduri comerciale cu Polonia, România și Ungaria.¹⁴ Dar este vorba de cîteva acorduri limitate ca număr și de o importanță mărunță. În ansamblu, Ucraina își deleagă sau trebuie să-și delege competențele internaționale Uniunii Sovietice. Adesea o servește în mod direct. Este cazul Canadei, în care existența unei foarte importante colonii ucrainene face ca ambasada sovietică să numere în rîndurile sale numeroși diplomați de origine ucraineană.

Doar Estonia se bucură pe plan internațional de un statut ceva mai privilegiat, în măsura în care ea poate întreține relativ ușor relații cu Finlanda vecină, de care o leagă o comunitate culturală.

Aceste cîteva rare legături cu țări exterioare Uniunii Sovietice nu constituie, evident, bazele unei politici externe proprii; din contră, ele indică gradul scăzut de autonomie al statelor naționale.

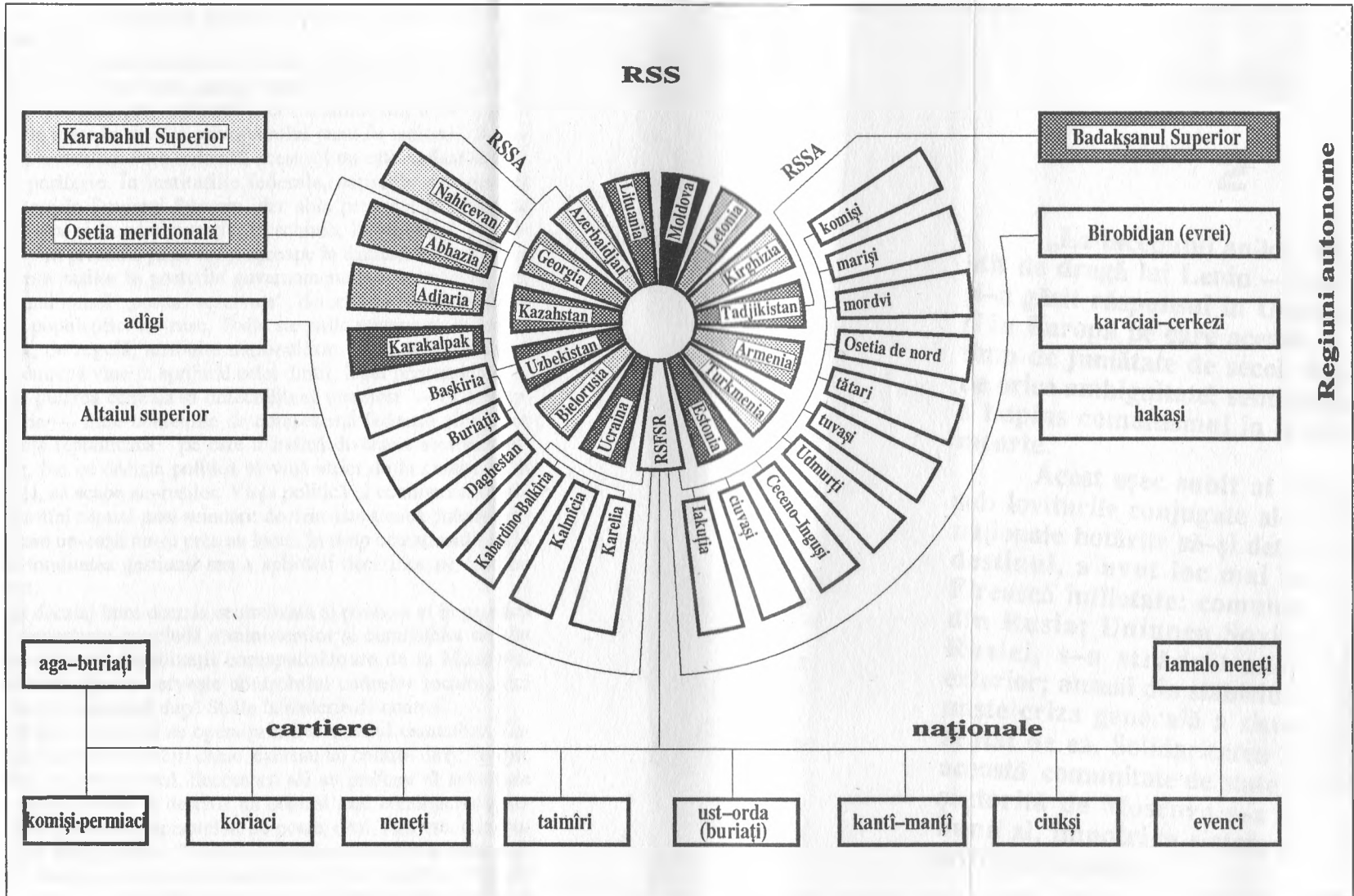
O a doua remarcă privește tendințele recente de lărgire a cîmpului de activitate al organismelor federale, prin proceduri administrative, și aceasta deși s-a afirmat și s-a repetat constant, după cel de-al XXV-lea Congres, necesitatea transferării competențelor federale către instanțele republicane. Un exemplu grăitor al acestei practici, contrare declarațiilor de principiu, ne este oferit de transformarea, în 1976, a Comitetului de stat al Muncii și Salariilor.

Pînă în august 1976, data transformării sale¹⁵, acest comitet se găsea într-o situație destul de specială. Comitetul de stat era, ca și omoloagele sale, reprezentat în republici de agenții plasate sub dubla autoritate a guvernului local și a centrului. Cu toate acestea, simultan cu agențiile sale republicane, se găseau în multe republici, deși nu în toate, comitete cu competențe strict republicane care se consacrau problemelor de *utilizare a resurselor și a forței de muncă*. Această diviziune a sarcinilor — centralizare a problemelor generale ale muncii și descentralizare a problemei locurilor de muncă —, în corelație cu faptul că securitatea socială ținuse întotdeauna de resortul propriu al republicilor, făcea să li se rezerve acestora un domeniu, acela al problemelor umane ale muncii, în care autoritatea republicană putea să se exerseze într-un mod destul de continuu și consecvent.

Reforma Comitetului de stat pentru Muncă și Salarii nu pune, oficial, în chestiune problema repartiției competențelor. Cu toate acestea, ea pune implicit în discuție utilitatea instanțelor republicane. Drept urmare, Comitetul de stat devine, din acest moment, *Comitet al Muncii și Problemelor sociale*, ceea ce îi dă atribuții mult mai extinse decît cele precedente, pentru că la salarii se adaugă și problemele sociale, de muncă, de distribuire a forței de muncă, eventual chiar securitatea socială, ceea ce nu este, însă, foarte sigur. Înțelegem necesitatea unei astfel de reforme. Atîta timp cît forța de muncă era abundentă în Uniunea Sovietică, iar locul de muncă asigurat, se putea considera că toate problemele se puteau rezolva de eșalonul local. Dar, de aici încolo, disparitățile demografice fac, și din problema locurilor de muncă, și din aceea a repartiției geografice a forței de muncă, niște chestiuni care solicită soluții globale, fie că se optează pentru o redistribuire a investițiilor, fie că se adoptă o politică a migrării forței de muncă. Nici o republică nu-și poate rezolva singură problemele de acest tip. Justificarea centralizării problemelor legate de forța de muncă este evidentă.¹⁶ Dar și consecința acestei reforme. Ministerele sau administrațiile pur republicane nu își mai justifică existența.

Și astfel se mai surpă încă puțin — chiar dacă raționalitatea economică o justifică — domeniul rezervat republicilor. În cazul de față este vorba, fără îndoială, de un progres al centralizării, impus de necesități imediate. Este de necontestat, totodată, că această centralizare accentuată nu este compensată de nici un transfer de

V — NAȚIUNI ȘI NAȚIONALITĂȚI ÎN URSS (organizarea politică)

competență în vreun alt domeniu mai complex și că, în tot cazul, ea se înscrie în perspectiva generală de evaporare a structurilor statelor naționale.

Din această rapidă trecere în revistă a organizării statului sovietic, la centru și periferie, se pot trage două concluzii. Mai întâi că există între perioada stalinistă și cea a anilor din urmă o diferență foarte mare în ceea ce privește rolul jucat de naționali în viața politică a statului. Fără îndoială, acest rol nu este același la centru și la periferie. În instituțiile federale, națiunile sînt perfect reprezentate în Sovietul Suprem, dar abia prezente în organele puterii de stat și în administrație. În schimb, în republici, cadrele naționale sînt prezente peste tot și aproape în exclusivitate. Vechea parașutare a rușilor în posturile guvernamentale a încetat; și, mai ales, nu mai există „posturi rezervate“, datorită importanței lor în controlul populațiilor ne-ruse. Toate sarcinile guvernamentale pot fi, și sînt, de regulă, atribuite naționalilor. În al doilea rînd, și această remarcă vine în sprijinul celei dintîi, locul preponderent al rușilor în puterea centrală și dezechilibrul manifest — în creștere la periferie — între domeniile de competență federală și cele de competență republicană¹⁷, pe care îl indică diversele sectoare ministeriale, fac ca decizia politică să vină strict de la centru și, în consecință, să scape ne-rușilor. Viața politică și economică sovietică este astfel supusă unei scindări: decizia este treaba puterii centrale în care ne-rușii nu-și prea au locul, în timp ce naționalii au la ei acasă totalitatea gestiunii sau a aplicării deciziilor pe care nu le-au luat.

Acest decalaj între decizia centralizată și punerea ei în practică explică importanța crescîndă a ministerelor și comitetelor de stat subordonate unei organizații corespunzătoare de la Moscova. Această subordonare servește controlului cadrelor locale. Aici vedem evoluția produsă după Stalin în materie de control.

Sub Stalin, controlul se opera prin intermediul oamenilor. Cadrele ruse, plasate în posturi cheie, exersau un control direct asupra aparatului de stat național. Succesorii săi au preferat să substituie acestui control direct și deschis un control mai administrativ, rezultînd din dependența aparatelor. Se poate, deci, fără vreun inconvenient de ordin major, încredința responsabilitatea sectoarelor-cheie unor cadre naționale, în măsura în care sînt responsabile nu doar în fața propriului guvern, ci și față de administrația centrală de la Moscova, de care depind în ultimă instanță, din

moment ce, în cazul unui conflict între competența federală și cea republicană, nici nu poate fi vorba de vreun arbitraj, fiind din capul locului admisă preeminența celei dintîi.

Această situație probabil că nu este scutită de inconveniente. Oare cadrele republicane sînt întotdeauna gata să accepte doar rolul de executanți ai unei politici elaborate la un nivel superior? Elitele republicane sînt, oare, întotdeauna gata să admită că guvernul lor nu este decît o instanță cu niște responsabilități secundare, supusă unui control vertical, care limitează considerabil și continuu suveranitatea juridică a republicilor? Este clar că există aici motive de tensiune, chiar de conflicte. Dacă tensiunile și conflictele rămîn subiacente sau dispersate este doar pentru că acestui control administrativ de la centru i se alătură un control mai direct și mai eficace, acela exercitat de Partid.

Partidul: partid al întregului popor sovietic?

Mai mult decît aparatul de stat, Partidul Comunist al Uniunii Sovietice ocupă un loc ambiguu în echilibrul național al țării. Lenin își concepute întotdeauna partidul ca pe un organ privilegiat al unei clase, proletariatul, deci impermeabil la interesele și la diferențele naționale. Înainte de 1917, respinsese ideea unei organizații a clasei muncitoare care să acopere și particularitățile naționale ale societății ruse.¹⁹ De aici începe, de altfel, neînțelegerea.

Aceste partide republicane sînt, de fapt, parte integrantă din Partidului Comunist al Uniunii Sovietice și nu au drepturi proprii superioare drepturilor organizațiilor regionale. Membrii acestor partide sînt oficial membri ai PCUS-ului și organizația republicană pare a fi astfel o denumire particulară, golită de conținutul său specific. Funcția acestor partide este de a demonstra federalismul sovietic prin simplul fapt al existenței lor. Dar ele nu conferă nici drepturi, nici vreo autonomie de fapt comuniștilor locali. Fapt ușor de înțeles. Prin vocație, Partidul Comunist este o structură unitară, de integrare, nu de diversificare.

Existența acestor partide s-ar putea justifica, oare, și prin dorința de a echilibra, în sînul organizațiilor federale, diversele componente etnice ale Uniunii Sovietice, prin numărul naționalilor și prin participarea la decizii? Prin organizațiile sale republicane și naționale PCUS favorizează, oare, egalitatea națională? Sau tocmai centralismul? Un prim răspuns decurge din observarea efectivelor

PCUS-ului și a importanței relative, în interiorul acestei organizații, a diverselor grupuri naționale. În această privință, istoria URSS-ului este marcată de diferența de reprezentare a diverselor grupuri naționale în partid. La 1 ianuarie 1976, PCUS număra 15.638.891 de membri și erau prezenți, printre aceștia, reprezentanți a mai mult de o sută de grupuri naționale.²⁰

Naționalități	Procent din membri PCUS			Naționalitatea în populație	Raport partid/populație	Număr de comunități la mia de locuitori
	1961	1967	1976	1970	1976/1970	1976/1970
ruși	63,54	61,86	60,63	53,37	1,14	74
ucraineni	14,67	15,63	16,02	16,86	0,95	62
bieloruși	2,98	3,35	3,60	3,75	0,96	62
uzbeci	1,48	1,73	2,06	3,80	0,54	35
kazahi	1,55	1,57	1,81	2,19	0,83	53
georgieni	1,77	1,65	1,66	1,34	1,24	80
azeri	1,10	1,28	1,48	1,81	0,82	53
lituanieni	0,44	0,56	0,68	1,10	0,62	40
moldoveni	0,28	0,37	0,43	1,12	0,38	25
letoni	0,35	0,39	0,42	0,59	0,71	46
kirghizi	0,28	0,31	0,32	0,60	0,66	34
tadjici	0,34	0,37	0,41	0,88	0,47	30
armeni	1,67	1,58	1,50	1,47	1,02	66
turkmeni	0,28	0,28	0,31	0,63	0,49	32
estonieni	0,25	8,78	8,35	10,07	0,83	54
diverși	9	8,78	8,35	10,07	0,83	54

Tabelul de mai sus²¹ ne permite să observăm atât compoziția națională actuală a Partidului, cât și modul în care a evoluat ea în anii post-stalinieni.

Acest tabel ne sugerează mai multe constatări. Mai întâi, importanța anumitor grupuri naționale în partid excedează proporția lor în populația totală. Este cazul georgienilor, care sînt cei mai supra-reprezențați, apoi al rușilor și armenilor. La cealaltă extremă, popoarele baltice și majoritatea popoarelor musulmane (excepție făcînd kazahii și azerii) sînt foarte sub-reprezentate. Cu toate acestea, dacă am compara situația actuală cu cea care pre-

domina la începutul anilor '60, se poate constata o reducere a inegalităților naționale în partid. În timp ce importanța numerică a georgienilor, rușilor și armenilor tinde să se reducă, alții, în special bieloruușii, ucrainenii și azerii, își văd poziția ameliorându-se ușor.

Această evoluție decurge incontestabil dintr-o politică sistematică menită a reduce inegalitățile naționale în compoziția partidului. Ea decurge, de asemenea, în anumite cazuri, dintr-un progres al urbanizării, sau al demografiei, sau chiar din asocierea acestor doi factori. În ce măsură este vorba despre un progres continuu către egalitate? În ce măsură este la fel de semnificativ peste tot? Este dificil să emiți o judecată asupra evoluției compoziției naționale a PCUS-ului pe o durată mai mare, pentru că elementele de apreciere durabile lipsesc. Dacă, de pe la începutul anilor '60, partidul furnizează statistici sistematice cu privire la reprezentarea națională, lucrurile nu stăteau la fel și în perioada stalinistă. Ceea ce se știa era compoziția delegațiilor naționale la congrese, de unde

**DELEGAȚIILE PARTIDELOR COMUNISTE REPUBLICANE
LA CONGRESELE PCUS²²**

Republici	procent din populația sovietică		procent din delegații la congres		
	1939	1959	al 18-lea Congres 1939	al 19-lea Congres 1952	al 22-lea Congres 1961
RSFSR	63,9	55,9	65,8	65	63,1
Ucraina	18,2	20	18	12,8	16,3
Bielorusia	3,3	4,1	2,9	2,2	2,9
Georgia	2,1	1,9	2,5	2,7	2,1
Azerbaidjan	1,9	1,8	2,5	1,9	1,6
Armenia	0,8	0,8	1	1,1	0,8
Uzbekistan	3,7	3,9	1,5	2,1	2,5
Turkmenia	0,7	0,7	0,4	0,7	0,6
Kirghistan	0,9	1	0,3	0,7	0,7
Tadjikistan	0,9	0,9	0,3	0,5	0,6
Kazahstan	3,6	4,5	2,5	3,5	3,9
Karelia-Finlanda ¹	—	—	—	0,3	—
Estonia ²	—	0,6	—	0,5	0,5
Letonia ²	—	1	—	0,8	0,9
Lituania ²	—	1,3	—	0,6	0,7
Moldova ³	—	1,4	—	0,6	0,7

¹ Constituite în republici numai între 1940-1955

² Incorporate Uniunii Sovietice în 1940

³ Devenită republică federală în 1940

am putea încerca să deducem ce reprezenta fiecare grup național în partid. Dacă se compară aceste date cu cele din 1961, se constată un oarecare decalaj între delegațiile naționale și compoziția națională a partidului. Așa cum este, această comparație confirmă tendințele generale pe care le-am stabilit pentru perioada următoare (vezi tabelul de la pagina 132).

Din acest tabel care, repet, nu dă o imagine corectă a componentelor naționale ale partidului, se poate, însă, deduce că, în anii războiului și pînă la sfîrșitul perioadei staliniste, Stalin acordase un loc predominant rușilor și redusese considerabil reprezentarea bielorușilor și ucrainenilor care, pînă atunci, fuseseră ceva mai bine reprezentați. Popoarele musulmane, în schimb, teribil de sub-reprezentate în partid înaintea războiului, se angajează de la sfîrșitul acestuia într-o lentă urcare.

Post-stalinismul a rupt, fără îndoială, cu tendințele excesive ale stalinismului și a condus la o situație ceva mai echilibrată, chiar dacă nu reproduce realmente compoziția națională a URSS-ului. Situația actuală reflectă, totuși, anumite tendințe istorice.

Georgienii și armenii sînt numeroși în partid pentru că rolul lor, încă înainte de revoluție, a fost considerabil în social-democrație. Implantarea partidului în Caucaz era de veche dată. Amintirea organizațiilor pre-revoluționare, a liderilor naționali, a dat organizațiilor republicane o capacitate de atracție pe care nu o au, de pildă, partidele din Asia Centrală, unde comunismul, înaintea revoluției, era esențialmente rusesc, deci colonial. După 1917, partidele naționale de aici au fost fie dominate de ruși, fie de cadre politice produse de mișcările naționale și care au transplatat luptele lor naționale în partidul comunist, ceea ce a antrenat epurări constante ale acestor organizații. Așadar, nu putem fi surprinși atunci cînd partidele comuniste rămîn slabe acolo unde au apărut tardiv și nu au nici un fel de rădăcini în mediul național.

Compoziția națională a PCUS merită să fie privită și la un nivel mai puțin elevat, acela al națiunilor care nu sînt organizate în state suverane. Nu putem constitui un tabel de ansamblu, pentru că statisticile PCUS-ului sînt incomplete, dar trebuie să constatăm, din nou, o mare varietate de situații. Un caz interesant este acela al evreilor, aproape constant supra-reprezențați în PCUS. În anii '20²³, ei reprezentau 1,8% din populația sovietică (recensămîntul din 1924), dar 5,2% din Partid în 1922 și 4,3% în 1927. În ciuda restricțiilor aduse drepturilor culturale ale evreilor, ei încă mai

reprezentau 5% din efectivele partidului în 1940. Ulterior, reprezentarea lor scade net, dar în 1976, partidul încă mai conținea 2% evrei, în timp ce ei nu reprezentau decât 1% din populația sovietică.

Tot din rîndul popoarelor care au suferit discriminarea sau încă mai suferă din cauza ei, este interesant de studiat cazul tătarilor și al popoarelor deportate pentru colaborare, care sînt toate constant

Naționalități	Partid — 1976 (al 25-lea Congres)		Populație (recensămînt 1970)		
	Număr	%	Număr	%	Raport Partid/ popu- lație
balkîri	3.893	0,02	60.000	0,02	1,00
inguși	2.763	0,02	158.000	0,07	0,29
kalmîci	6.411	0,04	137.000	0,06	0,67
karaciai	5.191	0,03	113.000	0,05	0,60
cecenii	12.959	0,10	613.000	0,25	0,40

sub-reprezentate în partid. Tătarii, cu cele 5 milioane de locuitori, formează 2,5% din populația sovietică, dar nu constituie decât 1,9% din efectivele Partidului. Popoarele deportate în timpul războiului sînt într-o situație și mai gravă, cu un procent de reprezentare în Partid continuu inferior importanței lor reale în populație, așa cum o arată tabelul de mai sus.²⁴

Fără îndoială că nu putem, în absența datelor privind și celelalte popoare deportate (germanii, tătarii din Crimeea), să tragem concluzii definitive asupra situației popoarelor figurînd în acest tabel; dar totul sugerează că puterea continuă să nu se încreadă în cei care au suferit atît de cumplit în anii de după război și că preferă să-i țină departe de toate centrele de decizie.

Vedem, așadar, apărînd, în acest tabel general al compoziției Partidului, situații contradictorii, dar pe care istoria ne ajută să le înțelegem. Evrei îndepărtați din funcțiile de conducere, privați de exercitarea drepturilor lor naționale, dar cărora gradul lor înalt de cultură, o distribuție aproape exclusiv urbană, le asigură încă un loc important la baza Partidului. Popoare suprimate — în drept — de către Stalin, ulterior reînstaurate în drepturi (excepție făcînd tătarii din Crimeea), dar a căror dispersare și distrugere națională nu au favorizat nici existența, nici dezvoltarea după 1956. Că se țin la distanță din proprie voință, din ranchiună, sau că, mai degrabă,

puterea dorește să le țină în carantină, rezultatul nu diferă de la un popor la altul. Existența lor politică este redusă.

Cu toate acestea, popoare foarte apropiate istoricește prin nivelul lor de dezvoltare și prin modul de viață ocupă adesea locuri foarte diferite în sânul Partidului. Dacă luăm drept criteriu raportul Partid/populație, sîntem frapați de gradul înalt de participare al karelienilor (1,67%), al komișilor (1,54%), al kumîcilor (1,25%), opus aceluia foarte slab al marișilor (0,40%), al tuvașilor și hakașilor (0,67% fiecare), al udmurților (0,69%). De ce oare găsim un număr mare de comuniști în rîndul celor dintîi și nu și în rîndul celorlalți? Nici istoria și nici factorii sociologici nu par în stare a da un răspuns clar. Reducerii inegalității între marile popoare nu pare să-i corespundă o grijă similară și pentru micile naționalități.

Luat global, PCUS pare să indice o participare crescîndă a ne-rușilor la viața politică. Și o egalizare a rolului politic jucat de diversele națiuni. Și totuși, această impresie este contrazisă de o serie de fapte de o natură diferită. Aruncînd mai întîi o privire asupra compoziției naționale a unor organizații republicane, observăm că proporția naționalilor în Partid este departe de a corespunde celei din republică. Astfel, în Letonia și Moldova, unde naționalitățile titulare reprezintă 56,8% și respectiv 64,6% din populația totală, proporția lor în partid nu atinge nici 50%. În Lituania, diferența este și mai frapantă: 88% din populație este lituaniană, dar în partid nu sînt decît 66% lituanieni. Ucrainenii, polonezii, rușii în proporție de 34% dau Partidului Comunist Lituanian o coloratură internaționalistă care nu reflectă decît de departe structura națională a populației republicii.

Și mai tulburătoare este distanța între partidele republicane și comuniștii naționali din sânul PCUS-ului. Letonia furnizează încă o dată un exemplu de astfel de singularități dificil de explicat. În timpul unei conferințe a conducătorilor Partidului leton ținută la Riga la 1 februarie 1977²⁵, avînd pe ordinea de zi discutarea unor probleme organizatorice ale partidului, primul secretar August Voss a insistat asupra greșelilor de recrutare. De fapt, ceea ce reiese din declarațiile lui Voss este decalajul existent între un Partid comunist al Letoniei ale cărui efective nu cresc decît foarte lent și comuniștii letoni din PCUS, al căror număr crește mai repede.

O situație identică reiese și din declarațiile făcute la ultimul Congres al Partidului Comunist din Azerbaidjan, de către președintele Comisiei de mandate, Askerov, care sublinia că în perioada

dintre cele două Congrese — 1971–1976 — Partidul azer a primit 29.274 de noi membri. Dar, în aceeași perioadă, 47.502 de noi comuniști azeri fuseseră primiți în rîndul PCUS-ului.²⁶

Chiar dacă nu deținem informații care să ne permită să extindem aceste remarci și la alte republici²⁷, ne găsim în fața unui mister pe care vom încerca să-l explicăm astfel: rezidenți provizorii în republică (militari, tehnicieni etc.), chiar dacă figurează în statisticele locale ale populației, pot aparține direct de PCUS, fără a mai tranzita organizația republicană, în ciuda caracterului teritorial al activităților Partidului. Această ipoteză contribuie să demonstreze caracterul artificial al eșalonului republican al Partidului care este o simplă ramură a PCUS-ului, adesea neglijată de comuniștii neîn rădăcinați în republică.

Din această privire aruncată efectivelor comuniste se poate trage o concluzie contradictorie. PCUS tinde, fără îndoială, în ciuda unor dezechilibre, să apară ca o reflectare a societății multi-naționale sovietice. În același timp, paliditatea organizațiilor republicane subliniază vocația centralizatoare a PCUS-ului, care este partidul unic al tuturor naționalităților și nu o regrupare a tuturor partidelor naționale. O recrutare mai bine echilibrată este sinonimă cu o participare mai mult sau mai puțin egală la decizia politică? Pentru a obține un răspuns trebuie examinate organele puterii de partid, atît la centru cît și pe plan local. Cum ne întoarcem către organele centrale unde se ia decizia: Comitetul Central, Biroul Politic, Secretariatul, situația înclină brusc înspre slaba reprezentare a naționalităților. În Comitetul Central s-a constatat deja că 82% din delegați aparțin grupului slav, care reprezintă doar 73% din populație.²⁸ Această diferență se accentuează și mai mult în cele două organe supreme. Printre membrii Biroului Politic, doi naționali din 16, și 4 din 6 printre supleanți. Iar în ceea ce privește secretariatul, nu întâlnim aici nici un membru al naționalităților. Secretarul general Leonid Brejnev și cei zece secretari sînt toți de origine slavă, ruși sau denaționalizați (cazul lui Brejnev), toți reprezentanți unei politici de centralizare. Iată de ce este important să formulăm o serie de întrebări cu privire la naționali din Biroul Politic. Ce explică poziția excepțională pe care o ocupă în PCUS? Sînt acolo în calitate de reprezentanți ai cadrelor naționale? Sau ca reprezentanți ai politicii centrale la periferie? Pozițiile le sînt lămurite de propriile biografii. Printre titularii Biroului Politic se află un kazah, Kunaev și un ucrainean, Șcerbișki.

Kunaev, prim secretar al Partidului Comunist din Kazahstan din 1964, este un reprezentant autentic al clasei politice kazahe de formație stalinistă. Intrat în partid în 1939, la 27 de ani, face parte din cadrele tehnice și apoi în cele politice naționale apărute în urma epurărilor care au distrus întreaga elită națională a perioadei post-revoluționare. În timpul stalinismului, face carieră în aparatul de stat, iar în cel de Partid nu trece decât la începutul anilor '60, pentru a atinge, în 1971, poziția privilegiată de membru al Biroului Politic.

Cu totul altul este cazul lui Vladimir Șcerbițki. În vîrstă de 58 de ani la vremea celui de-al XXV-lea Congres, Șcerbițki este dintotdeauna un om de aparat, și această carieră a fost asociată strict celei a lui Leonid Brejnev. Foarte tînăr, a deținut funcții în Comsomol, înainte de a exersa funcții conducătoare la toate nivelele Partidului ucrainean. În anii '60 a fost și președinte al Consiliului de miniștri al Ucrainei. Această dublă carieră îi asigură o perfectă cunoaștere a tuturor organelor puterii locale, unde pare să fie, înainte de orice, un reprezentant al lui Leonid Brejnev, însărcinat să asigure în Ucraina succesul luărilor de poziție ale acestuia. Așadar, dacă Șcerbițki pare a fi mai puțin reprezentativ pentru interesele naționale decât colegul său kazah, ce să mai spunem despre azerul Aliev pe care Congresul al XXV-lea îl aduce printre supleanți?

„El reprezintă, alături de Eduard Șevardnadze, ales în Biroul Politic în 1968, Caucazul exclus din acest organ prin căderea lui Mjavanadze în 1972.“

Prim secretar al Partidului Comunist din Azerbaidjan, Gaidar Aliev este, înainte de toate, omul serviciilor de securitate. Încă din 1941, de la 18 ani, intră în NKVD și, pînă în 1969, cînd devine prim secretar al Partidului azer, cariera i se construiește în organele de securitate, la centru, dar mai ales în Azerbaidjan, unde cursul ei culminează cu președinția KGB-ului local între 1967 și 1969. În afara acestui nou venit, printre supleanții Biroului Politic înțîlnim alți doi reprezentanți ai periferiei: bielorusul Makerov și uzbekul Rașidov. Și unul și celălalt sînt dintre cei vechi. Makerov, a cărui carieră s-a desfășurat în aparatul Comsomolului (din 1944) apoi în Partidul Comunist din Bielorusia, a intrat în Biroul Politic la cel de-al XXIII-lea Congres, în 1966. Rașidov, prim secretar al Partidului Comunist din Uzbekistan, are în urma sa o lungă carieră în aparatul de partid, și de stat uzbek, derulată fără asperități încă de

la intrarea sa în partid, în 1939, la 22 de ani. Cu toate acestea, în Biroul Politic, în care a intrat la Congresul al XXII-lea din 1961, este decanul supleanților și unul dintre cei mai vechi din acest organ, după Brejnev, Kosîghin și Suslov.

Această trecere în revistă a compoziției naționale a organelor reale ale puterii de partid sugerează mai multe remarci:

Mai întâi că, la acest nivel, nici nu poate fi vorba de o reflectare a structurii naționale a URSS-ului, și a Partidului. Preeminența rusă, la un nivel secundar cea a slavilor, este totală. Lucru demonstrat de compoziția Secretariatului.

Anumite naționalități par mai bine reprezentate în Biroul Politic. Pe de o parte, Ucraina și Bielorusia, pe de altă parte, Asia Centrală sau, mai pe larg, republicile musulmane. În schimb, vom nota absența cvasi-totală a caucazienilor, altminteri ultra-reprezentati în partid, și a balticilor. Ceea ce demonstrează precaritatea criteriului „reprezentării grupurilor naționale în partid” în estimarea accesului real al unui grup național la sfera de decizie.

În sfârșit, este de remarcat că mișcările demografice de la începutul anilor '70 nu au contat nici un pic în compoziția organelor diriguitoare, care nu s-au înnoit deloc. Noii sosiți în Biroul Politic sînt ruși, în ceea ce-i privește pe titulari (Romanov, primul secretar al Comitetului regional Leningrad și mareșalul Ustinov, Ministru al Apărării), iar unicul nou sosit printre supleanți, Aliev, îl înlocuiește pe un conducător național destituit, Mjavanadze.

O ultimă remarcă se referă la accesul naționalilor la un domeniu central al vieții politice, *nomenclatura*. Aparțin nomenclurii posturile figurînd pe o listă stabilită de Comitetul Central al PCUS-ului, care sînt între 30.000 și 40.000 și a căror atribuire este de competența exclusivă a organizațiilor de partid.²⁹ Este clar că, dacă lista posturilor aparținînd nomenclurii este de competența Comitetului Central, organele însărcinate cu atribuirea lor sînt organe restrînse, însărcinate cu probleme de cadre. Problemele de cadre se află în sarcina unei secții aparte a Comitetului Central. Absența conducătorilor naționali în Secretariatul Comitetului Central, veritabilul executiv al partidului, sugerează că, la acest nivel, decizia fundamentală cu privire la alegerea indivizilor pentru posturile cu cea mai mare răspundere în URSS scapă naționalităților. Cu toate acestea, ne putem întreba cu privire la capacitatea lor de a influența aceste probleme de la cealaltă extremitate a sistemului politic, adică în secretariatele Partidelor republicane. Ceea ce ne

determină să analizăm componența aparatelor de conducere din republici și să vedem în ce măsură, la fața locului, comuniștii naționali sînt stăpîni destinelor lor.³⁰

Ca și la Moscova, în republici instanța cea mai înaltă a Partidului este, de drept, Comitetul Central, iar de fapt, Secretariatul, organ permanent. Secretariatul este caracterizat la periferie prin rolul decisiv jucat de cei doi prim secretari și prin diviziunea sarcinilor între aceștia. Alegerea secretarilor, care este, fără îndoială, rezultatul deciziilor centrale, ne permite să definim o politică a nomenclaturii? Care sînt criteriile care determină alegerea celor două personaje principale ale partidelor republicane? Care sînt sarcinile precise care le justifică pozițiile privilegiate? Să vorbim de sarcini pentru a încerca să înțelegem principiile care guvernează alegerea oamenilor.

Primul secretar al unui partid republican are o funcție precisă. El este, oficial, personajul cel mai sus plasat în partid. El conduce, controlează, coordonează în numele Comitetului Central. Al doilea secretar este un personaj mai complex. Mai întîi, dacă în decursul ultimilor ani a prevalat o uzanță ce făcea ca purtătorul titlului de *al doilea secretar* să-l devanseze în poziție pe primul secretar, existau și cazuri în care cel care îndeplinea funcția de al doilea secretar să fie numit oficial secretar sau să poarte cînd un titlu, cînd altul.³¹ O a doua dificultate ține de caracterul adesea imprecis al sarcinilor care îi sînt încredințate. De la sfîrșitul anilor '50, cel de-al doilea secretar are, într-o proporție din ce în ce mai mare și mai generală, o competență completă asupra problemelor de încadrare și organizare. Cu toate acestea, în anumite cazuri, el este însărcinat cu problemele economice, în timp ce primul secretar se ocupă de cadre.³²

După căderea lui Hrușciiov, s-a produs o anume evoluție, în sensul unei specializări riguroase a secretarilor. Funcțiilor conducătoare oficiale ale numărului unu îi corespund funcțiile decisive, de selecție a cadrelor, ale celui de-al doilea secretar. În republică, el este cel însărcinat cu stabilirea nomenclaturii. Nu este o întîmplare dacă un excelent specialist în problemele Partidului, Jerry Hough, a utilizat în acest caz termenul de *prefect*.³³ Văzînd funcționarea sistemului în ultimii cincisprezece ani, se constată mai întîi importanța crescîndă a celui de-al doilea secretar, importanță care justifică rolul jucat în alegerea cadrelor la scară republicană. De asemenea, se constată cum s-a creat delicatul echilibru

între primul și cel de-al doilea secretar. Cel dintîi beneficiază de un prestigiu considerabil, care îl recomandă pentru a intra în organele centrale ale partidului.

Reprezentanții naționalităților pe care îi regăsim în Biroul Politic al PCUS-ului sînt aleși dintre primii secretari. Să implice aceasta o preeminență, o mai mare putere a acestora? Practica demonstrează că nu este așa. Cel de-al doilea secretar, departe de a fi un subordonat al primului secretar, îl echilibrează și-l controlează. Înțelegem mai bine poziția fiecăruia privind titularii acestor posturi în toate republicile (cu excepția RSFSR-ului, deoarece aceasta nu are, după cum știm, o organizație de partid proprie), într-un trecut recent și la începutul lui 1978, la data intrării în vigoare a noii Constituții.

În trecut, un expert australian³⁴ al PCUS-ului a încercat să sistematizeze toate cazurile posibile pentru compoziția secretariatelor republicilor federate, dar și ale regiunilor autonome, între 1954–1976. În ciuda unui defect de metodă — republicile autonome sînt dificil de comparat cu cele federate, atît din cauza diferenței de statut, cît și din aceea a unui mediu care le face mai permeabile în asimilare și, în general, din cauza unei diferențe de mărime a populației — analiza sa merită să fie reluată aici, pentru că din ea se degajă anumite reguli și, în definitiv, subliniază specificitatea marilor republici.

Autorul, luînd în considerație cei 259 de primi și ai doilea secretari ai celor 34 de republici (14 federate și 20 autonome), identifică, pornind de la naționalitatea primilor secretari, șase situații. Trebuie menționat că atunci cînd vorbește despre ucrainieni — care joacă alături de ruși un rol important în republicile ne-slave —, îi consideră ca *ucrainieni* atunci cînd se află în republica proprie, dar îi asimilează rușilor atunci cînd se află în afara Ucrainei. Regrupînd carierele celor 259 de conducători timp de 22 de ani (1954–1976) se obține repartitia națională următoare (vezi p. 141).

Acest tabel ilustrează opinia clasică privind distribuția puterii de Partid în republici — primul secretar este întotdeauna un național, cel de-al doilea, un rus — nu este întru totul fondată. Fără îndoială, proporția de ruși și de naționali este aproape echilibrată, cu un ușor avantaj, totuși, al naționalilor: 134 față de 125. Mai mult, acest tabel arată că naționalii au ocupat în proporție deloc neglijabilă postul de al doilea secretar, atît în republici, cît și în formațiunile autonome.

Cu toate acestea, examinarea unor asemenea situații-tip arată că, în această aparentă varietate de situații, s-au impus progresiv reguli care reduceau diversitatea ce pare că ar decurge din cifrele următoare'.

DISTRIBUȚIA NAȚIONALĂ A SECRETARILOR³⁵ - 1954-1976

posturi	ruși		naționalități		total
	cifre absolute	%	cifre absolute	%	cifre absolute
* RSS — I-ul secretar	6	4,8	38	28,4	44
RSS — al II-lea secretar	48	38,4	25	18,6	73
** RSSA — I-ul secretar	28	22,4	38	28,4	66
RSSA — al II-lea secretar ..	43	34,4	33	24,6	76
TOTAL	125	100,0	134	100,0	259

* RSS — Republică federată

** RSSA — Republică autonomă

- *Cazul I: Primul și cel de-al doilea secretar sînt naționali* (pentru cea mai mare parte a acestei perioade).

Această situație a prevalat din 1954 pînă la începutul anilor '70, în trei republici federate: Ucraina, Bielorusia, Armenia și în două republici autonome incluse în RSS Georgia: Adjaria și Abhazia.³⁶

- *Cazul al II-lea: cei doi secretari sînt naționali* (în timpul începutului destalinizării).

În patru republici: Letonia, Lituania, Georgia și Azerbaidjan, cei doi secretari sînt naționali în anii '50, dar, la sfîrșitul deceniului, funcția de al doilea secretar va începe să fie deținută de un rus. Astfel au fost eliminați, în Letonia, Kruminici (mai întîi în 1956, apoi, după o scurtă revenire de doi ani, definitiv în 1960), în Lituania, Sumanskas (al doilea secretar între 1954-1956), în Georgia, Georgadze (al doilea secretar între 1954-1956) și în Azerbaidjan, Samedov (1952-1955). De atunci, în toate aceste patru republici al doilea secretar va fi în permanență un rus.

- *Cazul al III-lea: Primul secretar este un național, al doilea, un rus*

Constant aplicat doar în patru republici, situate în centrul Asiei Centrale: Uzbekistan, Kirghizia, Tadjikistan și Turkmenia și în patru republici autonome, dintre care trei situate în Caucaz:

Nahicevan, Osetia de Nord și Daghestan, precum și în RSSA. karakalpakă, în Asia Centrală.

● Cazul al IV-lea: *Cei doi secretari sînt ruși*

Este vorba despre situații temporare care au existat, imediat după dispariția lui Stalin, doar în două republici: în Kazahstan, între 1954–1957 și în Moldova, din 1954 pînă în 1959. În cele două republici, această rusificare a funcțiilor a fost înlocuită mai întîi printr-o diviziune identică a sarcinilor după un model neobișnuit: un prim secretar rus, un al doilea secretar național. Din 1961, ordinea a fost constant inversată, cea de-a treia situație-tip devenind regula.

● Cazul al V-lea, temporar: *Primul secretar este rus, al doilea secretar indigen.*

Această situație a apărut temporar după cum am văzut, în Kazahstan (1957–1960) și în Moldova (1959–1961). Este semnificativ că din 1961 nu a mai apărut nicăieri. Pînă atunci, mai caracterizase situația din cîteva republici autonome: *Karelia* (1950–1958), *Başkiria* (1953–1957), *Tătaria* (1957–1960), *Kalmîkia* (1957–1961). Dar în RSSA-uri debutul anilor '60 marchează trecerea la cel de-al treilea model.

● Cazul al VI-lea, permanent: *Primul secretar este rus, al doilea secretar indigen*

Acest model se aplică în mod constant în unele republici autonome: cele trei republici de limbă finică de pe Volga Mijlocie (Marisă, Udmurtă și Mordvă) și în RSSA Ceceno–Ingușă din Caucaz.

Această diviziune a grupurilor naționale în „situații politice“ ne face să tragem concluzia, în primul rînd, că toate combinațiile sînt imaginabile. Cu toate acestea, privind îndeaproape, constatăm că, dacă toate combinațiile se aplicau și se aplică republicilor autonome, republicile federale nu intră decît în primele patru cazuri; că, mai mult chiar, a avut loc o evoluție în ceea ce privește republicile federale, în urma căreia s-a unificat total regimul căruia îi sînt supuse.

Înainte de a ne opri asupra prezentului, putem încerca să explicăm diferitele statute ale republicilor în trecut. În regimuri de favoare, cea mai convenabilă situație a fost obținută de cele două republici slave, cele trei republici din Caucaz și cele trei republici baltice. Situația cea mai defavorabilă a fost cea a Kazahstanului și

a Moldovei, pentru o scurtă perioadă. Cea mai apropiată de regulile prezente a fost cea a celor patru republici ale Asiei Centrale. De ce aceste diferențe?

În primul grup, al „favorizaților”, cel care și-a conservat mult timp cadrele naționale, statutul privilegiat al Ucrainei și Bielorussiei este ușor de înțeles. Solidaritatea slavă, proximitatea culturală, asocierea ucrainenilor și a bielorușilor la puterea rusă în celelalte republici periferice au estompat multă vreme forța sentimentelor naționale ale popoarelor slave și le-au făcut să apară, mai ales pe cel ucrainean, în poziția de „al doilea frate mai mare”.³⁷

În ceea ce-i privește, și armenii au făcut dovada loialității față de URSS în vremea în care masacrele din 1916 le-au arătat că supraviețuirea națiunii lor depindea de protecția rusească. Mai mult, importanța diasporei armenie în spațiul sovietic a adus regimului concursul unor cadre adesea desnaționalizate care au jucat în organele centrale un rol deloc neglijabil. Armenia a beneficiat în plus, ca și Georgia, chiar în epoca stalinistă, de un statut cultural privilegiat. În timp ce toate popoarele Uniunii Sovietice erau private de scrierile lor, armenii și-au păstrat, o dată cu scrisul, și integritatea limbii. După 1954, toleranța puterii sovietice față de Patriarhatul de la Ecimiadzin i-a redat Armeniei caracterul de cămin național pentru întreaga diasporă. Este clar că succesorii lui Stalin nu puteau să repună brutal în chestiune statutul oarecum excepțional al Caucazului. Deciziile și aliniamentele au fost aici modulate.

În sfârșit, în republicile baltice — și în particular în Estonia — este plauzibil faptul că acele cadre naționale care le conferiseră, la un moment dat, un statut privilegiat să fi fost cu mult mai puțin reprezentative pentru naționalitatea lor decât le-ar sugera-o numele. Exemplul celui de-al doilea secretar al Partidului Comunist Eston dintre 1953–1963, Lentsman, este ilustrativ. Lentsman era într-adevăr fiul unor comuniști estoni refugiați în URSS pe vremea independenței țării lor. Astfel, el s-a născut în Crimeea, a învățat acolo și nu se va reîntoarce în Estonia decât imediat după cel de-al doilea război mondial. Printre conducătorii baltici ai anilor '50 regăsim numeroase astfel de cazuri, de desnaționalizați prin educația primită în teritoriul sovietic și folosiți ulterior ca reprezentanți ai elitei naționale în patria pe care nici măcar nu și-o cunoscuseră.

I — PRIMII SECRETARI AI P.C. DIN REPUBLICI ÎN 1977

Republica	Numele	Anul nașterii	Naționalitatea	Situația în PCUS	Data intrării în funcție	Funcția precedentă
Armenia	Dernirkian (Karen)	1932	armean	membru CC	noiembrie 1974	În 1972 secretar II al Comitetului orășenesc Erevan În 1974 secretar al CC al PC din Armenia
Azerbaidjan	Aliiev (Gaidar Ali Reza Oglî)	1923	azer	membru CC supleant al Biroului Politic	iulie 1969	Președinte al Comitetului de stat pentru securitate (KGB) din Azerbaidjan
Biелorusia	Makerov (Petr)	1918	biелorus	membru CC supleant al Biroului Politic	martie 1965	Secretar II al PC din Biелorusia
Estonia	Käbin (Johannes)	1905	estonian	membru CC	aprilie 1950	1948–1950 — secretar al CC al PC din Estonia
Georgia	Șevamadze (Eduard)	1928	georgian	membru CC	septembrie 1972	Prim secretar al Comitetului orășenesc Tbilisi
Kazahstan	Kunaev (Teimur Iman Kuli Ogli)	1912	kazah	membru CC membru al Biroului Politic	1960–1962 apoi, 1964	Președinte al Consiliului de miniștri al Kazahstanului
Kirghistan	Usubaliev (Turdakun)	1919	kirghiz	membru CC	mai 1961	Prim secretar al Comitetului orășenesc Frunze

I — PRIMII SECRETARI AI P.C. DIN REPUBLICI ÎN 1977

Republica	Numele	Anul naşterii	Naţionalitatea	Situaţia în PCUS	Data intrării în funcţie	Funcţia precedentă
Letonia	Voss (August)	1916	leton	membru CC	aprilie 1966	Secretar al CC al PC din Letonia
Lituania	Grichkia- vichus (Pyatras)	1924	lituanian	membru CC	februarie 1974	Prim secretar al Comitetului oraşenesc Vilnius
Moldova	Bodiul (Ivan)	1918	moldovean	membru CC	1961	Secretar II al PC din Moldova
Tadjikistan	Rasulov (Djabar)	1913	tadjik	membru CC	1961	Ambasador extraordinar al URSS în Togo
Turkmenia	Gapurov (Muhamed- nazar Gapurovici)	1913	turkmen	membru CC	1962	În aparatul de partid în Turkmenia
Ucraina	Şcerbiŭki (Vladimir)	1918	ucrainean	membru CC membru al Biroului Politic	mai 1962	Preşedinte al Consiliului de miniştri al Ucrainei
Uzbekistan	Raşidov (Şafar)	1917	uzbek	membru CC supleant al Biroului Politic	martie 1959	Preşedinte al Prezidiului Sovietului Suprem din Uzbekistan

Forţele de integrare: puterea politică şi militară

II — SECRETARI II AI P.C. DIN REPUBLICI ÎN 1977

Republica	Numele	Anul nașterii	Naționalitatea	Situația în PCUS	Data intrării în funcție	Funcția precedentă
Armenia	Anisimov (P.P.)	1928	rus	membru supleant al CC	martie 1973	Șef adjunct al Secției organizatorice a CC al PCUS
Azerbaidjan	Pugaciov (I.N.)	1926	rus	membru supleant al CC	aprilie 1977	Secretar II al PC din Kirghistan
Bielorusia	Aksenov (A.N.)	1924	bielorus	membru CC	iulie 1971	Secretar II al Comitetului orășenesc Vitebsk
Estonia	Lebedev (C.)	1918	rus	membru supleant al CC	februarie 1971	Șef de secție la Secția organizatorică a CC al PCUS
Georgia	Kolbin (G.V.)	1927	rus	membru supleant al CC	aprilie 1975	Secretar II al Comitetului regional Sverdlovsk
Kazahstan	Korkin (A.G.)	?	rus	—	august 1976	Secretar al PC din Kazahstan în 1976, înainte în industria grea
Kirghistan	Fomicenko (K.E.)	?	rus	—	iulie 1977	
Letonia	Beluha (N.A.)	1920	ucrainean	membru supleant al CC	martie 1963	Șef adjunct al Secției organizatorice a CC al PCUS

II — SECRETARI II AI P.C. DIN REPUBLICI ÎN 1977

Republica	Numele	Anul nașterii	Naționalitatea	Situația în PCUS	Data intrării în funcție	Funcția precedentă
Lituania	Kazarov (V.I.)	1918	rus	membru supleant al CC	aprilie 1967	Inspector al CC al PCUS
Moldova	Merenișcev (N.V.)	1919	rus	membru supleant al CC	decembrie 1973	Secretar II al Comitetului de partid Leningrad
Tadjikistan	Polukarov (I.I.)	1920	rus	membru supleant al CC	mai 1975	Șef la Secția organizatorică a CC al PCUS
Turkmenia	Periodin (V.N.)	1923	rus	membru supleant al CC	aprilie 1975	Din 1963 până în 1965 în Biroul Asiei Centrale din CC al PCUS; apoi, președinte al Comitetului controlului popular din Turkmenia
Ucraina	Sokolov (I.Z.)	1928	rus	membru CC	februarie 1976	Prim secretar al Comitetului regional Harkov
Uzbekistan	Grekov (I.I.)	1928	rus	membru CC	iulie 1976	Secretar II al Comitetului orașenesc Moscova

Forțele de integrare: puterea politică și militară

Dar, de la începutul anilor '60, diversitatea începe să se organizeze în jurul unei reguli pe care timpul o va confirma. Postul celui de-al doilea secretar devine decisiv; el este cel care reprezintă centralizarea, în timp ce primul secretar încarnează diversitatea federală. Din acest moment, se impune un model unic. Primul secretar va fi peste tot național. El va fi reprezentativ în interiorul republicilor și reprezentativ pentru republici în cadrul PCUS-ului. În schimb, al doilea secretar va fi în republici emanația centrului, cel care va relansa deciziile centrale și va propune, pe un teren pe care îl cunoaște, numirile importante ale centrului.

În câțiva ani, toate republicile vor fi dotate cu o conducere bicefală: primul secretar național, al doilea secretar rus. Situația era complet unificată la începutul lui 1978. Și merită să ne oprim asupra ei, să o analizăm, astfel clarificându-se concepția sovietică asupra rolului Partidului, cel căruia Constituția din 1977 îi consfințește un loc decisiv în viața politică sovietică. Tabelele din paginile 144-147, care indică repartitia actuală a bicefaliei Secretariatului arată evoluția recent survenită.

Comparând aceste două tabele putem face diverse constatări. Mai întâi că există o opoziție netă între stabilitatea, dacă nu chiar vechimea unor deținători de posturi în corpul primilor secretari și înnoirea rapidă a secretarilor. Doar în patru republici din paisprezece (Armenia, Georgia, Lituania și Ucraina) primii secretari au fost numiți în funcție la începutul anilor '70. Iar cazul Lituaniei este aparte, în condițiile în care schimbarea secretarului s-a datorat decesului precedentului titular al postului, Antanas Sniekus.

În celelalte trei cazuri eliberarea din funcție a titularilor marca încheierea unor crize politice.

În Georgia, Mjavanadze, care ajunsese în funcția de prim secretar în faza acută a luptei pentru succesiunea lui Stalin (luptă deosebit de dură pentru că adversarii lui Beria au încercat să distrugă ceea ce au considerat ca fiind „mafia“ acestuia) era demis în 1972 din postul pe care îl ocupase timp de nouăsprezece ani. Motivul: corupția generalizată din republică, încurajată de Mjavanadze și anturajul său.³⁸ Este incontestabil că era lui Mjavanadze a fost caracterizată prin permanența și amploarea unor practici scandaloase la toate nivelurile și că, nicăieri mai mult decât în Georgia, corupția nu s-a aflat chiar în centrul puterii. Dar destituirea primului secretar s-a lovit de o reacție violentă a populației care a văzut în indignarea, tardivă, a Moscovei o operațiune antigeorgiană și nu

dorința de a pune capăt unor malversațiuni deja demult celebre. Personalitatea noului prim secretar nu putea decât să încurajeze această întreprindere. Șevardnadze, care îi urmează lui Mjăvanadze în septembrie 1972, are, la 44 de ani, o lungă carieră de *aparaticik*. Intrat în partid la douăzeci de ani, n-a încetat de atunci aproape nici o clipă să activeze în aparatul Comsomolului sau al Partidului.

Între 1964 și 1972, cariera sa s-a reorientat către organele de securitate. Fără îndoială, atât în partid, cât și în fruntea Ministerului de Interne, Șevardnadze a lucrat întotdeauna în Georgia. Cu toate acestea, în măsura în care lupta împotriva corupției este rezultatul deciziilor Moscovei³⁹, unde lipsurile sale sînt constant criticate în aparatul central al Partidului⁴⁰, Șevardnadze este, în ochii compatrioților săi, executantul unei politici dictate de la centru și nu în-carnarea unei politici naționale.

Și în Armenia, tot corupția a servit de motiv unor serii de epurări care, între 1971-1974, au modificat cadrele republicii și l-au plasat în postul de prim-secretar pe Karen Demirkian⁴¹. Cu toate acestea, spre deosebire de omologul său georgian, Demirkian este nu numai un om de aparat, ci și un inginer a cărui viață a fost în bună parte consacrată profesiei. Ascensiunea în aparatul de partid a unui tehnocrat răspunde unor anumite preocupări ale populației republicii, legate de dezvoltarea industrială a regiunii.

În ce privește destituirea lui Pierre Șelest în Ucraina, ea a co-incis cu un atac general împotriva naționalismului ucrainean, care a dat crizei interne o dimensiune de un mare dramatism.

În afara acestor patru cazuri în care criza a permis, de altfel, ajungerea la putere a unor oameni mai tineri, primii secretari ai republicilor par relativ înfiți în scaune. Față de ei, secretarii adjuncți sînt remarcabili mai ales pentru rapiditatea cu care sînt înlocuiți. Doar în două cazuri — Letonia și Lituania — ei au fost numiți în funcție înainte de 1970. Mai mult de jumătate au fost

STABILITATEA SECRETARILOR REPUBLICANI

Numărul anilor petrecuți în post	în 1955	în 1960	în 1965	în 1970	în 1975
Primi secretari	4,8	5,2	7,5	8,3	9,9
Secretari II	1,9	3,2	3,6	5	6,6

numiți după 1975. Cu toate acestea, cînd analizăm comparativ carierele secretarilor republicani în intervalul de douăzeci și doi de ani, se constată o mai mare stabilitate a posturilor la acest nivel. Tabelul de mai sus o demonstrează.

Acest tabel indică net că, în ciuda epurărilor, a înlocuirii cvasi-generale a secretarilor adjuncți, evoluția merge în sensul unei stabilizări a cadrelor conducătoare. Această stabilizare nu a împiedicat o anume întinerire progresivă a secretariatelor naționale. Secretarii doi, fiind mai mobili, sînt, pe ansamblu, mai tineri decît colegii lor primi secretari. În posturile de secretari doi vedem formîndu-se cu adevărat o nouă generație politică, aceea a bărbaților de cincizeci de ani, care, ajunși la maturitate în ultimii ani ai stalinismului, nu au fost în ansamblu implicați în brutalitățile perioadei. Dar este acesta un motiv suficient pentru a-i face cu mult diferiți de predecesorii lor? Fără îndoială că nu, pentru că de la Stalin ei au cunoscut războiul, unanimitatea luptei și de aceea au fost mai degrabă înclinați să adere la sistem, decît să îl conteste.

O altă diferență fundamentală între cele două grupuri ține de derularea carierelor. În mare, primii secretari și-au petrecut viața în republici. Atunci cînd le părăseau (și aceasta constituie o excepție) ocupau, pentru scurt răstimp, funcții în aparatele altor republici periferice, dar numai rareori posturi de secretari. În cîteva cazuri, îi găsim în post în RSFSR, lucru valabil mai mult pentru slavii mai pregătiți cultural pentru astfel de mișcări și pentru balticii emigrați în Rusia în timpul independenței republicii lor.

În celelalte două grupuri naționale remarcăm două excepții notabile: Mjavanadze, ex-prim secretar al Georgiei, a cărui carieră militară îl îndepărtase la început de republica natală și primul secretar armean Demirkian, care lucrase o vreme la Leningrad, înainte de a începe o carieră locală continuă din 1966. Cu totul altfel stau lucrurile în cazul rușilor care au navigat în general de la o republică la alta. În majoritatea cazurilor, secretarii doi vin din RSFSR. Dar unii par să se „învîrtească” de la o republică la alta. Acesta este cazul lui V. Harzov, care se afla în post în Kazahstan (1954–1961) înainte de a fi numit în Lituania, în 1967. Același este cazul, și mai ilustrativ, al lui Iuri Pugaciov, care a fost, succesiv, secretar adjunct al Partidului Comunist Kirghiz, apoi al celui din Azerbaidjan. Dacă la finele anilor '50 această practică era foarte curentă⁴², de atunci încoace puterea centrală pare mult mai puțin dispusă să specializeze anumite cadre în „posturi rusești”. Fără îndoială, rușii care acced la postul decisiv de secretar doi republican au întotdeauna o considerabilă experiență în aparat. În actuala echipă, mai mult de jumătate din secretari au aparținut aparatului central de Partid, adică au lucrat în diverse departamente ale

Comitetului Central. Restul posturilor sînt împărțite în mod aproape egal între două tipuri de experiență: carieră în organizațiile regionale din Rusia sau în alte regiuni ne-rusești. În toate cazurile, pare clar că aproape toți rușii, oricare le-ar fi fost evoluția anterioară, nu sînt novici în raport cu problemele naționale. Ceea ce reiese nu din analiza cadrului lor geografic de acțiune, ci a funcțiilor precedente. Încă o dată, comparînd carierele primilor secretari și ale secretarilor doi, putem vedea mai bine ce caracterizează atît pe unii, cît și pe ceilalți. Primii secretari au fost în general numiți în aceste posturi după ce ocupaseră un post similar în eșalonul regional sau un post inferior în aparatul central al republicii lor. O altă cale de acces la secretariat este președinția Consiliului de miniștri, unde găsim în general numeroși candidați la posturile supreme ale Partidului. Această legătură curentă între președinția Consiliului de miniștri și secretariatul Partidului confirmă ceea ce a fost de atîtea ori subliniat: că postul de președinte al Consiliului de miniștri (dar nu și posturile de miniștri) aparțin *de fapt* ierarhiei de Partid. Un președinte al Consiliului de miniștri trece cu ușurință în funcțiile de Partid și *viceversa*. Nu este același cazul miniștrilor, cu excepția șefului Comitetului pentru Securitatea Statului (KGB), al cărui loc în ierarhia guvernamentală este, de asemenea, aparte.

În cazul secretarilor doi, trecerea prin aparatul Comitetului Central al PCUS-ului pare a fi o condiție absolută a promovării lor. În sînul aparatului central, două filiere pregătesc, dacă ne referim la cazurile cunoscute, secretariatele republicane. Pe de o parte, un anume număr de secretari au ocupat funcțiile de „inspector” sau „șef de secție”, chiar „adjunct de șef de departament” în *departamentul organizatoric* al CC al PCUS. În acest departament este clar că problema cadrelor și a numirilor este centrală. Pe de altă parte, există, în sînul organelor CC al PCUS, subdiviziuni regionale.⁴³ Anumiți responsabili ai aparatului central apar în Congresele Partidelor comuniste republicane ca reprezentanți ai CC al PCUS, ceea ce indică, de asemenea, responsabilități regionale. În cîteva cazuri, se poate constata că a existat o trecere de la un post geografic specializat din aparatul central, la un post de secretar doi republican. Este cazul lui Pereudin, care a lucrat între 1963–1965 în biroul Asia Centrală al CC al PCUS și care a fost numit secretar adjunct al Partidului Comunist din Turkmenia. Același este cazul lui Lebedeev⁴⁴, care trece din sectorul „Bielorusia și republicile baltice” al Comitetului Central în secretariatul Estoniei; sau cel al

lui Polukarov în Tadjikistan. Fără îndoială, nu putem afirma cu certitudine că secretarii adjuncți au fost pregătiți întotdeauna în aparatul central al republicii unde urmau să fie numiți. Totuși, în cele mai multe cazuri, ei dobândiseră o competență regională în Comitetul Central sau o competență în probleme de cadre, ceea ce este elementul de bază al puterii celui de-al doilea secretar.

În general, se constată că primii secretari au adesea experiență în problemele de stat și ale administrației, în timp ce secretarii adjuncți sînt oameni ai aparatului de partid. Această deosebire de carieră, experiență, origine contribuie la asigurarea subordonării efective a primilor secretari, secretarilor doi, subordonare însoțită, de fapt, de un prestigiu exterior mai mare al primilor secretari. Lor le revine onoarea de a încarna partidele naționale, de a vorbi în numele lor, de a le reprezenta.

Reprezentativitatea și subordonarea lor explică, poate, o ultimă deosebire între primii secretari și secretarii doi: marea vulnerabilitate a celor dinții. Am luat deja notă că primii secretari erau mai stabili decît secretarii doi. Ceea ce nu înseamnă că erau mai protejați decît ei. Din contră, Bilinsky a notat, într-un studiu aprofundat asupra cadrelor naționale, gradul ridicat de „pierderi politice” printre primii secretari naționali.⁴⁵ Și totuși, el nu neagă că aceștia se bucurau de o incontestabilă longevitate politică. Longevitate care se încheia adesea prin căderi spectaculoase. În timpul epurărilor, primii secretari sînt oferiți oprobriului public. Cariera unui prim secretar se încheie adesea printr-o expulzare brutală. Secretarii adjuncți (fapt valabil pentru ruși, nu pentru secretarii naționali, pe care schimbările deceniului i-au făcut să dispară) dispăreau, în schimb, discret, dacă erau căzuți în disgrație, sau promovați în alte posturi.

Aceste remarci diverse arată că secretariatul partidelor naționale se află într-un echilibru delicat: pe de o parte *puterea reală* și *controlul centralizat*, pe de altă *reprezentarea puterii* și *suveranitatea aparentă*. Controlul oamenilor și al instituțiilor se face prin intermediul unei instanțe decisive a aparatului de partid, postul de secretar doi. Istoria recentă ne arată că, după o lungă perioadă de politică pragmatică și discontinuă, puterea centrală a pus la punct o strategie clară și coerentă, care îi permite să controleze riguros selecția cadrelor politice, administrative și tehnice la toate nivelele republicilor ne-ruse. Uniformizarea procedurilor de control, mai

marea coeziune a sistemului politic, par a fi caracteristicile politicii urmate în prezent în materie de integrare națională.

Armata: instrument de integrare?

Autorii sovietici care analizează astăzi procesul de formare a națiunii sovietice se întrec în sublinierea rolului jucat de armată în crearea unei noi comunități istorice. Acest rol de drept cuvenit armatei este mult prea uitat în Occident, unde armata sovietică este văzută întotdeauna ca un instrument al puterii internaționale a URSS-ului, orientat spre lumea exterioară. De aici și parțiala înțelegere greșită a armatei sovietice, a rolului, sarcinilor și problemelor sale, a ambiguităților sale. Să fie armata sovietică monolitul pe care îl vedem ridicându-se la granițele lumii occidentale? Să fie doar forță și amenințare externă? Percepându-i doar această imagine înseamnă să uităm, încă o dată, că armata sovietică, ca și Uniunea Sovietică, este multinațională, că una dintre funcțiunile sale este să sprijine integrarea națiunilor. Pentru a înțelege această funcțiune și consecințele care decurg din ea, să privim în trecut.

Imperiul țărilor încercase să constituie o armată coerentă. Iată de ce un anumit număr dintre supușii săi erau excluși: cei pe care îi numea *alogeni*, adică patruzeci și cinci de grupuri naționale. În linia întâi a acestora, musulmanii. Războiul și revoluția vor pune pentru prima dată problema armatelor naționale.⁴⁶ În vârtejul mișcărilor naționale care vor bulversa spațiul rus la 1917–1918 apar și formațiunile militare naționale. Tinerele state naționale care se formează și care își rîvnesc independența încearcă să o sprijine pe armate constituite la repezeală, dar capabile, se speră, să le mențină statutul recent obținut. La rîndul său, puterea instalată în urma Revoluției din Octombrie încearcă să mobilizeze energiile naționale în folosul său. Oriunde se instalează controlul bolșevic, Lenin și Troțki îl înlesnesc integrînd forțele armate naționale în Armata Roșie pe cale de formare.

Pînă în 1920, această sarcină, a cărei necesitate li se pare stringentă încă din primul moment al revoluției, se lovește de dificultăți aproape insurmontabile. Războiul civil și intervenția străină cer precauții. Slabi, izolați, bolșevicii nu-și pot lua riscul de a lăsa pe terenul advers națiuni pentru care independența contează cu mult mai mult decît revoluția. Pentru a le cîștiga sprijinul, trebuie să colaboreze cu ele, să le tolereze dezvoltarea armatelor proprii, ceea

ce nu va face decît să le crească dorința de independență. Foarte curînd vor apărea și dificultățile unui astfel de compromis. Armate naționale se dotează în Caucaz, în Ucraina. Musulmanii, constant îndepărtați din viața militară, înaintează mult în acest efort de formare a unei armate și, fapt îngrijorător, utilizează în acest scop structurile puterii sovietice.

În sînul Comisariatului pentru naționalități condus de Stalin, a fost creat, la începutul lui 1918, un comisariat musulman. Președintele acestui organism, un tătar, Mullah Nur Vahitov, cu autoritatea de care dispunea, va acoperi crearea unui *Colegiu militar musulman* (un fel de minister al armatelor musulmane) care va constitui o Armată Roșie musulmană. În principiu, totul era subordonat Comisariatului pentru război al poporului, deci lui Troțki. În practică, doi bărbați conduc această operațiune: tătarii Vahitov și Sultan Galiev, care urmăresc scopuri cu totul străine celor bolșevice. Ei se gîndesc — și regăsim idei care se vor dezvolta mai tîrziu prin Mao Zedong — că pentru națiuni nu foarte dezvoltate, care nu au un proletariat, o armată puternică, ierarhizată, politizată, care să încarneze conștiința națională confuză încă, poate constitui o structură și o pepinieră a cadrelor naționale. Viitorul rol al armatelor lumii a treia este definit astfel, încă din 1920, de musulmanii din Rusia, precursori mult prea ignorați. Dacă tentativa de formare a unei armate musulmane unice — prefigurînd armata chineză de eliberare — eșuează, pentru că Armata Roșie a reușit să-i cucerască sau încorporeze sectoare întregi, în sînul fiecărui grup național se dezvoltă unități naționale musulmane.⁴⁷

Din 1919, Lenin încearcă să repună stăpînire pe această situație al cărei pericol îl evaluează corect.⁴⁸ Decizii insistente repetate ale Partidului bolșevic afirmă că orice activitate militară trebuie subordonată autorității Armatei Roșii. Și extinderea puterii sovietice între 1920 și 1922, care va conduce la crearea federației, trece prin coordonarea Armatei Roșii și a armatelor naționale, ceea ce semnifică subordonarea totală a acestora celei dinfii. Consecința acestei acaparări a unităților militare, pe care fiecare grup național le consideră simbolul unei suveranități recucerite, constituie o criză dramatică și este cea care va confrunta, în 1923, puterea cu naționalitățile. O criză ale cărei manifestări sînt diverse, dar al cărei sens este identic de la un capăt la altul al Uniunii Sovietice.

În Asia Centrală, criza ia forma unei revolte armate, pentru înăbușirea căreia puterii îi vor trebui ani întregi. Bande înarmate de

maquisarzi, niște glorioși coate-goale, basmacii, propagă în continuu insecuritatea în regiune, întrupînd, pentru compatrioții lor, spiritul de rezistență. Conducătorii Ucrainei, mai implementați în sistem, denunță de la tribuna celui de-al XII-lea Congres al Partidului Comunist (aprilie 1923) modul în care au fost violențați cu ajutorul armatei. Nikolai Skripnik, un bolșevic cu un trecut curat ca lacrimă⁴⁹, declară: „Astăzi armata rămîne un instrument de rusificare a Ucrainei și a întregii populații ne-ruse”.⁵⁰ Un alt ucrainean reia, după Skripnik, aceeași acuzație, precizînd: „Să nu uităm că Armata Roșie nu este, obiectiv vorbind, numai un instrument în educarea țărănimii în spirit proletar, ea este și un instrument de rusificare. Noi expediem zeci de mii de țărani ucraineni la Tula și îi obligăm să înțeleagă tot ce li se spune în rusește. Este, oare, corect? Evident că nu. De ce să aibă proletariatul nevoie de așa ceva? Nimeni nu știe. Este efectul inerției structurii larg rusești a comandamentului. Înaltul nostru comandament este predominant rusesc. Dar, chiar și așa, țăranii ucraineni expediați la Tula și plasați sub comandament rusesc ar putea primi o educație politică și culturală în propria lor limbă. Și iată a doua problemă: să formezi, deci, cadre militare care să se exprime în limbile naționale.”⁵¹

Skripnik și tovarășul său au formulat astfel cu claritate problemele armatei. Puterea sovietică o utilizează pentru a-i rusifica pe ne-ruși și pentru a-i controla. Armata întreagă este dominată de ruși. Ea nu îndeplinește nici o funcție educativă reală în perspectiva egalității națiunilor.

Acestei crize, puterea sovietică îi dă două replici menite să calmeze naționalitățile, dar și să evite inconvenientele unei dezvoltări a armatelor naționale. Lenin era bolnav, definitiv izolat de aceste probleme, dar putem considera ca un dat faptul că reacția colegilor săi corespunde neliniștilor pe care el însuși le avusese în această privință. Această reacție este inacceptarea armatelor naționale ca atare, oferindu-li-se însă tuturor grupurilor naționale posibilitatea de a se asocia și a-și asuma responsabilități în Armata Roșie. Inacceptarea armatelor naționale reiese din nimicirea sistematică a unităților musulmane și condamnarea, în iunie 1923, a teoreticianului Armatei Roșii musulmane, Sultan Galiev.⁵²

În timpul unei dramatice conferințe a Partidului Comunist, ținută la Moscova între 9-12 iunie 1923, Stalin definește, în atacul său contra lui Sultan Galiev, liniile directoare și limitele politicii naționale. În domeniul militar, ea va fi fondată pe promovarea

cadrelor indigene capabile să conducă unitățile naționale în interiorul unei Armate Roșii care este cea a Uniunii întregi și care are un comandament unificat.⁵³ Această politică se înscrie în cadrul unui plan militar cincinal, aplicat începînd din 1924. Frunze, care îl înlocuise pe Troțki la Comisariatul poporului pentru război, definește acest plan în următorii termeni: „Ne edificăm armata în așa fel încît nici o naționalitate să nu se simtă nici păcălită, nici izolată. În același timp, armata trebuie să fie un corp unic și puternic“.⁵⁴

Aceste eforturi se încheie la sfîrșitul anilor '20 cu o schimbare profundă a relațiilor dintre populație și armată. Serviciul militar este extins la cvasi-totalitatea populației bărbătești, pe care cadrul național o face mai ușor de încorporat. Dar promovarea masivă a ofițerilor de origine ne-rusă, multiplicarea formațiilor etnice omogene nu dau, totuși, armatei o coloratură diferită de cea avută anterior. Armata sovietică rămîne foarte rusească în comandament și diferențierea națională nu se aplică decît în eşaloanele inferioare sau mijlocii. Acestea fiind faptele, o astfel de concesie este repede considerată ca depășită.

La 7 martie 1938, noi legi modifică radical fizionomia armatei și pun capăt „liberalismului“ național care a prezidat-o de la organizarea sa, în 1924.⁵⁵ Toți cetățenii sovietici de sex bărbătesc, fără deosebire de naționalitate sau cultură, sînt definitiv supuși obligațiilor militare. Armata se unifică. Unitățile naționale sînt suprimate în favoarea unităților amestecate etnic. Dispozițiile regulamentare precizează că serviciul militar trebuie efectuat într-un mediu multi-național. Școlile militare, formarea cadrelor — totul scapă principiului național. Ceea ce înseamnă, în afara răspîndirii indivizilor proveniți din același grup național, că limba armatei redevine singura limbă comună popoarelor Uniunii Sovietice, rusa.

Din 1938, aceste principii de organizare militară nu au cunoscut decît o singură eclipsă. În timpul celui de-al doilea război mondial, preocuparea pentru eficacitate l-a determinat pe Stalin să recreeze momentan unități naționale formate rapid și a căror susținere materială revenea în sarcina republicilor pe care le reprezentau. Dar era diviziilor kazahe sau azere nu a durat. Și aceasta în ciuda faptului că, la 1 februarie 1944, Sovietul Suprem adopta o lege cu privire la crearea forțelor armate republicane și la transferul Comisariatelor pentru apărare de la nivelul federal la cel federal-republican.⁵⁶ Constituția trebuia să reflecte această schimbare pînă în 1977. Dar nu fusese vorba decît de pregătirea, din

rațiuni de politică externă, a unei noi imagini a Uniunii Sovietice. Dreptul teoretic de a poseda forțe armate demonstrează, în principiu, suveranitatea republicilor federate. Uniunea Sovietică, înarmată cu acest argument, obține două locuri suplimentare în organizațiile internaționale de după război, locuri care vor fi atribuite Ucrainei și Bielorusiei.

În practică, sfârșitul războiului, care pare să consacre autonomia militară a republicilor, consfințește, dimpotrivă, reîntoarcerea la concepțiile din 1938. O dată cu terminarea războiului, unitățile naționale au dispărut. Armata este o treabă mult prea serioasă pentru a fi încredințată naționalităților. La 12 octombrie 1967, o lege militară stipulează clar că serviciul militar obligatoriu are un singur scop: fuzionarea umană a recruților, în unități amestecate și fuzionarea culturală, prin utilizarea constantă în această perioadă a limbii ruse. Astfel, armata sovietică este constituită, la capătul ezitărilor și revirimentelor, ca un instrument privilegiat de integrare națională.⁵⁷ Grație unui serviciu militar îndelungat (doi sau trei ani, în funcție de armă) recruții proveniți din diverse medii naționale sînt, pentru o lungă perioadă, smulși din mediul lor geografic și cultural de origine și împinși într-un mediu diferit, pluri-etnic în teorie, dar predominant rusesc. Folosirea constantă a limbii ruse, educația politică și tehnică primite simultan, vizează modificarea profundă a conștiinței naționale și a percepției lumii înconjurătoare la tinerii recruți. Această vocație specifică a armatei sovietice a fost adesea subliniată de conducători. Brejnev afirma, cu ocazia sărbătoririi celor 50 de ani de federație, în 1972: „Armata noastră este o armată aparte, în sensul că ea este o școală a internaționalismului, a educării sentimentelor de fraternitate, de solidaritate și de respect mutual al tuturor națiunilor și naționalităților Uniunii Sovietice. Forțele noastre armate sînt o familie unică, încarnarea vie a internaționalismului socialist.”⁵⁸

Acest rol excepțional conferit armatei explică de ce noua constituție a URSS-ului introduce obligativitatea serviciului militar universal printre fundamentele sistemului sovietic (I, art. 31) și nu, cum ar fi fost de așteptat, la capitolul rezervat organizării administrative și funcționării instituțiilor.

Dacă funcția integratoare conferită armatei reiese clar din textele care o organizează și din declarațiile conducătorilor, cu toate acestea, nu putem evita două aspecte decisive cu privire la relația între intențiile exprimate și realitate. Armata este, oare, realmente

această familie unică și coerentă, imaginea unei societăți pluri-etnice, capabilă tocmai prin aceasta să ajute la integrarea diverselor componente ale acestei societăți? I se poate aprecia influența asupra conștiințelor celor care s-au aflat în rîndurile sale?

Armata reflectă națiunea? Da, răspund specialiștii sovietici, pentru că nu există nici o armă care să nu numere în efectivele sale reprezentanți ai tuturor naționalităților. La bază, printre recruți, universalitatea serviciului militar sugerează că, într-adevăr, armata, considerată global, este imaginea societății sovietice. Să deducem de aici că toate armele sînt accesibile recruților originari din toate grupurile naționale? Lucrările militare sovietice sînt ultra-pozitive în acest sens.⁵⁹ Logica și observațiile de care dispunem sugerează, însă, o situație mai nuanțată. Armele foarte sofisticate cer un anume grad de educație și o bună cunoaștere a limbii armatei: rusa. Iată de ce îi întîlnim pe recruții din Asia Centrală mai degrabă în detașamentele afectate lucrărilor de construcții, decît în unele sectoare mai moderne.⁶⁰ Cunoașterea limbii ruse, educația legată mai mult sau mai puțin de urbanizare antrenează, fără îndoială, o oarecare triere a recruților, care conferă anumitor corpuri de armată, dacă nu o configurație etnică precisă, cel puțin o ilustrare a scindării demografice: republicile occidentale sînt mai avansate, cele orientale — agrare și mai închise lingvistic.

✓ Dar problema militară se ridică mai ales la nivelul cadrelor militare. Ne lipsesc datele precise cu privire la compoziția etno-culturală a corpului de ofițeri și a înaltului comandament, dar informații dispersate în timp și spațiu dau totuși o imagine plauzibilă a cadrelor militare. Cariera militară se sprijină pe elemente diverse. Mai întîi, opțiunea personală, legată de percepția pe care o are individul asupra avantajelor morale și materiale pe care le comportă o atare carieră. Apoi aptitudinile, fondate pe un nivel convenabil de educație și pe perfecta stăpînire a rusei. În unele grupuri naționale, aceste condiții sînt îndeplinite cu ușurință. Este vorba, în primul rînd, de popoarele de origine slavă și de anumite grupuri ne-slave, enclavate în republica rusă, care au furnizat în mod tradițional cadre armatei: tătarii, ciuvașii, mordvii etc. Singurele indicații cu privire la originea etnică a membrilor Armatei Roșii provin din timpul celui de-al doilea război mondial. La acea epocă, ponderea slavilor era predominantă, atît în mediul soldaților, cît și în corpul ofițeresc. Cele o sută de divizii de artilerie erau compuse 90% din slavi, din care 51,18% ruși, 33,23% ucraineni și 2,04%

bieloruși.⁶¹ Corpul ofițerilor reflecta atunci această distribuție majoritar slavă, dar dezechilibrată în profitul rușilor, care formau atunci aproape 90% din acesta, urmați de ucraineni și bieloruși.⁶²

	Ofițeri de rang inferior și mediu al aviației în 1943	Ofițeri superiori de artilerie la sfârșitul războiului
ucraineni	28.000	6.000
bieloruși	5.305	1.246
armeni	1.079	240
tătari	1.041	173
georgieni	800	129
ciuvași	405	—
mordvi	383	99
oseti	251	—

Iată un tabel al încadrării în forțele aeriene și de artilerie din anii de război, care indică atât fenomenul de „slavizare” a armatei, cât și ciudate lacune.

Două aspecte sînt cu totul remarcabile. Mai întîi, că aceste date arată aici faptul că rușii reprezentau masa principală a cadrelor. Apoi, că toate marile națiuni musulmane sînt total absente din aceste cifre, ceea ce sugerează că numărul de ofițeri care provin din ele este inferior cifrelor cele mai mici care figurează în acest tabel. Nici o informație de acest gen nu a fost publicată pentru perioada actuală, dar anchete cu privire la originea socio-geografică a ofițerilor confirmă ceea ce știm deja despre situația care preleva în timpul războiului.

*Steaua Roșie*⁶³, organ al armatei sovietice, a publicat rezultatul unei anchete efectuate pe un eșantion de 1.000 de ofițeri de rang mediu și inferior. Conform acestei anchete, 82,5% provin din familii muncitorești și 17,5% numai din familii de țărani. Fără îndoială, eșantionul a cuprins elemente de toate naționalitățile. Cu toate acestea, originea muncitorească sugerează că este vorba în principal de naționalități mai industrializate. Înaltul comandament sovietic este întotdeauna prezentat ca emanație a unei națiuni unificate. Originile naționale nu sînt niciodată invocate. Un autor occidental a compilat diverse liste de generali și, luîndu-se după nume, a tras următoarea concluzie: „Printre generalii numiți între 1940 și 1976, 91% sînt slavi (60% ruși, 20% ucraineni, 4% bielo-

ruși, 7% greu de repartizat vreunui dintre aceste două grupuri, dar 2% sînt, probabil, polonezi)“.

În ceea ce privește generalii membri ai Sovietului Suprem al URSS-ului, 95% sînt slavi (80% ruși, 15% ucraineni). Pe o listă de 42 de generali menționați de presă în 1975–1976, 40 sînt slavi, ceilalți doi rămași sînt unul armean, celălalt de origine germană. Printre membrii CC ai PCUS generalii aleși între 1952 și 1976 sînt în număr de 101 (inclusiv Brejnev, avînd în vedere titlul militar primit). Dintre ei, 97 sînt de origine slavă, dintre care 78 ruși (35 membri ai CC-ului, 36 supleanți și 7 membri ai comisiei centrale de control). Printre cei patru ne-ruși, în afară de Brejnev, cei patru membri ai CC-ului par a fi toți ucraineni, cei zece supleanți, de asemenea ucraineni (8 din 10) și polonezi. Cei patru ne-ruși sînt mareșalul Bagramian (armean), iar pentru ceilalți trei patronimele sugerează a fi de origine evreiască (doi dintre ei) și germană. Dacă această compoziție etnică pare, din anumite puncte de vedere, să traducă deosebiri în nivelele de educație, ceea ce ar explica absența totală, din cadrele superioare, a musulmanilor, această explicație este totuși insuficientă în sens invers, adică pentru a justifica absența balticilor sau a georgienilor, care se situează în vîrfurile piramidei nivelului general de educație. La fel pentru numărul mic de evrei, care se află în URSS pe locul întîi, înaintea georgienilor, prin gradul lor de educație.

Astfel, este clar că armata sovietică nu este reflectarea societății, ci reflexul puterii și al gradului de asimilare a grupurilor naționale, sau al cooperării lor cu puterea. Armata acordă un loc important — chiar dacă neproportional cu importanța sa — grupului ucrainean care, și aici ca și în domeniul puterii politice, pare „asociat“ poporului rus. Această asociere are un revers: ea implică o rusificare a cadrelor militare, deci existența unui mediu național profund rusificat.⁶⁴

Influențează armata mentalitățile celor care i-au pășit pragul? Este un instrument de socializare eficace, inculcînd recruților săi, grație unei perioade lungi de ruptură din mediul lor național, limba rusă și valorile sociale ale URSS-ului? T.Rakowska-Harmstone, care a studiat această problemă, subliniază că situația diferă în funcție de nivelul la care ne situăm. Cei care au optat pentru rămînerea în armată după satisfacerea serviciului militar, au ales, implicit, integrarea, conformarea atitudinilor proprii, a convingerilor, la cele impuse de armată. A alege armata, înseamnă a accepta nu

numai ansamblul valorilor sovietice, dar și rusificarea.⁶⁵ Cu totul alta este situația recruților care, la sfârșitul serviciului militar, părăsesc armata. În ce măsură sînt marcați de această perioadă excepțională din existența lor, în care sînt izolați într-un mediu străin? Pentru Ivan Giuba, armata este un remarcabil instrument de deznaționalizare, ale cărei efecte le descrie astfel: „Milioane de tineri ucraineni, după anii de stagiul militar, revin dezorientați național și demoralizați lingvistic. Reîntorși, ei înșiși devin la rîndu-le o forță care exersează o influență rusificatoare asupra celorlalți tineri și a populației în general. Fără a mai vorbi de marele număr al celor care nu mai revin în Ucraina. Nu este greu să ne imaginăm cît de mult afectează aceasta dezvoltarea națională.”⁶⁶

Remarcile lui Giuba se aplică și altor grupuri naționale din URSS? Pentru a da o apreciere sînt necesare anchete. Într-o anchetă privind fenomenul bilingvismului în URSS, s-a formulat întrebarea despre o limbă secundară — explicit referitor la rusă — în armată. Foarte ciudat, savanta lucrare născută de aici menționează diverse mijloace destinate progresului limbii ruse, dar nimic privitor la aportul armatei.⁶⁷ În absența informațiilor precise, sîntem limitați la ipoteze și, mai ales, la informațiile furnizate de recensămîntul din 1970. Acesta sugerează că anumite popoare se rusifică lent, altele nu se rusifică deloc. Cele dintîi sînt cele mai mobile, celelalte nu-și părăsesc nicicînd teritoriul. Ucrainenii se situează în prima categorie, alături de bieloruși. Popoarele musulmane, ale Caucazului, balticii, deși obligați să efectueze serviciul militar ca și ceilalți, nu arată semne de deznaționalizare.

Concluzia pe care o putem trage din aceste situații contradictorii este că popoarele cele mai vulnerabile la rusificare — slavii sau popoare mici — sînt cu siguranță cele la care serviciul militar contribuie la îndepărtarea de solidaritățile naționale. În schimb, cei care vin dintr-un mediu național puțin contaminat nu par afectați nici în timpul serviciului militar. Poate, din contră, devin și mai conștienți, într-un mediu pur rusesc, de forțele de integrare care acționează, de distanța dintre teorie (o armată supranațională) și realitate (o armată rusească) și deduc de aici un argument în plus pentru atentul lor atașament la valorile naționale.

În sfârșit, la lectura presei ne putem întreba dacă tinerii republicilor federate nu sînt mai des decît alții tentați să evite serviciul militar și dacă autoritățile locale nu le dau adesea o mîină de aju-

tor? Fără îndoială că aceasta este o practică obișnuită în toate societățile, dar este semnificativ faptul că astfel se denunță lipsa de civism a armenilor și ucrainenilor.⁶⁸

*

Stat, Partid, Armată — trei instrumente de integrare care funcționează congruent pentru atingerea unui scop definit fără ambiguitate încă din 1917: trecerea de la diversitate la unitate. Instrumente de integrare a societății? Fără îndoială, aceste aparate își asociază elitele popoarelor de la periferie, deja dominate cândva. Dar cu două condiții: aceste elite să adere fără rezerve la proiectele puterii, care implică transformarea profundă a societăților din care provin; și să fie ele însele, mai mult decât reprezentante ale mediului de origine, o avangardă a acestei transformări. Centralizare în jurul Rusiei prin intermediul limbii ruse, iată funcția esențială a celor trei aparate care asigură autoritatea puterii sovietice de la un capăt la altul al spațiului peste care se întinde. Această interpretare a integrării este clară și este, înainte de toate, fondată pe controlul absolut al centrului asupra periferiei. Dar ar fi simplist să reducem doar la control concepția sovietică despre integrare; să nu uităm că acestui control prin aparate trebuie să-i asociem întotdeauna promovarea elitelor naționale formate în scopul unificării.

CAPITOLUL V

Limbile în URSS: Instrument de integrare sau de consolidare a națiunilor?

ÎN SECOLUL XX, nici un sistem politic nu s-a ocupat mai mult de problema limbilor vorbite de populațiile cîrmuite decît sistemul sovietic. Politica lingvistică este, fără îndoială, aspectul cel mai original al acțiunii întreprinse de putere în domeniul național. Și reprezintă, cu siguranță, reușita sa cea mai deplină. Chiar dacă această reușită nu este lipsită de ambiguități, să examinăm care a fost sensul acestei politici, încotro a condus ea societatea sovietică și cît cîntărește în integrarea națională.

Egalitatea națiunilor

printr-o egală dezvoltare a limbilor naționale

Puterea sovietică a acordat de la început o asemenea atenție limbilor tocmai pentru că rolul fusese analizat cu mult înainte de a ajunge conducătorii săi la cîrma unui stat care moșteneau un imperiu unde problema formării diferitelor elite naționale, a transformării culturale a societății, fusese dezbătută cu ardoare. Încă din 1917, bolșevicii sînt conștienți că într-o societate multi-etnică alegerea limbii politice și a limbilor de educație este o opțiune decisivă. De ea depinde modelul politic și natura relațiilor inter-etnice. Inițial, puterea sovietică trebuie să ia în considerare mai multe probleme. Mai întîi, susceptibilitățile naționale. Cum să calmezi mai bine națiuni care ies din „închisoarea popoarelor“ decît îna-

poindu-le semnul cel mai prețios, mai tangibil al existenței lor¹, limbile proprii? Apoi puterea trebuia să facă față chestiunii propriu-zis politice a coabitării acestor națiuni. Ea se afirmă egalitară, emancipatoare a națiunilor. Ansamblul pe care îl constituie, pentru a nu fi o versiune deghizată a Imperiului, trebuie să asocieze la putere și la progres toate grupurile naționale, pe picior de egalitate. Și alege, în numele egalității, să le asocieze în specificitatea lor, deci în limba lor. În sfârșit, se pune problema educării rapide a tuturor societăților din URSS. Această educație de masă ar trebui să fie mai ușor de înfăptuit prin intermediul limbilor pe care le vorbesc. Între 1917 și 1918, totul sprijinea promovarea limbilor naționale²: generozitatea, realismul politic. Am văzut în altă parte în ce mod această opțiune s-a dezvoltat prin elaborarea limbilor și alfabetelor, apoi prin unificarea alfabetelor. Situația la care a ajuns Uniunea Sovietică la sfârșitul anilor '50, când, practic, întreaga societate era inserată în rețeaua educativă, este excepțională prin marele număr de limbi care s-au consolidat și prin faptul că ele sînt, toate, limbi de educație, adică sînt utilizate de grupuri care dispun de o rețea școlară funcționînd în aceste limbi.

În principiu, aceste limbi sînt egale, deoarece Constituția sovietică stipulează că toți cetățenii sovietici au „posibilitatea de a utiliza limba lor maternă și limbile celorlalte popoare ale URSS”³ și nu conține nici o referință la o limbă unică.

Cu toate acestea, în decursul anilor s-a stabilit o ierarhie de fapt. Ea comportă patru grupe de limbi⁴:

1. rusa, limba relațiilor internaționale ale popoarelor din URSS;
2. limbile literare naționale ale republicilor federale: ucraineana, bielorusa, uzbeka, kazaha, kirghiza, turkmena, tadjika, armeană, azera, georgiana, moldoveneasca, letona, lituaniana, estona;
3. limbile literare ale republicilor și regiunilor autonome: tătara, bașkîra, udmurta, avara, adîgheana, oseta, hakasa, cecena etc. (cu totul, aproximativ patruzeci de limbi);
4. limbile scrise care îndeplinesc funcții sociale foarte limitate în districtele naționale ale cîtorva popoare din nord și alte zone: koriaki, neneti, nanai, kurzi etc. (doar ceva mai mult de zece limbi în total).

Această organizare explică foarte exact situația prezentă, mult mai rațională decît cea de la începutul anilor '30. Din cele 130 de limbi existente, idiomurile artificiale ridicate la rang de limbi pentru comunități foarte mari, au dispărut singure, pentru că

vorbitorii lor au preferat izolării la care îi condamnă utilizarea unei limbi de neînțeles în cvasi-totalitatea Uniunii Sovietice, asimilarea unei limbi curente, care le permitea participarea la viața națională.⁵ Pentru popoarele mici din nord, limba rusă a îndeplinit, cum era de așteptat, această funcțiune. Dar, chiar și așa, coexistă în Uniunea Sovietică aproape 70 de limbi. Menținerea lor presupune existența școlilor, a publicațiilor, adică a unei întregi culturi scrise. Ar fi cu totul greșit să asimilăm fie unui simplu folclor, fie unei bizarerii fără semnificație a sistemului sovietic păstrarea acestei bogății lingvistice. Aceste limbi, prin chiar existența lor, au permis comunităților să-și păstreze identitatea într-un sistem care, în afară de diferențierile lingvistice, încerca să realizeze o unitate profundă a culturii politice. Ceea ce vehiculează sau se presupune că ar trebui să vehiculeze el, este o cultură comună — socialismul, modernitatea —, cu atât mai ușor de digerat, cu cât pătrunde în mase pe canale diferite.

Egalitarismul lingvistic nu este, cu toate acestea, în viziunea conducătorilor sovietici, o destinație. Este doar o primă etapă către un bilingvism necesar — limba națională asociată limbii tuturor popoarelor din URSS, rusa⁶ —, apoi către utilizarea tot mai largă, mai voluntară, a limbii comune. Progresiv, limbile naționale ar trebui să devină un accesoriu al unei personalități naționale transformate, *homo sovieticus*, în care ceea ce este comun câștigă din ce în ce mai mult teren față de ceea ce este particular.

Evoluția limbilor naționale ar trebui să favorizeze, în principiu, bilingvismul. În primul rînd, cirilizarea aproape generală a alfabetelor la sfîrșitul anilor '30, (cu excepția limbilor baltice, a georgienei și armenei) a suprimat un obstacol important în contactele lingvistice. Un al doilea factor care a favorizat bilingvismul a fost intrarea, în toate aceste limbi, a termenilor tehnici, care erau de origine rusă.⁷ În anii '40, acest proces părea să poată transforma desul de repede, din chiar interiorul lor, și limbile cele mai îndepărtate de rusă.

Care este acum bilanțul acestei politici egalitare, dublate de un proiect de integrare culturală? După șaizeci de ani, adică după două generații, ce au devenit membrii diverselor națiuni ale Uniunii Sovietice? Ce limbi vorbesc ei? Ce limbi studiază? Care este gradul lor de integrare culturală?

Limbi naționale aflate în progres

Se poate cu ușurință măsura starea lingvistică a Uniunii Sovietice pentru că toate recensămintele (inclusiv cele efectuate sub imperiu) au insistat asupra limbii. Tabelul de mai jos arată cum se identifică grupurile umane cu limbile lor.

Ce să deducem din acest tabel?

**% DIN MEMBRII UNUI GRUP CARE CONSIDERĂ LIMBA LOR
CA LIMBĂ MATERNĂ***

Naționalități	1926	1959	1970
ruși	99,7	99,8	99,8
ucraineni	87,1	87,7	85,7
bieloruși	71,8	84,2	80,6
lituanieni		97,8	97,9
letoni		95,1	95,2
estonieni		95,2	95,5
moldoveni	92,3	95,2	95,0
georgieni	96,5	98,6	98,4
armeni	92,4	89,9	91,4
azeri	93,8	97,6	98,2
kazahi	99,6	98,4	98,0
uzbeci	99,1	98,4	98,6
turkmeni	97,3	98,9	98,9
tadjici	98,3	98,1	98,5
kirghizi	99,0	98,7	98,8
tătari	98,9	92,0	89,2
ciuvași	98,7	90,8	86,9
bașkîri	53,8	61,9	66,2
mordvi	94,0	78,1	77,8
mariși	99,3	95,1	91,2
udmurți	98,9	89,1	82,6
komiși	96,5	88,7	83,7
karelieni	95,5	71,3	63,0
kalmîci	99,3	91,0	91,7
kabardîți	99,3	97,9	98,1
oseti	97,9	89,1	88,6
cecenii	99,7	98,8	98,8
populație a Daghestanului	99,3	96,2	96,5
karakalpaci	87,5	95,0	96,6
buriați	98,1	94,9	92,6
iakuți	99,7	97,5	96,2
evrei	71,9	21,5	17,7
germani	94,9	75,0	66,8
polonezi	42,9	45,2	32,5

Mai întâi o diferențiere semnificativă între națiuni. De o parte se află cele ce posedă o republică în interiorul căreia sînt bine păstrate drepturile lingvistice. Limbile naționale sînt conservate ca limbi primare de mai mult de 90% din membrii lor și procentajele cele mai slabe (ucrainenii și armenii) se datorează, după toate probabilitățile, existenței unor diaspore importante. În schimb, naționalitățile care trăiesc în republici sau regiuni autonome sînt adesea mai puțin protejate lingvistic. La baza schemei se află două grupuri care nu au teritorii proprii: evreii și polonezii.. Germanii, din contră, în ciuda pierderii teritoriului lor național, și-au pierdut mai puțin limba decît cele două grupuri precedente.

O a doua constatare privește situația limbilor în perioada care separă cele două recensăminte. În 1961, Hrușciiov afirma că limbile naționale slăbesc, își pierd adeptii; ori, aproape toate națiunile nu numai că manifestă o remarcabilă stabilitate, dar arată un atașament crescînd față de limbile lor naționale; și, în sfîrșit, grupurile cele mai legate de limbile lor sînt cele de la periferia musulmană sau din Caucaz. Iar printre naționalitățile mici, tot la cele musulmane sau budiste aflăm gradul cel mai mare de fidelitate față de limbile proprii, ba uneori chiar un progres.

Atunci cînd privim datele generale ale recensămintelor, constatăm că populația urbană este mai puțin compact atașată limbii sale naționale; aceeași observație pentru populația bărbătească. Dar și aici datele globale diferă în funcție de națiunea analizată. Popoarele musulmane și cele din Caucaz, chiar atunci cînd se urbanizează, își pierd foarte puțin folosința limbii proprii; tot așa cum diferența dintre limba vorbită de bărbați și cea vorbită de femei este minimă, cvasi-inexistentă. Cu alte cuvinte, acolo unde limba maternă își conservă o poziție forte, nici urbanizarea, nici sexul nu schimbă realmente situația. În schimb, naționalitățile care își pierd lent folosința limbii proprii sînt cu atît mai mult supuse influențelor exterioare.

În definitiv, departe de a indica o sărăcire progresivă a limbilor, recensămîntul demonstrează că societatea sovietică a anilor '70, educată, supusă unor contacte frecvente cu limba rusă prin intermediul mass-mediei, este strîns legată de limba sa maternă.

Această stabilitate — chiar progresie a limbilor naționale — este ea urmată și de o progresie simultană a limbii ruse? Recensămîntul din 1970 ne permite să răspundem acestei întrebări,

deoarece sovieticii erau chestionați despre aptitudinea lor de a utiliza și o altă limbă vorbită în URSS, în afara limbii materne.

În primul rînd, trebuie notat aici că, în 1953, 10.183.000 de persoane renunțaseră la folosirea limbii materne în favoarea rusei.⁹

În 1970, numărul celor care au optat pentru limba rusă se ridică la 13.019.200, ceea ce, în cifre absolute, reprezintă o progresie notabilă, dar mai nimic în procente, căci doar 9,5–8,6% din cetățenii ne-ruși optează pentru limba rusă. Două concluzii se impun. Asimilarea lingvistică, luînd limbile la un loc, nu a evoluat decît prea puțin în unsprezece ani. La fel terenul cîștigat astfel de limba rusă. Adevărata problemă care îi preocupă pe conducătorii sovietici și pe pedagogi este aceea a bilingvismului.¹⁰

În ce măsură popoarele ne-ruse, care își păstrează cu fermitate folosința limbii proprii, și-au însușit, de-a lungul procesului educativ, limba rusă? Recensămîntul arată că, din acest punct de vedere, există grupuri foarte diferite. Un prim grup este compus din evrei, care în majoritate au optat pentru limba rusă și pentru care astfel limba lor maternă a devenit limba secundară în locul rusei.¹¹ Într-adevăr, 72,8% din evreii care locuiesc în URSS consideră rusa ca limbă maternă (82% în Birobidjan) și 16,3% (15,7% în Birobidjan) vorbesc această limbă în poziție secundară. Se poate considera că asimilarea lingvistică a grupului evreu s-a făcut complet. Germanii și tătarii par să urmeze aceeași cale. Cei dintîi sînt, mai mult de 70%, perfect rusofoni, chiar dacă își conservă mai bine decît evreii nivelul de cunoaștere a limbii materne. În ceea ce-i privește pe tătari, care par foarte atașați limbii lor materne, ei reprezintă un foarte bun exemplu de progresie a bilingvismului deoarece, în ansamblu, 62,5% dintre ei vorbesc foarte bine limba rusă.¹²

Pentru aceste trei națiuni, motivele asimilării lor mai mult sau mai puțin rapide sînt clare. Ele sînt fie total lipsite de un teritoriu propriu și prin chiar aceasta au drepturi reduse, sau chiar inexistente în domeniul educației; fie — acesta este cazul tătarilor — sînt foarte dispersați, azvîrliți într-un mediu străin, ceea ce afirmă greu în favoarea unei limbi care nu le aparține.

Un alt grup se profilează cu o coerență mai puțin clară din punct de vedere etno-geografic. Este un grup format dintr-o populație care, deși este în mare parte bilingvă (între 25 și 50%), cu toate acestea rămîne profund atașată limbii sale proprii. Aici întîlnim popoarele slave al căror bilingvism găsește o explicație în proximitatea lingvistică, de asemenea popoarele baltice, cultural foarte

avansate și moldovenii, cultural foarte retardați. Printre slavi, bielorușii par a fi cei mai supuși unui proces rapid de rusificare lingvistică. Limba lor a regresat evident între cele două recensăminte în beneficiul rusei, adoptate de aproape 10% din bielorușii trăind în republică și de aproape 57% din cei care trăiesc în exteriorul ei.

Acestora și intersectînd bielorușii asimilați, li se adaugă masa acelor care sînt rusofoni în ciuda atașamentului față de propria lor limbă. Sînt cam 52% în interiorul republicii și 35% în exterior. Este un fenomen important. Mai mult de 60% din populația bielorusă din interiorul republicii vorbește limba rusă și aproape toți bielorușii dispersați — sînt cam 20% și au tendința de a continua să se răspîndească — au dobîndit o bună cunoaștere a limbii ruse în detrimentul limbii materne sau o dată cu ea. Aici talerul balanței pare să se încline cu atît mai inexorabil către înaintarea limbii ruse, cu cît între cele două recensăminte toți indicatorii — regresia limbii materne, progresia rusei ca a doua limbă și răspîndirea crescută — se adună. Situația ucrainenilor pare să urmeze un curs identic, dar într-un ritm mai lent. Regresia limbii ucrainene, pentru persoanele trăind în republică, dar și pentru cele răspîndite (sînt ceva mai puțin de 14%), este foarte precis compensată de progresia limbii ruse adoptată ca limbă primară de 8,6% din ucrainenii din interiorul republicii și de jumătate dintre cei răspîndiți. Dacă, pentru aceștia din urmă, cunoașterea limbii ruse este generală, printre cei care trăiesc în republică mai puțin de o treime au adoptat-o ca limbă secundară. Două informații îi deosebesc pe ucraineni de bieloruși și fac evoluția celor dintîi să pară, cel puțin în unele privințe, mai puțin neliniștitoare. Mai întîi rusificarea ucrainenilor se face mai lent, atît atunci cînd este vorba de trecerea de la limba ucraineană la rusă, cît și ca folosire a limbii ruse ca a doua limbă. Mai mult, contrar bielorușilor care continuă să-și părăsească republica, ucrainenii par a se regrupa aici mai mult decît în trecut.¹³ Și dacă admitem că orașele constituie mediul cel mai favorabil progresiei limbii ruse, vedem clar că o anume rezistență se formează în Ucraina, în ciuda urbanizării, pentru protejarea limbii naționale.

Și moldovenii sînt amenințați în personalitatea lor lingvistică. Limba rusă progresează lent, dar foarte clar, în detrimentul limbii naționale. Aproape 34% din moldovenii instalați în propria republică sînt bilingvi; de asemenea, jumătate din cei 14,5% dintre moldovenii care trăiesc în exterior. Cu toate acestea, doi factori ar

fi trebuit să-i apere pe moldoveni, în principiu, de penetrarea rapidă a limba ruse. Mai întâi, propria lor limbă. Chiar scrisă cu alfabet cirilic, ea nu este o limbă slavă, ci o formă modificată de română. De asemenea, slaba lor urbanizare. În ciuda acestor factori în aparență favorabili dezvoltării limbii naționale, moldovenii se plasează destul de sus pe scara asimilării lingvistice.

Aparențele par să propună clasarea popoarelor baltice în același grup. Dacă rusa progresează cu greu în detrimentul limbilor naționale, este totuși destul de răspîndită ca a doua limbă. O mai vorbesc 45% din letoni, 35% din lituanieni, 27% din estoni. Dar aici cunoașterea mai mult sau mai puțin extinsă a limbii ruse reflectă mai degrabă un mai înalt grad de dezvoltare culturală și de urbanizare, decît o părăsire a limbilor naționale. Popoarele la care ne referim sînt, înainte de toate, apărute prin impermeabilitatea limbii lor la limba rusă. Ele aparțin, toate trei, unor grupuri lingvistice total diferite de cel slav; și utilizează un alfabet latin. Pentru aceste popoare, rusa este o adevărată limbă străină, nu o limbă apropiată. Mai mult, ca peste tot în alte părți, folosirea limbii ruse se dezvoltă mai bine în exteriorul republicii, decît în interiorul ei; dar anii care separă cele două recensăminte au fost marcați de o concentrare crescîndă a acestor populații în republicile proprii.

Un ultim caz, cel al poporului kazah, vine să întrească acest grup de popoare mai mult sau mai puțin bilingve. Fără îndoială, kazahii sînt mult mai atașați limbii lor decît ucrainenii, de pildă. Dar sînt și mai avansați pe calea bilingvismului decît aceștia. 41,8% dintre kazahi — atît dintre cei care trăiesc în republică cît și dintre cei care trăiesc în exteriorul acesteia — vorbesc rusește. Este singurul popor al Asiei Centrale care intră în categoria bilingvilor pe care i-am putea numi „avansați”; este, de asemenea, singurul popor la care bilingvismul este egal dezvoltat atît în interiorul, cît și în exteriorul frontierelor republicii. Dar, în acest caz, se impune o explicație. Kazahii au în republica lor o poziție minoritară, deoarece abia acum se constituie, ameliorîndu-și poziția, o treime din populația totală. Păstrarea limbii naționale într-o situație minoritară este întotdeauna o sarcină dificilă.

Vedem, așadar, că limba rusă poate cîștiga teren în situații foarte diferite. Acolo unde pătrunderea sa este favorizată de asemenea limbilor, sau măcar de alfabetul comun, cît și acolo unde limbile sînt total diferite. Ea poate avansa în societăți esențialmente urbane, sau acolo unde urbanizarea este lentă. Înaintează în ritmul

progresului intelectual sau într-un mediu intelectualizește mai puțin favorizat.

În sfârșit un al treilea grup este format din popoarele pentru care limba rusă rămîne o limbă foarte îndepărtată. Este cazul tuturor marilor popoare ale Caucazului și Asiei Centrale. Cei care se pretează cel mai mult la pătrunderea limbii ruse sînt armenii, pentru că au o diasporă foarte extinsă (45% din totalul populației armenie). Ceea ce este remarcabil în aceste condiții nu este gradul rusificării lor lingvistice, ci gradul lor de atașament față de limba armeană. De-a lungul anilor care separă cele două recensăminte, rusa a devenit prima limbă a unui număr de armeni numai cu puțin mai mare decît cel anterior (19,6% față de 17,9%). Chiar și ca limbă secundară, rusa este vorbită doar de 23,3% din cetățenii republicii și de 41,2% dintre cei care trăiesc în afara ei. Ce semn mai evident de vitalitate națională poate da un asemenea grup? Aproape jumătate din el trăiește într-un mediu care îi este străin, și, cu toate acestea, mai mult de 90% își păstrează limba, mai puțin de 40% a învățat limba rusă. Este adevărat că un mare număr de armeni trăiesc în republica vecină a Georgiei în care naționalismul lingvistic se manifestă într-un grad foarte ridicat. Georgiana este conservată ca limbă maternă de aproape toți cei care trăiesc în această țară. Poziția sa slăbește net în favoarea limbii ruse în afara Georgiei (28,1% au ales limba rusă), dar aceasta nu este decît o cifră neglijabilă, în măsura în care numai 3,5% dintre georgieni trăiesc în afara granițelor patriei lor. În ciuda unui foarte înalt nivel cultural, georgienii — și iată o informație remarcabilă — nu vorbesc rusa ca o a doua limbă (20%) decît în număr foarte restrîns. În schimb, se mîndresc cu faptul că propria lor limbă, deși dotată, ca și armeană, cu un alfabet unic în lume și neapartinînd nici unui grup lingvistic existent în URSS, s-a impus ca primă limbă la circa 100.000 de persoane care trăiesc în această republică și este vorbită curent de încă un grup, complementar, de 164.000 de ne-georgieni.¹⁴

Imediat ce abordăm popoarele musulmane, cunoașterea limbii ruse devine din ce în ce mai slabă. Ca primă limbă, rusa nu atinge decît un procentaj derizoriu de adepți în republicile Asiei Centrale și în Azerbaidjan (sub 1% din populația trăind în republică). Ca limbă secundară, cei mai avansați în această direcție sînt kirghizii, dintre care 19% cunosc rusa, urmați de tadjici (16%), azeri (14,9%), turkmeni (14,8%) și uzbeki (13%). Ceea ce este semnificativ, în

aceste procente, este faptul că limba națională, departe de a fi regresat de-a lungul ultimilor ani, s-a consolidat aproape fără excepție, ba chiar și-a ameliorat pozițiile. Și apoi, faptul că rusa nu progresează decît foarte lent.

Dacă am compara, în definitiv, evoluția celor trei mari grupuri, am constata că înaintarea limbii ruse coincide mai puțin cu o situație sociologică limpede — dezvoltarea urbanizării¹⁵, regresia lumii rurale —, cît cu un statut politic (absența sau existența unui stat propriu) și cu o situație geografică (periferia caucaziană și centro-asiatică pare mult mai puțin vulnerabilă decît partea occidentală a Uniunii Sovietice). Dar încă un factor trebuie luat în considerare: caracterul mai mult sau mai puțin autentic al culturilor și al limbilor naționale. Limba vorbită în Bielorusia, în forma sa actuală, a fost construită de puterea sovietică pornind de la cîteva idiomuri diferite și impusă populației în numele politicii de „bielorusizare“ care preleva în anii '20.¹⁶ Este, în fapt, o creație artificială, care a cerut timp pentru a se impune și, care, probabil, nu este capabilă să lupte împotriva concurenței limbii ruse, mult prea apropiată și reală.

Cazul moldovenilor este, într-o anumită măsură, similar. Pentru a le da o personalitate proprie, pentru a-i convinge că nu sînt români, puterea sovietică le-a impus folosirea unui dialect regional românesc, modificat în forma sa scrisă prin adoptarea alfabetului cirilic. Limba moldovenească apare astfel ca o fabricație tot atît de artificială ca și națiunea moldovenească și probabil că acest caracter artificial a împiedicat-o să reziste în mod eficace limbii ruse.

La polul opus, limbile Caucazului și Asiei Centrale, care au vehiculat culturi bogate, care s-au identificat cu o lungă tradiție istorică, sînt simboluri ale existenței naționale pe care membrii fiecărei comunități le apără cu atît mai mult cu cît profunzimea lor istorică este reală.

Cu toate acestea, pentru ca o limbă să trăiască, ea trebuie învățată. Mai mult chiar, trebuie ca ea să se afle la baza învățămîntului, ca ansamblul cunoștințelor să se transmită prin intermediul ei. În ce măsură toate națiunile și naționalitățile dispun de mijloace educative pentru menținerea intactă a limbilor lor? În ce măsură situația limbilor naționale și a limbii ruse reflectă sistemul de învățămînt sovietic?

Educație și integrare națională

Sînt acești doi termeni asociați în cadrul unei politici coerente în timp și spațiu?

Fiecare grup național posedă, după cum am mai spus, un drept absolut de a dispune de o rețea de așezări culturale — școli, universități, publicații — în propria sa limbă. În această privință, de altfel, doctrina sovietică a evoluat.¹⁷ În anii '20, educația națională era un imperativ pentru că simboliza mult proclamatul egalitarism. Din contră, de la mijlocul anilor '30 și mai ales după cel de-al doilea război mondial, învățarea limbii ruse devine în general o condiție importantă pentru promovarea pe scară socială. Hrușciiov, care avea o viziune voluntaristă a evoluției naționale, a încercat, în ultimă instanță, să accelereze ceea ce el considera drept un criteriu decisiv de evoluție: trecerea la limba rusă. Iată de ce, în reforma învățămîntului pe care o promulgă în 1958, introduce o clauză privind dreptul părinților de a alege limba în care vor fi educați copiii.¹⁸ Aceste dispozițiuni, în aparență inocente, sînt de o importanță capitală. În primul rînd, sugerează că interesul copiilor, bine înțeles, împune studiul într-o limbă care nu este a lor. În al doilea rînd, înlocuind principiul general al unei educații în limba națională printr-o alegere, Hrușciiov își plasează cetățenii ne-ruși într-o poziție dificilă. După 1958, puterea insistă constant, apăsător, asupra rolului limbii ruse în apropierea dintre națiuni și asupra necesității unui bilingvism total. Să lași părinților opțiunea unei educații care nu ar duce la bilingvism, înseamnă să le ceri să-și asume riscul de a părea dezinteresați de apropierea dintre națiuni. Găsim aici o presiune morală incontestabilă. Dar alegerea nu este singurul aspect al problemei. I se adaugă un altul, cel al posibilităților. Oare părinții au peste tot posibilități egale de a opta între un ciclu de învățămînt național și unul rusesc? Diferențele de la o regiune la alta sînt considerabile și datele care trebuie luate în considerare, multiple. Mai întîi, sistemul sovietic comportă trei tipuri de școli: școlile în limbi naționale, școlile cu predare în limba rusă și școlile cu cursuri mixte. O a doua variabilă se leagă de durata ciclului de învățămînt. Anumite școli nu depășesc etapa învățămîntului primar. Altele, în ciuda faptului că un ciclu complet de învățămînt este de zece ani, nu acoperă decît opt ani de școală. O a treia variabilă se referă la regulile de învățare a limbii ruse în școlile ne-rusești care suportă schimbări de la o republică la alta sau chiar

în sînul aceleiași republici. Este extrem de dificil să construiești un tablou general al educației naționalităților, pentru că, la aceste situații particulare variabile, se adaugă în ocurență o problemă de informație. Recensămintele, atît de bogate în date despre dezvoltarea generală a educației în interiorul fiecărui grup național, trec sub tăcere problema limbilor de predare. Pentru a acoperi o asemenea lacună, nu dispunem decît de informații parțiale și adesea de natură diferită. Pentru a încerca să înțelegem situația școlară a naționalităților, trebuie să facem aici o dihotomie între marile naționalități care dispun de o republică a lor și cele care sînt încorporate ca republică sau regiune autonomă într-un cadru diferit. Așa cum ne putem imagina, situația slavilor este dominată de înrudirea propriilor limbi cu limba rusă. Pentru Ucraina, informații datînd de la ultimul recensămînt¹⁹ ne permit să constatăm dificultățile prin care trece învățămîntul ucrainean. Din cele 27.500 de școli regulate ale republicii, 22.000 promovau învățămîntul în ucraineană; 4.700 în rusă, iar restul în limbile diverselor minorități (poloneză, maghiară, moldovenească). În aparență, situația ucrainenilor pare bună. În practică, lucrurile nu stau chiar așa. Mai întîi, pentru că, în douăzeci de ani, numărul de așezăminte care predau în limba rusă s-a dublat, în timp ce numărul școlilor ucrainene a scăzut de la 28.000 la mai puțin de 23.000. Apoi, și mai ales, pentru că aceste cifre amestecă toate tipurile de școli, indiferent care ar fi durata școlarității și mărimea așezămintelor. Ori, o școală urbană, care predă un ciclu complet de învățămînt are de departe de zece ori mai mulți elevi decît o școală rurală de patru ani. Informații parțiale sugerează că în mediul urban școlile sînt mai degrabă rusești, în timp ce cele ucrainene se regăsesc mai mult la sate. În aceste condiții, ne putem imagina că proporția care revine învățămîntului ucrainean este cu mult mai mică decît ar părea la prima vedere. În ceea ce privește învățămîntul superior în Ucraina, totul sugerează că limba rusă ocupă un loc predominant. Caracterul etnic foarte amestecat al studenților, dar și al profesorilor, este în favoarea acestei ipoteze.

În Bielorusia, rusificarea învățămîntului este și mai clară, la toate nivelele. Dacă nici o informație precisă nu ne permite să spunem cum se împart școlile între rusă și bielorusă, două aspecte sînt, în schimb, cunoscute. În mediul urban predomină școlile cu predare în limba rusă.

De altfel, rusa este predată în toate așezămintele școlare din Bielorussia, așa cum și bielorusa este predată în cele rusești.²⁰ Paralelismul nu este, cu toate acestea, complet. În școlile bieloruse, rusa este obligatorie începînd din clasa a II-a pînă într-a VIII-a, într-un ritm mediu de 5 ore pe săptămîină pînă în clasa a VI-a, ritm care scade la 2 ore pe săptămîină în clasa a VIII-a. Astfel, timp de șapte ani din cei zece de școlarizare²¹, elevii școlilor bieloruse sînt supuși la un antrenament destul de intensiv de limbă rusă. În schimb, în școlile rusești, bielorusa nu este studiată decît începînd din clasa a III-a pînă în cea de-a VIII-a și, cu excepția primilor doi ani, cînd încărcătura orară este de trei și patru ore pe săptămîină, deci din clasa a V-a, numărul de ore săptămînal se reduce la două. Ceea ce explică lesne de ce, în universități, predarea se face în rusă, cu excepția cîtorva cursuri. Studenții au un bun nivel de limbă rusă.

Moldovenii ar fi trebuit să fie la adăpostul unei rusificări intense, pe de o parte pentru că ei trăiesc în majoritate în mediul rural, pe de altă parte pentru că nivelul lor de educație rămîne cu mult în urma nivelului mediu din URSS. În ciuda acestui fapt, ponderea limbii ruse în școli, cel puțin în cele din mediul urban²² este dominantă, cu atît mai mult cu cît în Moldova, slăbindu-se limba, se încearcă distrugerea solidarității lingvistice care îi leagă pe moldoveni de români. În ceea ce privește universitatea, aici se impune cunoașterea limbii ruse.

Slabei educații în limbile naționale de care dispun slavii și moldovenii i se opune statutul puternic al limbilor naționale în republicile în care nivelul cultural este foarte ridicat și urbanizarea avansată — popoarele baltice și popoarele creștine din Caucaz. În Estonia și Lituania, școlile în limbile naționale sînt solid implantate: 73% din școlile estoniene predau în limba estoniană; 84% din școlarii lituanieni sînt instruiți în limba lor maternă.²³ În Letonia, învățămîntul în limba rusă pare a beneficia de o situație vag favorabilă. Pentru a compensa slaba atracție a școlilor rusești în țările baltice, învățarea limbii ruse devine aici obligatorie foarte devreme, încă din primul an de școală în Lituania, din cel de-al doilea în Letonia și Estonia. În fine, învățămîntul superior este predat în principal în limbile naționale și universități precum cea de la Tartu, în Estonia, au o reputație considerabilă la scara întregii Uniuni Sovietice. Georgia se găsește într-o situație foarte apropiată de aceea a țărilor baltice. Trei sferturi din școlile sale predau în geor-

giană și numărul de școli rusești abia dacă îl depășește pe cel al școlilor armenesti din Georgia (pentru fiecare, mai puțin de o zecime din cele georgiene). Învățământul Superior predat în georgiană este de o excepțională calitate și furnizează elite numeroase, georgienii găsiindu-se pe locul al doilea, după evrei, în ceea ce privește obținerea de diplome ale învățământului superior în raport cu ansamblul populației. De aici decurge, de altfel, problema subîncadrării elitelor georgiene. Formate în Georgia, chiar dacă vorbesc limba rusă, puțin înclinate spre emigrare, aceste elite nu găsesc întotdeauna un post corespunzător în cadrul propriei republici. Nemulțumirea acestor „șomeri intelectuali” este una dintre componentele naționalismului georgian. Cu totul alta este situația armenilor. Sînt foarte stricți în conservarea școlilor proprii, fie ele în Armenia sau în diasporă. Chiar și în Rusia ei dispun de școli armenesti cu un curs de predare complet, iar în școlile rusești limba armeană este predată pe tot parcursul celor zece ani de studiu.²⁴ Fără îndoială, acest privilegiu este compensat prin studiul obligatoriu al limbii ruse încă din clasa întâi și în cursul învățământului superior. Aceste dispoziții nu afectează cu nimic, în final, formarea unei elite integral în limba armeană. 62% din armenii care termină un institut de învățămînt superior studiază, în limba armeană, la Erevan.²⁵ De aici mai departe, nimic surprinzător atunci cînd armenii se situează pe locul al treilea (după evrei și georgieni) din punctul de vedere al procentului elitelor în totalitatea grupului. Dar, spre deosebire de georgieni, aceste elite nu ezită să-și părăsească teritoriul și să-și utilizeze competența oriunde li se cere.

Încă o dată, în republicile musulmane predomină o situație omogenă, în care singura excepție o constituie kazahii. În ceea ce-i privește, există o netă deosebire între populația rurală care studiază în școlile kazahe și cea urbană care tinde să frecventeze școlile rusești. Minoritari în propria republică, nedispunînd încă de suficiente elite pentru a-și satisface necesitățile, kazahii recurg ei înșiși la limba rusă, pentru că aceasta reprezintă pentru ei singura modalitate de promovare socială și de acces în posturi de răspundere. În celelalte republici ale Asiei Centrale și în Azerbaidjan există, în schimb, o situație școlară relativ omogenă. Populația titulară a republicilor, indiferent că provine din mediul urban sau rural, își preferă propriile școli. Puterea sovietică încearcă să compenseze această repliere prin introducerea forțată a rusei încă din primele clase²⁶, prin dezvoltarea unui învățămînt de zece ani în

limba rusă, contrastînd cu situația școlilor naționale în care preva-lează învățămîntul de opt ani²⁷, dar, mai ales, prin presiuni făcute la admiterea în universități, unde fie se cere cunoașterea prealabilă a limbii ruse, fie politica de selecție a cadrelor face să fie favo-rizate cele care au urmat un institut de învățămînt superior în limba rusă.²⁸ În ciuda incitării la studiul limbii ruse, chiar a presiunilor la nivelul învățămîntului superior, popoarele musulmane manifestă o mare reticență în a-și abandona școlile lor rusești. O fracțiune li-mitată a elitei poate urma astfel învățămîntul superior în limba rusă (în Kirghizia, absența cvasi-totală a cursurilor universitare pro-priu-zis kirghize îi obligă la aceasta), dar, în general, evoluția lor este caracterizată prin două aspecte. Nivelul de cunoaștere al limbii ruse este foarte slab și aceste popoare insistă pentru dezvoltarea unui învățămînt superior național, acceptat ca indiscutabila cale de acces spre toate posturile. Ei militează clar pentru formarea elitelor naționale și nu pentru promovarea socială datorată cunoaș-terii limbii ruse. Dacă adăugăm la aceasta faptul că femeile își întrerup studiul destul de devreme, înțelegem de ce limbile națio-nale au o poziție atât de solidă. Între exigențele popoarelor musul-mane și ale celui georgian și politica bilingvismului promovată de puterea sovietică, se dezvoltă un adevărat dialog al surzilor care mai degrabă pare a se fi amplificat, în loc să se estompeze, în peri-oada care desparte cele două recensăminte.

Astfel, cu mai mult sau mai puțin noroc națiunile recunoscute ca atare sînt, în general, capabile să-și păstreze limba, prin inter-mediul unui sistem educativ care asigură formarea unei societăți naționale „în formă”. Dar această regulă, care decurge din statutul de națiune, nu se aplică nici pe departe ca atare formațiunilor nați-onale mai puțin complete, organizate în republici autonome, sau chiar numai în regiuni sau districte naționale. Imediat ce un grup național trăiește în enclavă geografică și este alipit politic altui stat al federației, drepturile sale culturale pălesc în fapt, dacă nu și în teorie. Organizarea politică a Uniunii Sovietice face ca marea ma-joritate a națiunilor nesuverane să fie enclavate în Republica fede-rativă a Rusiei. Ori, aici, statutul cultural al popoarelor indică un proces de rusificare rapidă tocmai prin intermediul școlii. Un stu-diu american²⁹ și-a propus să descrie acest proces. Situația ne-ru-șilor din RSFSR se caracterizează prin mai multe aspecte. Mai întîi prin acela că, și în cazul formațiunilor naționale care dispun de o rețea completă de învățămînt secundar (numai două națiuni se află într-o astfel de situație: tătarii și bașkîrii³⁰), în toate școlile rusa,

limbă a RSS-ului în care sînt încorporați, *este obligatorie* încă din clasa întâi. În orice împrejurare, studiul limbii ruse este impus de la începutul vieții școlare pînă la punctul ei final. Un al doilea aspect este că, în toate cazurile (cu excepția, cum am mai spus-o, a tătarilor și bașkîrilor), învățămîntul național incomplet îi constrînge pe copii, pentru a primi o educație secundară avansată, să treacă, obligatoriu la un moment dat, de la învățămîntul în propria lor limbă, la învățămîntul în limba rusă. În al treilea rînd, în decursul ultimilor douăzeci de ani, tendința generală a fost de reducere a învățămîntului național în beneficiul unei treceri din ce în ce mai rapide la școlile rusești. Și, în sfîrșit, existența școlilor naționale nu implică automat și faptul că întregul grup poate beneficia de ele. Mai mult chiar, putem presupune că părinții, conștienți de faptul că la un moment dat oricum copiii lor vor trebui să se confrunte cu școlile rusești, apoi cu universitatea rusească, preferă din pornire să și-i pregătească pentru o formație care, în final, va fi rusească, păstrîndu-și propria limbă doar ca pe un mijloc de comunicare în familie și în interiorul grupului de prieteni. Evoluția în direcția suprimării lente a învățămîntului indigen reiese clar din tabelul următor (pagina 179), care rezumă situația republicilor autonome.

Acest tabel este elocvent; el arată că, în afară de tătari și bașkîri, doar iakuții par a se afla pe calea dobîndirii unui sistem de învățămînt complet, care să le fie propriu. Pentru toate celelalte popoare, limba națională tinde să fie dată în folosință copilăriei și anilor de ucenicie în ale scrisului și cititului. Mai departe, chiar și populația rurală, care adesea nu are la dispoziție decît cursuri elementare de patru ani, trebuie să frecventeze școli rusești. Astfel, ruptura existentă în republicile federale între o populație rurală studiind masiv în limba sa și o populație urbană mai permeabilă unei posibile rusificări, dispare în acest tip de formațiune teritorială. Școala rusească pătrunde peste tot. Situația este și mai defavorabilă în regiunile autonome și în districtele naționale. În 1958 aici încă mai înfîlneai învățămînt elementar național, și nu rareori. Cincisprezece ani mai tîrziu, cu excepția popoarelor altaice, hakași și komiși-permiaci, care nu au, de altfel, decît un învățămînt elementar de trei ani în limba proprie, învățămîntul național a dispărut. Și mai grav este faptul că, în timp ce în republicile și regiunile autonome limba națională este predată în școlile rusești pe tot parcursul studiilor, în districtele naționale (excepție fac, încă o dată komiși-permiacii), limba națională nu este predată decît pînă în clasa a III-a, în cel mai bun caz.³²

DURATA ȘCOLARITĂȚII ÎN LIMBA NAȚIONALĂ³¹

Naționalitatea titulară în RSSA	1958	1972
bașkiri	1-10	1-10
buriați	1-7	1-6
cecenii	1-4	numai educație preșcolară
ciuvași	1-7	1-4
inguși	1-4	numai educație preșcolară
kabardîți	1-4	nimic
balkîri	1-4	—
kalmîci	1-4	—
karelieni	nu deținem informații	nu deținem informații
komiși	1-7	1-3
mariși	1-7	0-3
mordvi	1-7	0-3
oseti din nord	1-4	nimic
popoare din Daghestan (avari, darghini, kumîci, lezghi, laci, nogai, tabasarani)	1-4	0-2
tătari	1-10	(cu excepția avarilor 0-1)
tuvinieni	1-7	0-7
udmurți	1-7	0-3
iakuți	1-7	1-8

Reiese clar din aceste date că în interiorul RSFSR-ului se operează o mișcare probabil ireversibilă în sensul reducerii numărului de limbi utilizate în educația populațiilor ne-ruse. Pentru națiunile enclavate, trebuie să admitem că Hrușciov prevăzuse corect că o apropiere, ulterior o fuzionare lingvistică, se putea opera în intervalul unei generații. Totuși, ne putem întreba dacă această evoluție, care asimilează pe calea educației națiunile mici celor care le încadrează, are întotdeauna ca efect și rusificarea lor. ✓

În RSFSR, răspunsul nu poate fi decît afirmativ. În alte republici (Georgia, Uzbekistan), care închid între frontierele lor alte formațiuni naționale, este încă dificil să te pronunți către ce limbă înclină grupul pe cale de asimilare: către rusă? sau, poate, către limba republicii?

Nu putem răspunde cu ajutorul recensămîntului care a încercat să fixeze gradul de cunoaștere al limbii ruse de către popoarele atașate unei alte limbi, dar s-a arătat prea puțin interesat de a defini

care erau aceste alte limbi pentru care se optase. Exemplul tătarilor trăind în afara republicii lor demonstrează, totuși, că, deși sînt asimilați în primul rînd de ruși, mai ales în mediul urban, ei sînt atrași și de către limba în mijlocul căreia trăiesc, atunci cînd aceasta aparține unei grupe lingvistice apropiate de tătară (kazahă, kirghiză, uzbekă, turkmenă). Influența mediului politico-lingvistic este clarificată de cazul osetilor. Cei care trăiesc în RSFSR au optat, în procesul asimilării, pentru rusă. În Georgia, dimpotrivă, optează masiv pentru georgiană.³³ Un caz interesant care merită amintit este cel al ȝiganilor. Popor fără teritorii și fără drepturi, ȝigani, contrar germanilor și evreilor, au arătat, în decursul ultimilor ani, un grad înalt de conștiință națională lingvistică, din moment ce procentul celor care încă mai recunosc limba ȝigănească drept limbă maternă trece de la 59,3% la 70,8%.

În definitiv, putem trage concluzia pe care o sugera americanul Brian Silver³⁴: că slăbirea limbilor naționale în cadrul RSFSR-ului ar putea servi drept model unei evoluții asemănătoare în republicile naționale? În stadiul actual al lucrurilor, fără îndoială că nu. Dihotomia între statutul limbilor naționale în republici și cel din teritoriile enclavate este frapantă.

Consolidarea limbilor în republicile suverane (cu excepția celor slave) este un aspect incontestabil. În sfîrșit, la atașamentul profund al popoarelor față de limba lor, trebuie adăugat un alt element de reflecție: *derusificarea* limbilor naționale. Am notat deja că limbile naționale au trecut printr-o fază de transformare, de înghețare, cînd pătrunderea masivă a termenilor rusești moderni părea să conducă spre o rusificare a limbilor din chiar interiorul acestora.³⁵ Ultimii ani au fost marcați de o evoluție în sens invers. Toate marile limbi ale Uniunii Sovietice s-au epurat de vocabularul care le invadase și și-au construit propriile cuvinte menite să ilustreze evoluția tehnologică a secolului XX.³⁶ Această derusificare face, de asemenea, ca limbile să redevină mai puternice. Astfel, putem confrunta asimilarea progresivă a națiunilor mici și mijlocii cu vitalitatea națiunilor mai importante. Cu toate acestea, ștergerea barierelor lingvistice nu este doar prezisă și proslăvită de conducătorii sovietici. Din republicile aparent cele mai protejate împotriva asimilării, se ridică voci care denunță actualmente o rusificare insidioasă. Ce înseamnă aceste strigăte de alarmă care pînă acum par a fi contrazise de fapte?

Rusificarea acceptată ca răul cel mai mic

Dacă presa sovietică relatează arareori protestele pe marginea rusificării lingvistice, ea s-a făcut, totuși, pe larg, ecoul strigătului de alarmă lansat în aprilie 1976 de scriitorul Revez Djaparidze la cel de-al VIII-lea Congres al scriitorilor din Georgia. Fără îndoială, discursul lui Djaparidze nu a fost niciodată reproduș din sursă oficială; dar, din atacurile dirijate împotriva lui, putem deduce atât cele două argumente principale pe care le-a ridicat el³⁷, cât și faptul că, în adunarea în care se afla, se manifestase „o atitudine de simpatie din partea unei secțiuni a publicului care se găsea acolo din întâmplare. Starea de spirit a acestuia, imatură și nu foarte sănătoasă, a reieșit, de asemenea, atunci când același public, emotiv imediat ce vine vorba de apărarea limbii sale, a împiedicat să vorbească pe unul dintre cei mai buni pedagogi care-i predau această limbă...”³⁸ Ce spunea Djaparidze? Că limba georgiană este amenințată prin introducerea masivă a limbii ruse în republică; și canalul de pătrundere al rusei este pedagogia și proiectele de reformă care i se asociază.³⁹ Pe de o parte — după Djaparidze — un proiect vizează modificarea sistemului de învățământ al Universității din Tbilisi, astfel încât diversele materii să fie predate de atunci încolo în limba rusă, ceea ce ar altera caracterul național al universității și ar justifica trimiterea în această universitate a unor profesori ruși. Cealaltă inovație ar privi învățământul secundar. Ea se referă la generalizarea unei experiențe efectuate într-o școală-internat în care, începând din clasa a V-a, diferite materii sînt predate direct în rusește⁴⁰. Ceea ce ar avea ca efect transformarea unei școli georgiene în școală mixtă, mai mult chiar, reducînd georgiana la o rație de subzistență, transformarea pur și simplu într-o școală rusească, făcînd loc orelor obligatorii de limbă și literatură georgiană. Utilizarea școlilor-internat pentru promovarea limbii ruse în republicile ne-ruse este o idee care își croiește, fără îndoială, drum. În aceeași epocă, în Uzbekistan, Ministerul Educației anunța că numărul de ore de predare a limbii și literaturii ruse crescuse în toate școlile uzbece; că 20.000 de profesori specializați în limba rusă (ruși, fără îndoială) fuseseră însărcinați cu aceasta. La rîndul său, Comitetul Central al Partidului Comunist Uzbek, intervenind în dezbatere, insistă asupra necesității de a ridica la maximum gradul de cunoaștere a limbii ruse în republică și recomandă generalizarea

școlilor—internat orientate spre formarea unor cetățeni rusofoni. În 1976, în Uzbekistan funcționau 150 școli de acest tip⁴¹.

Ameliorarea și dezvoltarea predării limbii ruse în republicile federate pare a fi un veritabil cuvînt de ordine lansat de Partid. În presa republicilor descoperim numeroase denunțări de acest tip, numeroase incitări ale insuficienței, imediat ce este vorba de limba rusă.⁴² Astfel, de la 21 la 23 octombrie 1975, la Tașkent, se desfășoară o conferință care reunește profesori din întregul URSS, pentru a discuta despre mijloacele de ameliorare a predării limbii ruse în școlile naționale.⁴³ Această conferință arată că există o veritabilă concentrare a eforturilor pentru a sparge crusta de indiferență a marilor națiuni față de limba rusă.

Exemplul tătar arată că, atîta timp cît este vorba despre națiuni enclavate, limba rusă cîștigă teren mult mai repede. La începutul acestui deceniu, în ciuda sau tocmai datorită rusificării accentuate a spațiului tătar, s-a manifestat o reacție foarte puternică a populației împotriva trecerii destul de masive a copiilor tătari la școlile rusești.

Reacția a venit chiar din partea autorităților republicii autonome, căci în 1970, Ministrul Educației a insistat asupra faptului că părinții puteau alege tipul de școală⁴⁴, rusească sau tătarească, pe care l-ar fi preferat și i-a sfătuit pe părinți să nu-și transfere copiii la o școală rusească atîta timp cît nu au dobîndit o perfectă stăpînire a limbii materne.⁴⁵ În 1973, institutul pedagogic din Kazan a organizat o conferință la care au participat cadre venite din diverse republici autonome pentru a studia metodele de ameliorare a predării limbii tătare și, probabil, și a limbilor din celelalte republici autonome. Un an mai tîrziu, o conferință cu caracter mai oficial era organizată sub autoritatea Ministrului Educației din republică⁴⁶, acesta insistînd asupra necesității de a se forma mai mulți profesori tătari și de a li se asigura o mai bună pregătire.⁴⁷ Asistăm, deci, la o reacție a grupului național, care încearcă să-și salveze limba. Dar impactul acestei reacții este slăbit de două aspecte, ambele legate de situația geopolitică a grupului, de incapacitatea sa de a face presiuni în procesul de decizie care afectează politica de educație, ca și de migrațiile pe care le suferă. Primul punct privește problema manualelor școlare. Tătarii care studiază în școlile proprii sînt profund afectați de lipsa manualelor școlare, carență pe care organul republican al Ministerului Educației o denunță cu o constanță la fel de remarcabilă ca și lipsa sa de efect.⁴⁸

Cu toate acestea, RSSA Tătară are posibilități de editare considerabile, din moment ce, în 1975, a publicat lucrări școlare într-un tiraj de 11.616.000 exemplare.⁴⁹

Dacă tătarilor le lipsesc propriile manuale școlare, aceasta înseamnă că multe din lucrările editate de ei sînt destinate altor grupuri naționale. Se poate vedea cu ușurință ce anume naște această carență. În planul general al publicațiilor, se fac arbitraje în favoarea unor grupuri sau a unor cheltuieli determinate. Ori, nici planul, nici arbitrajele nu țin de competența autorităților tătare; ele se efectuează la nivel republican (RSFSR). Un alt aspect al dificultăților educative cu care se confruntă tătarii decurge din migrația în interiorul republicii. Muncitorii tătari sînt atrași către zonele industriale de dezvoltarea uzinelor petrochimice; astfel sînt deplasați către zone în care școlile sînt exclusiv rusești. Acești migranți fac presiuni pentru instalarea în zonă a unor școli tătare.

Este sigur, însă, că se fac presiuni și de către puterea centrală, în favoarea unei mai mari folosiri și cunoașteri a limbii ruse. Ne conving comunicările prezentate la Conferința de la Tallin în zilele de 30 noiembrie și 2 decembrie, pe problemele naționalităților în URSS.⁵⁰ În raportul introductiv, vicepreședintele Academiei de Științe a URSS-ului, Fedoseev, sublinia că apropierea națiunilor în URSS dăduse naștere unei culturi pan-sovietice pentru care limba rusa era mijlocul de comunicare, *lingua franca*.

Așadar, se constată, pe de o parte, o insistență a puterii în favoarea limbii ruse, iar pe de alta, o rezistență care se manifestă atît la georgienii închiștați în particularismul și republica lor atît de omogenă, cît și la tătarii atît de dispersați. Pornind de aici, ne putem întreba care este atît semnificația presiunilor puterii centrale, pe de o parte, cît și a protestelor locale, în replică. Oare puterea, prin aceste presiuni, încearcă realmente rusificarea școlilor, sau, conștienți de spinii problemei și sătui să refacă zilnic, asemeni lui Sisif, același drum inutil, conducătorii sovietici încearcă, prin afirmații repetate, să se convingă de succesul politicii duse? În sens invers, cum să interpretezi apelurile alarmiste ale scriitorului Djaparidze, cînd totul indică impermeabilitatea georgienilor la rusificare? Ambele părți dețin, de fapt, doar o parte de adevăr. Rusificarea școlilor cu certitudine nu este realizabilă în viitorul apropiat. Dar, denunțînd insuficienta stăpînire a limbii ruse de ne-ruși, puterea sovietică deschide calea unui alt tip de presiuni, care nu mai este o ipoteză de viitor. Și anume, se subliniază faptul că, în

republici, nu există suficienți autohtoni cărora o bună cunoaștere a limbii ruse să le permită accesul la posturi de răspundere. Într-un stat în care poporul sovietic a devenit o realitate, cunoașterea rusei, a limbii comune, poate fi — și este — impusă din ce în ce mai mult pentru a accede la posturi de conducere, chiar la un nivel mediu. Balticii se plîng deja de faptul că o mare parte din posturile tehnice sînt deținute de ne-baltici (esențialmente ruși), care nu numai că dețin cele mai bune locuri de muncă, dar au un cuvînt de spus în orientările de viitor ale republicii lor.⁵¹

La această lentă invazie a posturilor s-a ajuns pentru că elitele naționale nu erau considerate, prin formația avută, conforme exigențelor progresului tehnic. Balticii precizează de bună voie că li se cere să vorbească rusește chiar și șoferilor de camion! Propunînd transformări în sistemul de învățămînt din Georgia, puterea deschide porțile de intrare profesorilor și specialiștilor ruși. În realitate, ceea ce denunță un Djaparidze nu este rusificarea impusă, ci opțiunea insidioasă: fie accepti de bună voie să vorbești rusește, fie n-ai decît să înjuri această limbă, plătindu-ți naționalismul lingvistic prin intrarea cadrelor rusești în republică pentru a suplini carențele lingvistice ale naționalilor. Alegerea s-ar face între rusificarea lingvistică progresivă — pentru că bilingvismul veritabil este rareori realizabil — și rusificarea locurilor de muncă. Dar încă o dată ne putem îndoi de realismul unui astfel de proiect. Într-un moment în care forța de muncă se rarefiază în URSS, cum s-o dispersezi la granițe? Și dacă rușii sînt foarte dispuși să meargă în republicile baltice, sînt oare la fel de dispuși să se instaleze în medii atît de omogene cum sînt periferiile centro-asiatică și caucaziană?

Atunci cînd vorbești despre problemele lingvistice în URSS, în general termini de unde ai început. Constatînd că înflorirea limbilor și formarea elitelor în toate limbile din URSS sînt o reușită indiscutabilă a puterii sovietice. Dar de la acest punct se ridică întrebări. Există o dinamică lingvistică generală, care să ducă de la înflorirea limbilor la o comunitate în care rusificarea și bilingvismul să reducă rolul limbilor naționale? Drepturile acordate limbilor au servit la integrarea națiunilor în URSS?

Și, în fine, în ce măsură fidelitatea față de limba maternă și sentimentul național trebuie să fie sistematic confundate? Văzînd azi Uniunea Sovietică în complexitatea sa lingvistică, trebuie să deducem că nu există o lege de evoluție care să se aplice tuturor limbilor. Este clar că grupurile etnice plasate într-o poziție periferică,

trăind în state relativ omogene, dispunând de un cadru politic care le întărește drepturile culturale, au o mai mare capacitate de a-și apăra limbile decât grupurile trăind în enclave, sau dispersate și mai slabe din punct de vedere politic. În mare, situația popoarelor care au republici federate este mai bună decât a celorlalte, iar popoarele numeroase sînt mai apte să se apere decât grupurile mai restrînse. Și, cu toate acestea, cîte alte exemple care să poată infirma o schemă generală! Bielorușii, relativ numeroși, trăind într-o republică federată, avînd chiar privilegii internaționale, dau dovadă de o vulnerabilitate lingvistică remarcabilă! La polul opus, tătarii, numeroși, dar pe trei sferturi dispersați, rezistă — și cu ce vigoare chiar — rusificării! Apoi, coborînd pe scara numerică și mai mult, cum să explici profundul atașament față de limba lor al marișilor, care, în 1970, erau doar 599.000 și care își păstrau limba în proporție de 91,2%, stăpînind totodată și rusa într-un procent de 68,6%, adică două treimi din populație? În acest caz, nici numărul mic, nici mediul de viață (în RSSA Marișă trăiesc 46,9% ruși și doar 43,7% mariși), nici cunoașterea limbii ruse, nici bilingvismul avansat (71% din mariși sînt bilingvi), nici chiar slăbirea învățămîntului în limba națională nu au putut stinge fidelitatea marișilor față de limba lor. Și de ce, atunci, un grup ceva mai mare decât marișii, mordvii (1.263.000), demonstrează un asemenea grad de vulnerabilitate față de limba rusă, încît doar 77,8% se mai exprimă în propria lor limbă, iar 37,8% sînt bilingvi? Faptul că nu sînt decît 35,4% față de 38,9% ruși este, oare, suficient pentru a explica această trecere progresivă la limba rusă? Și atunci, cum să mai justificăm faptul că tătarii, dispersați, supuși — nu de șaizeci de ani, ci de patru secole — unei rusificări lingvistice și culturale continue⁵², sînt atît de ferm legați de limba tătară?

*

Linia de separare nu este nici politică, nici numerică, nici măcar sociologică. Urbanizarea nu este, automat, cauza asimilării lingvistice. Fără îndoială, orașele Bielorusiei sînt centre de viață rusească și, de aici, de rusificare. Dar este de ajuns să te plimbi prin Tașkent, un oraș totuși mai puțin „tradițional” decât altele ale Asiei Centrale, pentru a constata că și aici chiar, în acest oraș în care rușii sînt numeroși și unde circulă turiștii, populația uzbekă se exprimă în uzbekă. Și același lucru este valabil și la Tbilisi. Aceste exemple atît de opuse demonstrează că asimilarea lingvistică se

supune mai puțin factorilor externi — mediu, statut, urbanizare — cît unui aspect fundamental: existența, vechimea istorică și culturală a grupurilor etnice. Națiunea bielorusă, așa cum există ea, a fost construită de regimul sovietic. Limba sa este o creație artificială. Fără îndoială că în răstimpul unei jumătăți de secol s-a dezvoltat o cultură bielorusă; dar acesteia îi lipsește greutatea istorică, tradițiile proprii. Tătarii, georgienii au limbi vechi, care au vehiculat culturi vechi. Chiar dacă aceste limbi erau pe cale de dispariție, și unii și ceilalți puteau regăsi — în traducere rusească sau engleză, mai puțin conta — monumentele propriei lor culturi și, în cărțile de istorie, faptele strălucite ale unui trecut care nu le aparținea decît lor. Marișii au un alt tip de cultură, o cultură nescrisă, compusă din tradiții păgîne, care îi leagă de trecutul lor cel mai îndepărtat și îi izolează totodată de alții. Mordvii, în schimb, care au fost convertiți de timpuriu la ortodoxism, nu se pot bizui — în lipsa unei culturi scrise — pe o cultură socio-religioasă proprie. Integrarea lor religioasă a deschis calea asimilării lingvistice. Diferențele de comportament lingvistic între națiunile sovietice arată rezultatele foarte contradictorii ale politicii duse în acest domeniu. Fără îndoială, ea conduce spre o asimilare acceptată de un anumit număr de grupuri care, fără a fi „forțate“ să se rusifice, ajung aici fie din comoditate, fie, mai ales, pentru că nu au un patrimoniu istorico-cultural de apărut și care să-i apere. În schimb, pentru alte popoare, departe de a fi un instrument de integrare, politica lingvistică a fost o surprinzătoare cutie a Pandorei. Ea a eliberat dorințe și curiozități naționale. Naționalismul lingvistic s-a întărit de atunci, la fel ca și frustrările balticilor amenințați cu dispariția etnică, sau ale georgienilor exasperați de sub-încadrarea în muncă a elitelor lor, sau tot atît cît satisfacția popoarelor musulmane, constatînd forța nouă pe care le-o dă numărul, coeziunea și progresul lor intelectual.

Privită de aproape, politica lingvistică acționează uneori în direcția integrării națiunilor, dar mult mai des în sensul afirmării diferențierilor naționale. Putem oare, plecînd de la aceasta, să considerăm că este vorba despre diferențieri momentane, menite să se estompeze și nu să se aprofundeze? Unii autori consideră că esențialul stă în progresul bilingvismului. Atunci cînd niște limbi intră în competiție, sau în coabitare, trecerea de la una la cealaltă solicită un răstimp foarte îndelungat și o fază intermediară de bilingvism.⁵³ Astfel considerată, evoluția sovietică ar fi mai degrabă

*Limbile în URSS: instrument de integrare sau de consolidare
a națiunilor?*

pozitivă — ar fi de ajuns să așteptăm generalizarea cunoașterii limbii ruse și consolidarea sa, pentru ca, progresiv, națiunile sovietice să treacă la stadiul următor, acela al schimbării limbii. Este imposibil să prevezi viitorul, fără îndoială. Uniunea Sovietică nu a văzut, încă, scurgându-se decît două generații și pentru procesele schimbărilor lingvistice o astfel de perioadă este foarte scurtă. Dar, oricare ar fi evoluția lingvistică viitoare a popoarelor din URSS, o întrebare tot se ridică: oare limba este argumentul decisiv al sentimentului de apartenență națională? Un răspuns afirmativ nu este simplu atunci cînd te gîndești la istoria recentă, în care numeroase popoare au folosit limba altor puteri — engleza, în India — ceea ce nu a însemnat că pierderea identității lingvistice i-ar fi împiedicat să-și manifeste cu surle și trîmbițe existența națională. Nu ne îndoim că o limbă ajută o națiune să se afirme. Că limba ar fi, însă, semnul existenței sale, nu este deloc foarte sigur.

CAPITOLUL VI

Integrarea în criză¹

1967: cincizeci de ani de la revoluție; 1972: cincizeci de ani de federație; 1977: o nouă Constituție pentru o societate nouă. Tot atâtea ocazii pentru putere de a afirma coeziunea națională a Uniunii Sovietice, succesul integrării.² Cu toate acestea, tocmai în decursul ultimilor zece ani s-au înmulțit manifestările deschise ale dezacordului în domeniul național, ceea ce sugerează că integrarea nu este atât de totală pe cât pare. Și sub Stalin lumea națiunilor sovietice a cunoscut criza. Dar politica de integrare se afla abia la început și diviza profund puterea centrală de cei pe care îi administra și care nu erau ruși. De altfel, Stalin pîdea cele mai mici manifestări de independență și decima în valuri succesive toate elitele, toate grupurile sau indivizii care și-ar fi putut strînge în jurul lor compatrioții răniți de inflexibila sa voință de uniformizare.

Politica de calm, de concesiuni, a lui Hrușciiov a permis națiunilor să reconstituie elite capabile să le reprezinte, dar și elite care, la aproape o jumătate de secol după revoluție, ar fi trebuit să ilustreze succesul integrării. Poporul sovietic cu care puterea se mîndrea atât este reprezentat, mai întîi de toate, de elitele care îl întrupează și de societățile cele mai dezvoltate intelectual.

Ori, ceea ce este de remarcat, în crizele care au izbucnit în mediul național în cursul ultimilor ani, este rolul decisiv jucat de elite. Ca și faptul că aceste crize antrenează, înainte de toate, grupurile naționale al căror grad de educație și, adesea, nivel de viață sînt cele mai ridicate. Dacă, în 1967, ne-am fi putut aștepta la cîteva tresăriri sporadice de nemulțumire, cu anii, îndesirea și extinderea

manifestărilor de dezacord în anumite grupuri naționale nu ne mai permit să considerăm că este vorba despre „incidente de parcurs“, neglijabile. Atunci cînd republici sau regiuni întregi sînt locul unor incidente repetate, cu atît mai grave cu cît puterea le sancționează aspru, este clar că este vorba despre o slabă integrare. Constatarea faptelor, a dificultăților locale, determină întrebări cu privire la semnificația și răsunetul lor. Sînt crizele grupurilor naționale datorate unor situații sau circumstanțe particulare și astfel ușor de circumscris, sau ele sînt tocmai semnele unei integrări eșuate?

„Apatrizii“ din URSS

Fiecare cetățean sovietic are înscrisă în buletin naționalitatea căreia îi aparține. Și egalitatea tuturor națiunilor, egalitatea lor în drepturile culturale și politice este o noțiune fundamentală a sistemului sovietic. Cu toate acestea, anumite grupuri naționale, chiar dacă există de drept, nu constituie grupuri asemeni celorlalte. Prima lor patrie, cea de unde se trag, dacă este să ne luăm după buletin, le este refuzată. Acești „apatrizi“, îndelung reduși la tăcere, se numără de cîțiva ani printre cetățenii care produc cea mai mare agitație în URSS, într-atît sentimentul nedreptății suferite le-a devenit de netolerat. Ei sînt tătari, germani și evrei, pe care totul îi desparte, ca istorie și cultură, dar pe care îi unește aceeași aspirație de a deveni sută la sută „naționali“, posedînd o patrie adevărată. Nemulțumirile lor se manifestă diferit. Tătarii doresc să se înapoieze acasă, în Crimeea. Germanii și evreii nu se mai simt acasă în URSS și vor să plece. Ce motivează o atît de gravă manifestare de conflict pe care cei interesați nu ezită să o formuleze, în ciuda riscurilor față de securitatea lor materială și față de libertatea lor?

Mai întîi tătarii. Lumea occidentală îi cunoaște greșit. I-a descoperit în niște fotografii neclare și ceva povestiri prea puțin documentate. Știe că acești tătari manifestau la Tașkent, fără a ști, însă, prea bine de ce; că generalul Grigorenko, erou respectat al celui de-al doilea război mondial, înfrunta, pentru a-i apăra, justiția sovietică și spitalul de psihiatrie.³ Dar aceste evenimente îndepărtate, sporadice, nu au contribuit defel la mai buna cunoaștere a acestui popor căruia chiar statisticile sovietice îi deformau trăsăturile. Termenul de tatar se aplică fără vreo deosebire atît tătarilor din Kazan, cît și tătarilor din Crimeea. Cei dinții au o republică autonomă situată la est de Moscova. În afara Uniunii Sovietice nimeni nu reu-

șește să înțeleagă de ce la Tașkent tătarii se plîng că nu au o patrie. Recensămintele sovietice măresc confuzia deoarece în formulare există o rubrică *tătar*⁴, unde sînt amestecate cele două grupuri; astfel regrupate, ele constituie o masă nu tocmai neglijabilă, de 6 milioane de persoane în 1970, ceea ce îi ridică pe poziția celui de-al cincilea grup etnic din URSS.

Dar tătarii din Crimeea sînt, în realitate, un grup etnic distinct de tătarii din Kazan, prin limbă și cultură. Numărul lor este imposibil de estimat cu precizie. O jumătate de milion, spun ei; mai probabil în jur de 300.000.⁵ Puterea sovietică recunoscuse în 1921 prezența seculară a tătarilor în Crimeea⁶, personalitatea lor națională, precum și dominația rusească suferită în trecut; îi dota cu o republică autonomă, Republica Crimeea, încorporată în RSFSR, unde, în ciuda poziției lor minoritare⁷, au putut beneficia, timp de cîțiva ani, de toate drepturile recunoscute națiunilor: o limbă oficială, școli, o cultură proprie.⁸ După acești ani în care tătarii au beneficiat de același statut — privilegii și epurări — ca și celelalte grupuri naționale din URSS, războiul avea să-i smulgă brusc sortii comune și să facă din ei o națiune cu un destin excepțional și excepțional de aspru. Trăind într-o regiune ocupată de germani pînă în aprilie 1944, tătarii sînt, o dată cu plecarea trupelor de ocupație, înscrși pe lista „națiunilor colaboraționiste”⁹, foarte arbitrar stabilită de Stalin, națiuni asupra cărora va atîrna o responsabilitate colectivă, extinzîndu-se la totalitatea populației.

La 18 mai 1944, la numai șase zile după ce întreg teritoriul Crimeii fusese eliberat, toată populația tătară — inclusiv copiii și bătrînii — erau deportați în cîteva ore în Asia Centrală, Ural sau Siberia. Mai mult de 200.000 de persoane, din care majoritatea a primit domiciliu forțat în Uzbekistan, au avut această soartă. Cum deportarea a fost brutală, ea n-a fost făcută oficială și definitivă decît mult mai tîrziu. La 25 iunie 1945, un decret anunța, în sfîrșit, că, dată fiind colaborarea populației cu germanii, Republica Crimeea (ca și republica autonomă a cecenilor și ingușilor), era suprimată și locuitorii săi „instalați în alte regiuni ale URSS-ului, unde primeau pămînt și un ajutor guvernamental”¹⁰.

În timp ce tătarii trăiau în locurile de exil sub o supraveghere permanentă, puterea sovietică s-a năpustit să distrugă, în Crimeea, orice urmă a vechilor ei locuitori. Sosirea masivă a colonilor ruși sau ucraineni, suprimarea tuturor toponimelor tătare, distrugerea sistematică a locuințelor — s-a făcut totul pentru ca o eventuală

întoarcere să nu mai fie posibilă. Pînă în 1956, tătarii au împărtășit acest destin tragic cu încă șase națiuni pe care Stalin le acuzase de trădare. După 1956, numai tătarii au fost, însă, excluși de la măsurile de reparațiune luate de Hrușciiov. La Congresul al XX-lea, Hrușciiov includea pe lungă listă a crimelor lui Stalin și deportările din 1944; dar, din enumerarea popoarelor deportate, tătarii sînt omiși. De aici destinul lor capătă o turnură cu totul excepțională. Toate celealte popoare deportate sînt reabilitate și în ianuarie 1957 se reîntorc pe teritoriile lor și-și recapătă statutul național. Tătarii, din contră, nu beneficiază decît de măsuri de clemență restrînse, la limita clandestinității.

După moartea lui Stalin, în 1954, condițiile de exil ale foștilor combatanți și partizani tătari fuseseră îndulcite. Un decret din 28 aprilie 1956 extinde asupra tuturor tătarilor dreptul de a beneficia de un statut normal în locul de reședință. Dar, pe de o parte, acest decret nu a fost făcut public și el precizează că ei nici nu-și pot recupera bunurile care le fuseseră confiscate, nici nu pot reveni în Crimeea. De altfel, teritoriul lor de origine fusese cedat de RSFSR Ucrainei în 1954.¹¹ Tătarii au fost astfel condamnați să trăiască acolo unde se aflau (dreptul de a se instala oriunde în URSS, mai puțin în Crimeea, nu corespundea aspirațiilor lor), să trăiască într-o minoritate izolată, dispunînd doar de drepturi culturale mărunte.¹² Un ziar tătar apare din 1957 la Tașkent¹³, scriitorii tătari publică în limba lor, dar pentru un public restrîns și dispersat; în fine, un grup artistic primește autorizația de a se produce.

În acest moment, cînd în euforia destalinizării poporul tătar se simte uitat de toți și exclus de la schimbarea care se pregătește, ia cu adevărat naștere problema tătară. Prin caracterul restrîns și neoficial al dispozițiilor luate în privința sa, poporul tătar rămîne un popor vinovat. Problema nu este în acest caz doar a statutului moral al unei națiuni, ci a capacității sale de a supraviețui ca grup național. Privat de teritoriul său, de drepturile sale culturale, poporul tătar este condamnat să se topească progresiv în mediul cultural și etnic înconjurător. Ceea ce explică obstinația cu care acest grup unic s-a angajat într-o luptă dificilă împotriva puterii. Ceea ce dorește, este reabilitarea politică și dreptul de a reveni în Crimeea, dar într-o Crimee redată tătarilor, erijată din nou în teritoriu național, în care o comunitate să poată dispune de toate drepturile care derivă din statutul său.

Lupta tătarilor pentru existență a început în 1957¹⁴, imediat ce le-a devenit clar că nimic din ceea ce pentru ei era esențial nu le va fi redat spontan. Întreaga Uniune Sovietică credea atunci în forța petițiilor, a apelurilor la dreptate. Cuvîntul de ordine al Partidului, după cel de-al XX-lea Congres, nu era, oare, reinstaurarea legalității? Ceea ce explică de ce, într-o primă etapă, revendicarea tătarilor nu era vizibilă. Grijulii în a se conforma principiului legalității enunțat de putere, au apelat la el. Între iulie 1975 și octombrie 1961, șase petiții al căror număr de semnatori varia între 6.000 și 25.000 au fost adresate Partidului și diverselor instanțe ale Statului.¹⁵ Toate conțineau o singură cerere: egalitatea în tratament cu celelalte popoare deportate, care ar fi produs restaurarea drepturilor politice și naționale ale acestui popor. Absența reacțiilor guvernamentale la aceste cereri colective, represiunea care a lovit elementele cele mai active, acuzate de a hrăni „ura rasială“, totul i-a incitat repede pe tătari la aflarea unor modalități de acțiune noi¹⁶, dar încă legale.

Convinși că pentru a fi auziți de putere trebuie să i te apropiei, tătarii au decis, în 1964, să instaleze în Capitală un fel de delegație permanentă. Orașele și satele populate cu tătari au început să aleagă reprezentanți care, înarmați cu un mandat în regulă, erau expediați la Moscova pe cheltuiala colectivității. Acolo, misiunea lor era să încerce a se face ascultați oficial de autorități în numele celor care-i mandataseră, de a le remite petiții semnate de aceștia, în fine, de a ajunge la presă. Procedură stupefiantă în Uniunea Sovietică, unde singurele canale de expresie sînt cele controlate de putere. Dar, în același timp, o procedură conformă cu situația tătarilor. Privăți de drepturi politice, ei erau, prin aceasta, lipsiți și de reprezentanți naționali. Nimeni nu era abilitat să-i reprezinte ca grup național. Procedură conformă, de asemenea, cu spiritul epocii. În 1961, anunțînd crearea unui *stat al întregului popor*, Hrușciov își chemase concetățenii la inițiativă și participare. Se dezbăteau pe atunci în URSS modalitățile de a asocia cetățenii la viața politică. Și se înmulțeau comitetele de tot felul. Luînd inițiativa acestui tip de asociere, tătarii aveau tot dreptul să creadă că erau în acord cu evoluția în curs.¹⁷ Au fost chiar încurajați, la un moment dat, de un aparent interes. În 1965 și 1966, Sovietul Suprem al URSS, apărător al legalității socialiste, dar și reprezentant al populației sovietice, pare să se intereseze de ei. Reprezentanții tătari, înarmați cu mandatele și petițiile lor, au fost primiți, în august

1965, de Mikoian, pe atunci președinte al Prezidiului Sovietului Suprem, apoi de secretarul Prezidiului, Georgadze, în martie 1966. Reprezentanții unei națiuni discriminate ascultați de conducători provenind ei înșiși din națiuni ne-ruse — nu era, oare, acesta, în fine, semnalul unor schimbări?

Ceea ce părea un miracol s-a dovedit repede a fi o decepție. Faptul că tătarii fuseseră primiți de caucazieni n-a schimbat cu nimic lucrurile. Cu toate acestea, la vremea respectivă amploarea mișcării tătare este uimitoare. La începutul lui 1966, la Moscova, care se pregătește să primească pe delegații la cel de-al XXI-lea Congres, delegația tătară numără 175 de persoane. Mai mult de 15.000 de scrisori și telegrame, întotdeauna semnate, au fost adreseate tuturor responsabililor susceptibili de a acționa. În sfârșit, o petiție este gata și va fi depusă pe biroul Congresului. Ea poartă 120.000 de semnături. Practic, este semnată de întreaga populație adultă. În Uniunea Sovietică a anilor '60, în care nu se semnează prea multe documente, faptul că un grup național accepta să se angajeze astfel este excepțional. Și totuși petiția este acolo. Poate că tocmai din această cauză Georgadze dă asigurări și promite examinarea imediată a dosarului tătar. Și nu face nimic! Decepționați, dar defel descurajați, tătarii strâng în trei luni (martie-iunie 1966) 115.000 de semnături pe o nouă petiție, adresează încă 20.000 de mesaje și telegrame și trimit noi reprezentanți să întărească delegația instalată la Moscova. Până atunci, puterea a încercat să frâneze mișcarea și să evite confruntările. Poate constatarea rapidității cu care sînt în stare să se mobilizeze tătarii și numărul lor determină puterea să acționeze. Hotelurile din Moscova sînt invitate să le refuze găzduirea. Pe 26 iunie, cînd un grup tătar important sosește să depună la Comitetul Central al PCUS-ului o petiție, este imediat arestat și expulzat din oraș.

În Uzbekistan, mandanții, repede informați, se aprind; manifestațiile se țin lanț; la toate colțurile de stradă, în edificiile publice, tătarii încearcă să cîștige populația pentru cauza lor.

În definitiv, și unii și alții sînt musulmani. Dar puterea a ales calea durtății. Și persistă cu atît mai mult, cu cît viitorul o îngrijorează. Ziua de 18 octombrie trebuie să marcheze cea de-a 45-a aniversare a creării Republicii Crimeea. Și tătarii nu fac un mister din faptul că vor să folosească această aniversare pentru cauza lor și, o dată cu comemorarea trecutului, să-și multiplice manifestările menite să atragă atenția asupra lor. În 1966, nimeni nu știe cu

precizie că trebuie să te faci auzit în afara frontierelor Uniunii Sovietice, dacă dorești să constrângi puterea să cedeze. Fără îndoială, scriitorii încep să caute o audiență și o protecție externă; dar, pentru un grup național, ceea ce se consideră indispensabil este să te faci auzit la Moscova, precum și auzit și înțeles de compatrioții tăi. Și tocmai această campanie internă dorește puterea să o oprească. De aceea, face să se includă în grabă, în codul penal al Uzbekistanului, două articole menite să împiedice circulația de informații și documente cu privire la soarta tătarilor, precum și participarea la reuniuni. Datorită acestor articole, acțiunile cele mai conforme legii cad în ilegalitate și deschid calea represiunii.¹⁸

Dar, în ciuda acestor dispoziții represive, în ciuda dificultăților întâmpinate în sejururile lor moscovite, tătarii erau prea angajați în luptă în acea epocă, pentru a renunța. Pentru că legalitatea avea un sens din ce în ce mai restrictiv, tind să o abandoneze și să opteze pentru metode mai spectaculoase, chiar dacă erau ilegale. Deși privați de dreptul de a locui la hotel, tătarii sînt din ce în ce mai numeroși la Moscova: 400 în vara lui 1967, care anunță sus și tare că vor ține o reuniune în Piața Roșie, pentru a se face ascultați. Momentul a fost bine ales. Moscova s-a deschis pentru turism și sezonul este în toi. Pentru prima dată, se naște ideea de a include lumea exterioară în mișcarea lor, ținînd o manifestație pe care să o vadă și turiștii. Este o idee judicioasă, din moment ce puterea, preocupată de păstrarea controlului situației, decide să ducă tratative; la 21 iulie 1967, are loc o întîlnire la Kremlin. Pe de o parte, cei însărcinați cu ordinea publică: Andropov, șeful KGB-ului, Rudenko, procurorul general al URSS-ului, Șcelokov, ministrul ordinii publice și Georgadze care, pare-se, devenise specialistul în problemă. În fața lor, acești tătari, reprezentanți ai concetățenilor lor, înarmați cu mandate inacceptabile pentru statul sovietic și, cu toate acestea, mutual acceptate. În timpul acestei reuniuni, Andropov promite reabilitarea politică a națiunii tătare, amnistierea celor care fuseseră reprimăți în cadrul acțiunii, dar manifestă o mare rezervă cu privire la revenirea tătarilor în Crimeea. Cît privește restaurarea republicii, această problemă este trecută sub tăcere. Andropov s-a angajat că aceste măsuri vor fi luate fără întîrziere. Dar trece mai mult de o lună și jumătate și tătarii se întreabă dacă reuniunea din 1967 nu a avut ca scop, ca și cele două precedente, de a-i calma pentru moment și de a-i supune apoi, dezarmați, unor noi represalii. Iată de ce ultimele zile ale lui august 1967 la Tașkent sînt zile

pe muchia răzmeriței. Poliția nu mai prididește să disperseze manifestanții, să-i aresteze pe cei care pot fi acuzați de a fi tulburat ordinea publică.

Pe 5 septembrie, tătarii află că au câștigat. Este publicat un decret care declară: „După eliberarea Crimeei, întreaga populație tătară a fost pe nedrept acuzată de colaboraționism, care nu a fost decît fapta anumitor indivizi. Aceste acuzații fără discriminare aplicate tuturor cetățenilor de naționalitate tătară locuind în Crimeea trebuie suprimate, cu atît mai mult, cu cît, de atunci, o nouă generație s-a angajat în viața profesională și politică”.¹⁹

„Tătarii care locuiau în Crimeea sînt instalați în republica uzbekă și în alte republici...” Acest decret redă tătarilor toate drepturile lor de cetățeni: libertatea reședinței, drepturi culturale. Dintr-un punct de vedere, au obținut, fără îndoială, ceea ce doreau. Au fost spălați de crima de trădare și au redevenit un popor asemeni celorlalte. Dar, foarte curînd, devine clar că satisfacția lor trebuie să se oprească aici, pentru că nu erau cu totul egali celorlalte popoare din URSS. Reabilitați erau, fără îndoială, dar cu cîtă discreție! Doar ziarele din republicile unde locuiau au publicat decretul. Prin alte părți a rămas mult timp necunoscut. Mai grav era faptul că decretul din 1967 nu reda națiunii tătare drepturile sale colective. Fără îndoială, membrii săi puteau merge unde credeau de cuviință („în limita dispozițiilor cu privire la forța de muncă și buletine“, adică sub un anume control) și își vedeau recunoscute cîteva drepturi culturale. Dar libertatea de mișcare o aveau, în realitate, încă din 1956, ca și drepturile culturale reduse legate de decretul din 1957. În schimb, *națiunea tătară* era absentă din text, ceea ce nu anticipa cu nimic eventuala restabilire a republicii lor. Desemnîndu-i drept *tătari care locuiseră în Crimeea*, decretul suprima legăturile permanente între etnie și pămînt, care constituie unul dintre cele patru criterii definitorii pentru existența unei națiuni. Punînd pe același plan existența lor trecută în Crimeea și existența lor prezentă în Asia Centrală, decretul sugera că erau tot atît de bine din Asia Centrală cît și din Crimeea. Pentru putere era clar că aceste rezerve, compensate prin actul de reabilitare, ar fi trebuit să închidă capitolul tătar. Au fost organizate reuniuni în diferite locuri publice — reuniuni oficiale, sub autoritate guvernamentală și de Partid — pentru a obține manifestări ale satisfacției celor vizați.²⁰ Procedură interesantă, unică — nimeni nu se gîndise să recurgă la ea cu celelalte popoare, în 1957, ceea ce arată încurcă-

tura autorităților și a conștiințelor lor în acele probleme lăsate în suspens.

Au trecut zece ani de atunci, timp în care tătarii au încercat fără încetare să obțină câștig de cauză în ceea ce li se părea esențial: reîntoarcerea în Crimeea. Pentru a reuși, mișcarea lor a urmat trei căi. Una, legală, constă în a hărțui autoritățile sovietice cu petiții masive, mai ales în timpul tuturor sărbătoririlor prin care puterea sovietică ar fi putut celebra succesul politicii sale naționale. Cea de-a doua cale, la limita legalității, leagă revendicările tătare de revendicările mișcării democratice din URSS. Dizidenții Moscovei, nu se preocupă defel de mișcările naționale, dar, din 1970, și-au plecat urechea către tătari și au încorporat cererile lor în programul general de apărare a Drepturilor omului.²¹ Cea din urmă cale ignoră legalitatea; ea este calea regală a mișcării tătare. Aflați sub interdicția de a se așeza pe solul natal, tătarii revin, în ciuda interdicțiilor. Doar cîteva familii au reușit să dejoace capcanele multiplelor regulamente care interzic stabilirea în Crimeea. Dar grosul acestor expediții clandestine a condus la repartierea forțată în Asia Centrală a tătarilor care au riscat să piardă totul în locul de exil, pentru slaba speranță de a fi acceptați în Crimeea.²² După ce au cîștigat bătălia reabilitării, tătarii au pierdut-o pe aceea a reconstituirii unei vieți naționale normale. Rămîn străini în Asia Centrală, nu pentru că mediul înconjurător refuză să-i accepte — din contră, totul îi apropie —, ci pentru că ei înșiși nu vor să renunțe la visul patriei pierdute. Exilul a avut loc acum aproape treizeci de ani. O nouă generație a crescut și este în primele rînduri ale luptei pentru reîntoarcerea în Crimeea. Ca și alte popoare, în alte locuri, tătarii au ales să rămînă apatrizi, revoltați, atîta timp cît nu vor putea să se înrădăcineze din nou în solul natal. Este o sfidare pe care puterea sovietică dorește să o ignore, negînd realitatea legăturii care îi unește pe tătari de Crimeea. Teza oficială despre acest popor este aceea că locuitori de origine etnică variată au populat Crimeea, printre ei numărîndu-se și tătarii. Și ceea ce marchează caracterul multi-etnic al acestui teritoriu, spune Marea Enciclopedie Sovietică, este că, împotriva regulilor generale de denumire a republicilor naționale, RSSA Crimeea, pe cînd exista, purta un nume geografic de loc și nu numele unei națiuni. Nu se poate nega mai net dreptul istoric al tătarilor de a locui în Crimeea și, de aici, existența lor națională. De ce atîta rigoare împotriva unui popor atît de mic? În fapt, Uniunea Sovietică este îngrijorată nu de cei 300.000 de tătari, ci de două naționalisme. Naționalismul tătar, al

căruia aport la lumea musulmană a Rusiei a fost important în trecutul pre- și postrevoluționar. Tătarii au lansat principalele idei care aveau să-i revoluționeze pe musulmanii ruși.²³ Stalin a reușit, în 1944, să reducă spațiul ocupat de tătari și să-i alunge din Crimeea. Iar succesorii săi nu înțeleg să le lărgască din nou universul. În același timp, ei luptă împotriva naționalismului musulman care, printr-o restaurare a Republicii Crimeea, și-ar recîștiga și el terenul pierdut. Să faci dreptate celor 300.000 de tătari cărora li s-a furat patria înseamnă, în condițiile actuale ale URSS-ului, să adaugi o cărămidă la edificiul acestui naționalism triumfător și izolaționist care este naționalismul turco-musulman.

Cu totul altul este cazul germanilor din URSS. Ei reprezintă un grup compact de 1.800.000 de oameni în 1970²⁴, dintre care o mică parte se află în URSS de la cel de-al doilea război mondial; dar, în ansamblu, este vorba despre descendenții colonilor implantați în Rusia din secolul XVIII. Din 1924 pînă în 1941, germanii au avut o republică autonomă situată pe Volga, de unde au fost deportați prin aplicarea unui decret adoptat la 28 august 1941. În cazul lor, nu era vorba de deportarea unor colaboraționiști, ci de a „transfera”, ca măsură de securitate, un popor care ar fi putut fi tentat de colaborare cu inamicul. Mai puțin injurioasă decît soarta tătarilor, a germanilor nu este mai puțin dramatică, pentru că „transfer” și „deportare” se aseamănă enorm în practică. O lună mai tîrziu, republica lor era suprimată.²⁵ În anii de după război, soarta le-a fost dictată mai degrabă de un factor exterior decît de voința conducătorilor sovietici: relațiile cu RFG-ul. Venind la Moscova în 1955, Adenauer s-a arătat îngrijorat de soarta compatrioților săi; la 13 decembrie 1955, un decret le redă drepturile civile și, de atunci, drepturile lor politice și culturale se vor amplifica văzînd cu ochii.²⁶ În 1964, cînd Hrușciiov încearcă să îmbunătățească relațiile cu RFG-ul, dă un decret de reabilitare a germanilor.²⁷ Ca și pentru tătari, este o reabilitare fără restaurarea teritoriului național. Dar puterea sovietică este atentă să nu facă din acest lucru un subiect de conflict. Ea pledează pentru imperativele economice și nu pentru inexistența unei națiuni germane²⁸ și face eforturi pentru a da germanilor avantajele politice și culturale ale unei națiuni asemenea celorlalte, în ciuda absenței unui statut teritorial.²⁹ Germanii sînt, prin urmare, mai puțin vindicativi în apărarea ideii de restaurare a republicii lor, pentru că nu sînt unanimi asupra acestui punct³⁰. Cu toate acestea, răspîndirea are un inconvenient grav, pe

care partizanii reîntoarcerii pe Volga îl văd clar: este vorba, în pofida drepturilor culturale, de amenințarea unei asimilări progresive. Germanii sînt instalați în două grupuri dense în Kazahstan (858.077 persoane, deci 46% din total) și în Republica Rusă, mai precis în teritoriile de frontieră (761.888 persoane, deci 41%); mai trebuie adăugate două grupuri mai reduse, de 89.834 persoane în Kirghizia și de 31.712 persoane în Tadjikistan. Doar un mic număr de germani (6%) se află cu adevărat dispersat de-a lungul și de-a latul Uniunii Sovietice. Cu toate acestea, în ciuda regrupării și facilităților culturale de care beneficiază, recensămîntul este revelator pentru progresele rapide ale asimilării. În 1926, sub 5% dintre germani au declarat că limba rusă era limba lor maternă. În 1959, 24% se pronunță pentru rusă, iar în 1970 proporția acestora atinge 32,7%. Puține grupuri naționale au atins, în cei unsprezece ani care separă ultimele două recensăminte, un asemenea procent (8,7%) în terenul cîștigat de limba rusă.³² Din contră, după cum am văzut, tendința de ansamblu este tocmai către o anume consolidare a limbilor naționale în statutul lor de limbi materne.³³ Mai multe motive explică această evoluție particulară: faptul că germanii sînt în mare număr instalați în Kazahstan, în mediul rural, unde copiii lor nu au, adesea, posibilitatea de a studia în școli cu dominantă germană și faptul că emigrarea a dus la plecarea elementelor cel mai puțin asimilate din comunitate. Aceasta este, în realitate, caracteristica principală a comunității germane și problema pe care o ridică pentru putere. În decursul relațiilor sovieto-germane, conducătorii RFG-ului au încercat constant să obțină — doar pentru germanii rămași în URSS după 1940 (din cauza războiului și a deplasării frontierelor) — dreptul de reîntoarcere în patrie.³⁴ Din 1958, URSS-ul și RFG-ul prevăd, semnînd un acord consular, că principiul „reîntregirii familiei” se poate aplica germanilor care nu erau cetățeni sovietici înainte de 1940 și descendenților acestora.³⁵ Hazardul relațiilor dintre cele două țări i-au întîrziat aplicarea, dar *Ostpolitik*a cancelarului Brandt, apoi actul final de la Helsinki au dat o forță nouă acestui principiu. Începînd din 1970, se declanșează emigrația germană, în limitele reîntregirii familiilor; pînă în 1977, atitudinea sovietică pare să se orienteze în sensul unei toleranțe crescînde, așa cum o arată tabelul următor (vezi pagina 199).

În șase ani, mai mult de 30.000 de germani au părăsit Uniunea Sovietică.³⁶ Crucea Roșie germană estimase la 40.000, la începutul anilor '70, numărul germanilor dornici să emigreze și care se

puteau prevala de legături familiale în Germania. Ținând cont de plecările care au avut loc, putem considera, la prima vedere, că toți voluntarii puteau reveni repede în țara lor și că problema germană nu va mai exista în URSS; doar o comunitate instalată de secole și a cărei asimilare culturală era pe calea cea bună.

EMIGRAREA GERMANĂ ÎN URSS, 1970-1976

Anii	Numărul
1970	340
1971	1.100
1972	3.100
1973	4.400
1974	6.300
1975	5.800
1976	9.000

Este, probabil, ceea ce gîndeau și autoritățile rusești atunci cînd au acceptat să deschidă frontierele germanilor care nu erau istoricește înrădăcinați în URSS. Dar deschiderea frontierelor a produs, brusc, un reflex de identificare națională a unei părți din comunitatea germană care, cu toate acestea, trăia pe sol rusesc de două secole. Au fost făcute cereri de emigrare de către grupuri de germani, nu doar în numele reîntregirii familiei, ci al *solidarității etnice* cu poporul german. Supuși sovietici descendenți ai colonilor care, de două secole, își considerau Rusia ca pe patria lor și care nu mai aveau legături cu Germania au descoperit că istoria îndepărtată, cultura și limba, îi înrădăcinau în acea țară necunoscută. Această revendicare, exprimată public sub formă de manifestații³⁶, angajează un număr de germani pe care nu îl putem defini cu certitudine, dar pe care unele ziare germane îl estimează la 300.000.³⁷ Puterea sovietică se află de acum confruntată cu o situație extrem de dificilă. Să admiți că aceste grupuri etnice se simt străine în URSS — în timp ce erau integrate în Imperiu³⁸ — ar însemna să recunoști eșecul total al politicii naționale sovietice; să recunoști permanența legăturilor etnice în detrimentul legăturilor create de viața comună; în sfîrșit, să recunoști, implicit, că grupul etnic care nu se simte identificat cu Uniunea Sovietică are dreptul să o părăsească. Realizăm astfel ce înseamnă pentru puterea sovietică exigențele germanilor. Deja armenii se întorc spre diasporele armenie nord-americeane sau din Orientul Mijlociu și cer să li se alăture în numele legăturilor de familie sau de solidaritate etnică. Dreptul de emigrare pe care puterea sovietică se gîndea să-l circumscrie

cazurilor foarte particulare ale germanilor și evreilor, putea fi astfel general revendicat. Pentru a para această alunecare, conducătorii URSS-ului încearcă să frâneze cererile germane de emigrare: candidații sînt descurajați de renghiuiri administrative³⁹ și de o propagandă intensivă, destinată să-i convingă pe candidații la plecare că nu se vor putea adapta la viața care-i așteaptă în Germania Federală.⁴⁰ Dar, în același timp, puterea sovietică nu poate să lovească net în aspirațiile germane. Importanța numerică a grupului, ca și concentrarea sa, pledează pentru prudență. Această prudență este cu atît mai necesară din considerente internaționale. Republica Federală a Germaniei este pentru Uniunea Sovietică un partener economic prețios.⁴¹ Și politic Germania Occidentală cîntărește mult în strategia URSS-ului.⁴² Cu atît mai mult cu cît menajul RFG-URSS oferă un avantaj clar. Căci, interesat să păstreze șansele de emigrare ale germanilor, ale cît mai multor germani cu puțință, cancelarul Schmidt a devenit conștient că negocierea discretă aducea mai multe roade decît exigențele zgomotos formulate.⁴³ Iată de ce a replicat declarațiilor vehemente ale președintelui Carter în favoarea Drepturilor omului și dreptului la emigrare cu o tăcere prudentă și și-a menținut această atitudine și la conferința de la Belgrad. Vedem astfel dilema în care exigențele germane plasează guvernul sovietic. Cedarea, chiar restrînsă, ar fi rezolvat probleme arzătoare de politică externă. Dar, cedînd, puterea își recunoștea slăbiciunea în domeniul național și deschidea calea unor exigențe și mai mari, chiar unei contagiuni cu ideea redutabilă a identității naționale pe bază pur etnic-culturală, idee ale cărei progrese ar fi slăbit solidaritățile în interiorul Uniunii Sovietice. Restaurarea unei republici germane nu părea nici ea o soluție. Restaurarea ei însemna să riști, la stadiul la care ajunseseră lucrurile, să accentuezi tocmai naționalismul acelor germani care nu doreau să fie asimilați; de asemenea, să te pui de-a curmezișul asimilării care progresa în cealaltă parte a populației germane. În fine, să restaurezi state naționale, atunci cînd Uniunea Sovietică se află în stadiul unei noi formațiuni istorice, poporul sovietic, însemna să slăbești tocmai această formațiune, să negi că integrarea se află pe calea cea bună.

Contrar tătarilor și germanilor, evreii dispun, în principiu, în URSS de un teritoriu național. Cu toate acestea, și ei sînt, în Uniunea Sovietică, mai mult chiar decît ceilalți, în ciuda numărului și istoriei lor, niște cetățeni de-o specie aparte. Statul sovietic i-a dotat, în anii '20, cu pămînt: regiunea autonomă evreiască a Birobi-

djanului, situată în Extremul Orient, nu departe de China. I-a dotat, logic, și cu o naționalitate proprie, care figurează pe buletin. Dar, deși le-a acordat un teritoriu, puterea sovietică a negat întotdeauna că și comunitatea evreiască este o națiune.⁴⁴ Această abordare negativă s-a complicat prin crearea statului Israel, care a marcat triumful ideii sioniste. Într-o lucrare relativ recentă, un specialist al propagandei anti-sioniste insistă constant pe diferențele care trebuie stabilite între: 1. *evreu*, în sensul evreu-categorie etnică; 2. *evreu (iudeu)*, categorie religioasă; 3. *sionist*, categorie politică.⁴⁵

Pentru autor, iudaismul hrănește ideea unei comunități evreiești mondiale, a unei națiuni evreiești globale. Comunitatea evreiască sovietică, însă, căreia i s-a recunoscut un statut național, nu reproduce, oare, la scară mică, modelul și confuzia condamnate de expertul nostru? Această comunitate este formată din numeroase grupuri totalmente diferite unele de celelalte, cărora trecutul și cultura le interziceau să se reunească într-o națiune, cu excepția cazului în care aceasta se fonda tocmai pe criteriul renegat al apartenenței la iudaism. Totul devine dificil, imediat ce evoci soarta comunității evreiești din URSS. Numărul membrilor săi, greu de apreciat cu precizie, se situează între 2 și 3,5 milioane, în funcție de referirea la recensământ sau la alte surse.⁴⁶ Important este că, de la un recensământ la altul, numărul sovieticilor care se proclamă evrei a scăzut cu 54%, pe când întreaga populație sovietică a cunoscut o creștere de 16%. Nu putem deduce de aici că numărul de evrei (ținând cont și de plecări) ar fi rămas stabil, ci că pur și simplu este în scădere. Să deducem de aici că ar fi slăbit conștiința națională a evreilor? Criteriul lingvistic ne-ar face să fim afirmativi. La recensământul din 1897, 96,9% din evreii din Rusia considerau idișul ca limbă maternă. În 1926, numărul lor mai era încă de 70,4%. În 1959, situația se modifică brutal: 17,9% din evrei mai vorbesc idiș ca primă limbă și, dacă îi adăugăm și pe cei care vorbesc o altă limbă, proprie anumitor comunități evreiești⁴⁷, 21,5% numai din evrei vorbesc propria lor limbă.⁴⁸ În 1970, această cifră scade la 17,7%, ceea ce reprezintă o regresie de 3,8%. Trebuie, totuși, să adăugăm acestor 17% aproape 9% evrei rusofoni care au declarat că stăpînesc bine idișul sau o altă limbă iudaică; aceasta înseamnă că 26,4% din evreii din URSS păstrează legături lingvistice cu cultura lor de origine. Dar importanța acestor cifre trebuie apreciată în funcție de progresele limbii ruse. Numărul celor care consideră rusa drept limbă maternă trece la 78,2%, iar al celor care nu consideră rusa ca primă limbă, dar o stăpînesc bine, la

16,3%. Cu alte cuvinte, 94,5% din evrei cunosc bine rusa și 28,8% stăpînesc una sau mai multe alte limbi ale Uniunii Sovietice.⁴⁹ În URSS, cunoașterea limbii naționale este un criteriu indiscutabil al nivelului conștiinței naționale. Distribuția geografică a evreilor care vorbesc rusa și a celor care rămîn fideli limbii lor este lămuritor pentru cauzele acestei evoluții. Cel mai înalt grad de rusificare lingvistică îl găsim la evreii din RSFSR și din Ucraina. În schimb, folosirea idișului sau a unei alte limbi vorbite de evrei rămîne larg răspîndită în comunitățile baltice (mai ales în Lituania, unde 62% din evrei vorbesc idiș) și în comunitățile din Caucaz (în Daghestan, 87% dintre ei vorbesc limba tati). În RSFSR, cei capabili să se exprime în limba lor (poziție primă sau secundă) nu sînt decît 21,3%, iar în Ucraina 20,3%.

Practicarea religiei proprii de către evreii din URSS, alt indice de identificare națională, chiar dacă, evident, nu este admis ca atare de puterea sovietelor, confirmă tendințele lingvistice, sau le compensează?

Într-un articol scris la sfîrșitul anilor '60⁵⁰, Zvi Gitelman, o autoritate în materie de situația evreilor în URSS, scria, cu pesimism: „Religia iudaică este în declin în URSS, un declin poate mai rapid chiar decît al altor religii“. Această apreciere se sprijinea, în primul rînd, pe datele concrete de existență ale unei comunități evreiești: numai șaiszeci de sinagogi deschise; nici un fel de organizație centrală care să publice un organ de legătură și, mai ales, cărți de rugăciune sau Biblia; nici o facilitate pentru a forma rabini; în sfîrșit, nici o facilitate pentru evrei de a obține hrana pe care religia lor le-o impune. Fără îndoială, informații mai recente corectează ușor acest tablou sumbru. Informațiile aduse în Occident de emigranți sugerează că numărul sinagogilor deschise ar fi de circa nouăzeci⁵², dintre care șaiszeci și două identificate. În orice caz, aceste cifre sînt derizorii pentru o comunitate de aproape 3 milioane de persoane. De aici, experții formulează estimări foarte pesimiste cu privire la numărul evreilor care—și practică, realmente, religia⁵³. Dacă reținem aceste criterii: o comunitate evreiască aflată în rusificare rapidă, își pierde credința, sau cei puțini încetează să o mai practice, am putea deduce că asimilarea evreilor a intrat pe linia dreaptă. Și iată—i motivele. Evreii constituie, în primul rînd, o populație eminamente urbană⁵⁴, trăind, deci, într-un mediu care în toate împrejurările facilitează asimilarea. Politica sovietică a anilor '30, deplasînd evreii din zonele de reședință tradiționale către

marile orașe care le fuseseră cîndva închise, urbanizîndu-i, deschizîndu-le un mediu profesioonal care le fusese refuzat pînă atunci — aparat de Stat și de Partid, aparat administrativ, armată etc. — cerîndu-le, pentru a face față acestei deplasări profesionale, să se îmbibe de cultură rusă, îi angajase în ceea ce Ami Kriegel numește, cu multă subtilitate, un proces de *rusianizare*, ceea ce semnifică accesul la modernitate.⁵⁵ În ciuda limitelor acestei rusianizări, unul dintre rezultate avea să fie instalarea evreilor într-un mediu geografic și social care nu favoriza renașterea comunităților închise. Este semnificativ că evreii se rusifică lingvistic cel mai mult în noile lor zone de reședință și rămîn mai atașați limbii lor în cele vechi. În sfîrșit, este clar că politica culturală adoptată față de evrei nu-i ajută deloc să-și păstreze identitatea lingvistică. În ciuda statului național, evreii nu mai au școli proprii, așa cum au celelalte grupuri naționale și nu există cursuri de idiș în școlile rusești frecventate de copiii evrei. În Birobidjan, puterea, pretextînd numărul scăzut al evreilor în regiune⁵⁶, nu creează un învățămînt național; iar prin alte locuri afirmă că nu există cereri suficiente. Cum evreii sînt grupul cel mai educat din URSS⁵⁷, este de la sine înțeles că acest nivel excepțional de educație implică și un mare grad de rusificare lingvistică.

Aceste elemente evidente: slăbirea limbii, slaba practicare a religiei, determină un ziarist occidental, în 1962⁵⁸, să tragă concluzia: „Orice speranță de a vedea renăscînd o comunitate evreiască viabilă trebuie fondată mai degrabă pe convingeri, decît pe realitatea prezentă“. Și, cu toate acestea, este imposibil, în URSS, privind scena națională, să ignori problema evreiască, să nu vezi că este vorba despre ceva ce se dezvoltă și nu despre ceva ce se stinge.

Rusificarea lingvistică și slăbirea religiei merg mîna în mîna cu formarea unei mișcări evreiești care s-ar putea caracteriza prin căutarea neliniștită a identității naționale și prin descoperirea acesteia. Această renaștere evreiască se manifestă în domeniul culturii autorizate, în domeniul evreului care nu este evreu, al religiei, al dorinței de emigrare.

În sfera oficială a culturii, se înmulțesc inițiativele menite a reda evreilor patrimoniul lingvistic și cultural prea îndelung uitat. Pentru a reuși, comunitatea evreiască se bucură de texte. Nimic nu interzice evreilor să studieze idișul, dacă vor, zice puterea. Și evreii din URSS sînt pe cale să o arate. Sătui să aștepte o concesie în acest domeniu, au făcut apel la puținele organe culturale de care

dispun⁵⁹. Revista *Sovietish Heimland* s-a transformat parțial într-un organ de predare a idișului, publicînd alfabetul și elementele unui manual de lectură.⁶⁰ Această revistă acționează și ca un veritabil coordonator al vieții culturale evreiești, publicînd ceea ce ilustrează mai bine cultura evreiască sovietică de astăzi, încercînd să promoveze, să încurajeze literele evreiești și dînd un larg ecou, chiar coordonînd activitățile artistice evreiești (teatrul idiș de la Moscova, diverse companii, chiar de amatori, grupuri muzicale, expoziții). Adesea sînt depășite limitele legalității, mai ales atunci cînd este vorba despre predarea ebraicii, care se află într-o situație ambiguă, pentru că nu este recunoscută drept o limbă a comunității evreiești din URSS.

Fără îndoială că ebraica este studiată în Uniunea Sovietică, dar este vorba de un studiu specializat, la un nivel înalt, ca limbă orientală, și nu de un studiu avînd un caracter național. Pentru că ebraica este legată de religie, asistăm, pare-se, la o tentativă de a crea rețele — ilegale⁶¹ — ale învățămîntului ebraic. Din materialele simpozionului despre cultura iudaică, pe care evreii au încercat, fără succes, să-l țină la Moscova, în decembrie 1976, putem deduce că există, actualmente, în URSS diverse centre de studiu al ebraicii. Cultura evreiească este exprimată și prin alte două organe neoficiale, *Evrei v SSSR (Evreii în URSS)* și *Tarbut (Cultură)*, care încearcă să-i familiarizeze pe evrei cu istoria, cultura lor și cultura evreiască de dincolo de granițele Uniunii Sovietice și cu problemele emigrării. Tentativa de a ține în 1976 o conferință la Moscova indică dezvoltarea activităților culturale evreiești și dorința de a le insera pe cît posibil în mediul sovietic. Această conferință, interzisă, dar care a atras atenția mondială, a arătat că miezul problemei era dorința evreilor de a se regăsi, de a-și defini identitatea, fără ruptură cu lumea evreiască. Pentru că sînt foarte educați, pentru că se situează în societatea profesională la un foarte înalt nivel, evreii nu sînt dispuși să se închidă într-un iudaism paseist. În limba strămoșilor, ei își caută identitatea și nu o limbă pe care să o substituie limbii ruse. De asemenea, tinerii evrei care se adună din ce în ce mai mulți în lăcașurile de rugăciune în timpul sărbătorilor evreiești (mai ales pentru *Simșat-Torah*) nu sînt obligatoriu pe cale să revină la credința părinților. Pentru cei mai mulți dintre ei, pe această cale își recîștigă o identitate profundă și apartenența la o istorie și la o cultură.

Emigrarea este manifestarea cea mai spectaculoasă a faptului evreiesc. Îi cunoaștem cifrele. După 1971, anul din care trece de la excepție la fenomen de masă, mai mult de 100.000 de evrei au părăsit URSS-ul pentru Israel, cel puțin într-o primă etapă.⁶²

Văzînd vîrsta și originea geografică a emigranților, sîntem frațați de două constatări care, la o primă vedere, ar putea părea contradictorii. Emigranții sînt, în medie, mai tineri decît comunitatea evreiască din URSS (cel puțin așa cum a fost descrisă de recensămînt) și mai aproape ca structură de vîrstă de populația rusească decît de cea evreiască.⁶³ De altfel, emigrația provine mai ales din țările baltice și din Georgia, unde evreii sînt mai puțin asimilați decît în miezul Rusiei, care nu furnizează decît foarte puțini emigranți. Constatare contradictorie, în măsura în care ne-am putea gândi că elementele tinere sînt mai bine asimilate. Dar emigranții sînt tineri și vin din zone mai slab asimilate. Și nu putem trage concluzia de aici că evreii din regiunile centrale își exprimă mai puțin dorința de a emigra, sau că această dorință nu se manifestă decît acolo unde asimilarea s-a produs cel mai prost. Puterea sovietică practică o politică foarte selectivă în materie de autorizare a emigrării, încercînd sistematic să limiteze plecarea elementelor celor mai educate și mai rusificate. Emigrarea evreiască — prin dificultățile și tragediile care o însoțesc în general⁶⁴ — este o manifestare care nu poate fi tratată cu ușurință. Ea ridică două probleme: ce îl deosebește pe candidatul la emigrare de cel care nu candidează? Dorința de emigrare este un criteriu riguros al conștiinței naționale evreiești? La prima întrebare, Zvi Gitelman a încercat să dea un răspuns în ancheta sa asupra evreilor sovietici instalați în Israel. Supunîndu-i unui amplu și subtil chestionar, a decis că nu există o demarcație netă între emigranți și frații rămași în URSS, fie că este vorba de limbă sau religie. Pentru Gitelman, emigranții s-ar fi putut integra, din acest punct de vedere, la fel de bine și în viața sovietică, dacă nu ar fi resimțit inconfortul dat de antisemitismul latent în URSS⁶⁵ și mai ales faptul că majoritatea se simțeau mai mult sau mai puțin străini în această țară. În definitiv, trage linie Gitelman, dacă motivele emigrării sînt diverse — refuzul întregului sistem politic, sau doar al unora dintre aspectele sale, considerații naționale evreiești, considerații materiale — evreii care emigrează demonstrează un grad înalt de socializare. Pondere aspirațiilor naționale sau a celor de viață în mediu cultural evreiesc joacă, așadar, un rol foarte important în dorința de emigrare, dar nu unul exclusiv. Pentru a o înțelege este suficient să

constați că, în 1975, aproape 50% dintre candidații la emigrare au ales să nu plece în Israel.⁶⁶ Recentă creștere a celor numiți în Israel *noșrimi* sugerează adesea mai mult o dorință sistematică de a emigra, decât un sentiment național exacerbat. Aceste complexe tendințe din sînul comunității evreiești traduc în fapt o situație și o evoluție cu totul excepționale în URSS. Evreii, fiind foarte educați și urbanizați, au fost plasați în condiții care le favorizează asimilarea. În ciuda anumitor discriminări profesionale, sînt încă bine reprezentați în mediile intelectuale și chiar politice. Este interesant de notat că în PCUS erau, în 1976, 194.774 evrei, deci 1,9% din totalitatea efectivelor Partidului, ceea ce înseamnă că 13,7% din întreaga comunitate evreiască erau membri de Partid, adică, dintre toate grupurile naționale din URSS, evreii erau cel mai bine reprezentați⁶⁷. Căsătoriile mixte constituie și ele o puternică modalitate de asimilare. Se estimează, în general, în absența datelor precise, că aproape 30% dintre evrei se căsătoresc în afara comunității, iar copiii adoptă frecvent, cînd optează pentru o naționalitate, pe cea a părintelui rus.⁶⁸ Cu toate acestea, integrarea culturală și socială acceptată de toți evreii pare să conducă, în final, spre două direcții. Unii se asimilează total; alții, în schimb, revin spre ceea ce le este propriu, grupul de origine, sistemul său de valori, solidaritățile sale. Ceea ce explică de ce sinagogile se umplu de tineri. Ele sînt locul privilegiat de identificare cu iudaismul.

Creșterea conștiinței naționale evreiești în URSS, aspect incontestabil al acestor ultimi ani, este o problemă pentru puterea sovietică. Această revenire la surse este cu totul dramatică atunci cînd este vorba despre o comunitate ce părea să fi urmat o cale unică acum două decenii, cea a aculturației. Cu totul dramatică, de asemenea, și pentru că este vorba despre partea cea mai educată și urbanizată a populației sovietice și pentru că evoluția sa prezintă merge împotriva tuturor certitudinilor despre legătura dintre modernizare și slăbirea conștiinței naționale. Această evoluție, căreia i-am suprimat aici aspectele cele mai spectaculoase (dizidențe declarate, precum cea a lui Șcaranski, deturnări de avioane) în favoarea tendințelor profunde ale societății, ridică, practic, două probleme. Renașterea unei comunități evreiești coerente pare să se sprijine pe religie. Să fie vorba, în ocurență, de un fenomen propriu-zis religios, înscriindu-se în cadrul general al emergenței religiosului în ideologia implicită a societății sovietice contemporane? Sau, mai degrabă, de utilizarea religiosului drept criteriu de iden-

tificare națională? Este greu de dat aici un răspuns clar tranșant între cele două ipoteze care conțin, fără îndoială, fiecare partea sa de adevăr. În schimb, este evident că în climatul de căutări religioase ce caracterizează Uniunea Sovietică astăzi, iudaismul nu poate decît să se amplifice în sine și ca suport național; și că de peste tot progresele iudaismului contribuie, la rîndu-le, la creșterea interesului față de religie în URSS. Cea de-a doua întrebare privește natura profundă a acestui sentiment național evreiesc a cărui creștere se constată. Annie Kriegel a notat just că politica stalinistă pusese, la un moment dat, evoluția comunității evreiești în impas. Se poate deduce de aici că discriminarea la care au fost supuși evreii, ambiguitățile fundamentale ale politicii sovietice care dăduse un statut „legal” evreului, negîndu-i, însă, toate drepturile naționale, se află la originea acestui naționalism defensiv sau negativ? Sau că, în orice caz, pe parcursul modernizării sale, un grup revine, în general, la ceea ce îi este propriu, combinînd acest lucru în mod pozitiv cu cuceririle modernității? Și aici, răspunsul se încrucișează cu elementele esențiale ale celor două ipoteze. Este clar că discriminarea culturală pe care a suferit-o a împins comunitatea evreiască să reacționeze prin căutarea propriei identități. Tratați diferit de alții, evreii și-au afirmat cu demnitate deosebirile și au dorit să le cunoască adevăratele cauze. Dar, datorită unei educații avansate, care îi integra în cultura globală, evreii au fost în mod natural conduși să adauge acestei culturi propriile lor valori, creațiile geniului propriu! Chiar dacă vrem să reducem sentimentul național evreiesc la un reflex negativ, nimic însă nu o justifică: realitatea acestui sentiment național, afirmarea sa din ce în ce mai puternică și publică, sînt componente ale realității sovietice contemporane. Ele demonstrează că o comunitate lipsită de teritorii, de cultură, avînd tot interesul unei asimilări totale, poate să rămînă sau să redevină o națiune; conștiința națională, sentimentul apartenenței la un grup aparte sînt criterii naționale, subiective, fără îndoială, dar la fel de puternice ca și factorii obiectivi (teritoriu, limbă) pe care ideologia sovietică se încapățînează să-i considere unicii decisivi. Apatrizii din URSS, evrei, tătari, germani, ilustrează toți, pe căi diferite, că integrarea națională în URSS nu este favorizată de disprețuirea drepturilor naționale; că acest dispreț, în situațiile cele mai diverse, nu conduce la resemnare, ci la autoafirmare și înfruntări.

Rebelii

Dintre toate națiunile din URSS, cea care și-a păstrat, probabil, cel mai bine trăsăturile naționale este națiunea georgiană. Ea este și cea care se revoltă cel mai deschis și mai violent imediat ce întrevede o veleitate de atentat la ceea ce a știut să păstreze. Forța națiunii georgiene provine din elemente diverse. Mai întâi, coeziunea sa pe același sol: cele 3.130.741 de georgieni numărați în Georgia în 1970 reprezintă 66,8% din populația totală a republicii și esențialul națiunii georgiene, a cărei diasporă este de numai 3,5%. O îndelungată istorie, o creștinare începută în secolul IV și o independență în continuu amenințată au construit o națiune foarte atașată tradițiilor și culturii sale. Acest sentiment național transpare în situația lingvistică a Georgiei. Toți georgienii trăind în republică și 62% dintre cei din exterior sînt fideli limbii materne. Practic, 99,4% vorbesc georgiana și 20,1% stăpînesc și rusa. Viața națională este întărită prin caracterul larg național al educației dată elitei georgiene. Georgienii se situează la vîrfurile piramidei prin numărul tinerilor care primesc o educație superioară⁶⁹ și, fapt remarcabil, învățămîntul superior, chiar tehnic, este foarte adesea predat în georgiană. Dacă adăugăm că sînt singurii, alături de armeni, care și-au păstrat alfabetul, înțelegem că elitele naționale sînt închise oricărei influențe a unei culturi exterioare. Din 1972, toți indicii unei crize grave, opunînd Georgia puterii centrale, se acumulează: criză latentă, epurări, răbufniri ale furiei populare, terorism. Iată o situație ieșită din comun în URSS.

Totul a început în 1972, cu o epurare politică, al cărei pretext a fost corupția conducătorilor. Corupția, practicile economice ilegale, nimeni în Georgia nu se gîdea să le exercite pe ascuns, toată lumea le cunoștea în URSS. Ele se înscriau în practicile ilegale, în general destul de răspîndite în Uniune, în spiritul de frondă al georgienilor, într-o anumită fantezie meridională. În primăvara lui 1972, Comitetul Central al PCUS-ului își dă brusc seama că totul merge rău în Georgia și publică un decret în care îi critică pe conducătorii republicii.⁷¹ De aici, căderea primului secretar în funcție, Mjavanadze, un om efectiv foarte corupt și cu o reputație pe potrivă și înlocuirea sa cu un om avînd o mare experiență polițienească, Sevardnadze, care trece imediat la suspendarea practicilor ilegale. În ciuda unei epurări masive a cadrelor politice și economice, noul prim secretar nu pare să fi reușit defel să satisfacă exigențele CC-ului. În iunie 1976, acesta, felicitîndu-l pentru

eforturile depuse, constata, printr-un nou decret, că „mai rămîneau multe de făcut pentru ridicarea nivelului ideologic și politic al comuniștilor și al celorlalți muncitori”.⁷² De altfel, Katiladze, Ministru de Interne al republicii, mărturisea, în același moment, că, sub toate formele sale, corupția continua să funcționeze (de la micile ciubucuri, pînă la mită de valori importante).⁷³ Patru ani de anchete, de critici, de epurări, par să fi modificat prea puțin scena georgiană, astfel încît, în noiembrie 1976, Comitetul Central al Partidului Comunist din Georgia a ținut o conferință cu o durată de două zile, pentru a analiza modul în care organele administrației nu își îndepliniseră sarcinile în „lupta împotriva crimei și restabilirea ordinii publice”.⁷⁴ De la an la an, amploarea preocupărilor Partidului creștea. În 1972 era vorba de corupție, în 1976, de ordinea publică. În februarie 1977, această ordine pare atît de amenințată, încît Comitetul central georgian ține o nouă reuniune de două zile, pentru a face bilanțul acțiunilor administrației, asociindu-i pe toți cei care puteau fi implicați: procurorul Republicii, Talakvadze; Ministrul de Interne, Katiladze; Ministrul de Justiție, Șuşanașvili. Ca și la precedentul seminar de acest tip, concluzia este că se manifestă o slabă tragere de inimă în reinstaurarea ordinii în Georgia; că indivizii și administrațiile erau vinovate.⁷⁵ Este interesant de notat că nici chiar organele de securitate și de justiție nu au scăpat necriticate și au fost acuzate de indulgență față de cei care amenințau ordinea publică.⁷⁶

Ce justifică această încăpăținare în denunțarea ilegalităților în Georgia? Fără îndoială, incidente grave. Primul dintre ele, cel puțin dintre cele cunoscute, îl aflăm în 1973. Un incendiu producea ravagii, la 9 mai, la opera din Tbilisi. Dacă un incendiu în sine nu are nimic senzațional, acesta merită să rețină atenția prin misterul care-l înconjoară. Mai întîi că în jurul său s-a păstrat tăcerea. Și nu este cunoscut decît o dată cu procesul celor șapte incendiatori din 1977.⁷⁷ Dacă acest proces s-a bucurat de o publicitate pe cît de largă, pe atît de tardivă — nimeni nu a putut să explice de ce acei oameni produsese un incendiu criminal⁷⁸, nici cine organizase această afacere și nici, mai ales, ce explicații i se puteau da. Necunoscuții din acest proces devin deosebit de interesați atunci cînd constăți că el se înscrie într-o serie de trei procese, dintre care două de o extremă gravitate. Primul, cel al lui Jvania, a dus la moarte un om acuzat pentru plasarea, în mai multe rînduri, a unor bombe în clădiri publice. Dacă presa nu a crezut de cuviință să

spună de ce Jvania se deda la terorism⁷⁹, în Georgia s-a răspîndit zvonul că acesta își explicase atentatele ca manifestări de opoziție față de rusificarea țării sale. Aproximativ la aceeași vreme, două condamnări la moarte au încheiat procesul unei „gang” reunind „bandiți și drogați” care asasinaseră un locotenent de miliție. Încă o dată, explicațiile sînt simple: drogul, rățacirea în absența unei „bune influențe în familie”.⁸⁰ În spatele acestor trei procese, în Georgia se profilează o realitate neliniștitoare. Au fost, într-adevăr, uciși polițiști, se plasează bombe în clădiri publice, se incendiază opera, a cărei particularitate constă în faptul că se afla în fața sediului Comitetului Central. Acestea nu sînt fapte excepționale, ci manifestări repetate. Manifestări care traduc neliniștea georgienilor în fața unei campanii „anti-corupție” pe care au considerat-o un pretext pentru slăbirea morală a națiunii georgiene, pentru a o face vulnerabilă, pentru a permite, printr-o epurare a cadrelor sale, implantarea sistematică a unor cadre mai suple față de puterea centrală, dacă nu chiar cadre rusești. Întrevedem în ce mod puteau avea loc astfel de schimbări, dacă luăm exemplul președintelui Sovietului suprem al Georgiei. În ianuarie 1976, președintele în exercițiu din 1959, Dzoțenidze, era eliberat din funcție și înlocuit cu compatriotul său Ghilașvili.⁸¹ În aparență, o operație firească, deoarece vechiul președinte era numit membru în prezidiul Academiei de Științe; operație normală, implicînd, totuși, un recul în ierarhia socială pentru unul și o promovare pentru celălalt. Anormalul constă în faptul că această înlocuire se efectuează într-un climat general de destituiri și promovări și abia la o lună după sesiunea Sovietului suprem al Georgiei, momentul în principiu cel mai potrivit pentru asemenea mișcări. Analizînd biografiile celor doi, ne întrebăm dacă ele nu le explică destinele. Dzoțenidze era prototipul cadrului politic național a cărui carieră se desfășoară integral în Georgia. Ghilașvili este mai legat de centru și a lucrat mai mulți ani în aparatul Comitetului Central al PCUS-ului, unde a fost însărcinat mai ales cu Partidul Comunist din Moldova.

Iar dacă atari schimbări în aparatul de conducere al Republicii nu pot decît să-i alarmeze pe georgieni, un domeniu îi mobilizează mult: acela al apărării drepturilor lor lingvistice. În 1976, intelectuali georgieni au protestat cu vigoare, de mai multe ori, așa cum am arătat, împotriva progreselor rusificării. Constituția le-a dat ocazia unei înfruntări din care au ieșit învingători. Și aici faptele

sînt simple. La mijlocul lui aprilie 1978, o mulțime de manifestați a invadat străzile din Tbilisi. O manifestație masivă, atît de gravă încît, imediat după aceasta, directorul adjunct al KGB-ului, Poliughin, era înlocuit.⁸³ Mai multe ore de demonstrație zgomotoasă au triumfat asupra proiectelor de slăbire a statutului limbii georgiene. Proiectul Constituției republicane, publicat în martie 1978, suprimase clauza care figura în Constituția precedentă (art. 137), conform căreia georgiana era limba oficială în republică. În tăcerea noului text georgienii văzuseră o regresie caracteristică a drepturilor lor. Și au ales ziua în care autoritățile republicii luau în discuție acest proiect pentru a-și afirma sus și tare, masiv, ostilitatea față de acest proiect. În fața protestului⁸⁴ popular, puterea a dat înapoi și a restabilit, în textul final⁸⁵, următoarea dispoziție (art.75): „Limba de stat a RSS Georgia este georgiana“. Învingători într-un conflict constituțional, georgienii și-au antrenat în revoltă și vecinii din Caucaz, care, ca și ei, au obținut consolidarea oficială a drepturilor lor lingvistice. Acest episod este extrem de interesant de relevat în Azerbaidjan, unde, în ciuda eforturilor considerabile pentru impunerea limbii ruse la toate nivelele de învățămînt⁸⁶, atașamentul față de lumea culturală turcă este foarte profund. Astfel, în ciuda formelor și a gradului de coeziune națională, întregul Caucaz rămîne un bastion prost integrat. Și orice pretext este bun pentru a manifesta refuzul de a se integra. Terorismul, manifestațiile de masă, dar și practicile economice interzise de socialism⁸⁷, atașamentul față de tradițiile locale, religioase sau pur populare⁸⁸, în sfîrșit, sabotarea chiar, de către cadre, a directivelor oficiale.

„Frații inamici“

Apatrizi ai Uniunii Sovietice și georgieni revoltați, popoarele prost integrate se caracterizează printr-un înalt nivel de educație și prin apartenența lor la o lume culturală total străină lumii slave, cu excepția evreilor. Dar sînt suficiente solidaritatea slavă și un nivel socio-cultural mai mult sau mai puțin comparabil cu cel al rușilor pentru a face asimilarea mai ușoară? Evoluția naționalismului ucrainean ne face să ne îndoim. Naționalismul Ucrainei, contrar celui al Georgiei, este recent în formele sale actuale. Fără îndoială, revoluția din 1917 a dat frîu liber unei mișcări naționale pe care romantismul secolului XIX o încurajase și o formase. Dar, în 1917, naționalismul rămîne confuz, amestecat cu ideile personale ale

unei mici intelectualități și cu aspirațiile, vagi, ale unei societăți majoritar țărănești. Orașele, în schimb, care regrupează o populație mai modernizată, sînt cîștigate de cultura rusă și văd în aspirațiile naționale un factor care frînează progresul societății. Această relativă absență a unei coeziuni naționale și politica de *ucrainizare* practică de puterea sovietică pînă la începutul anilor '30 au contribuit la o integrare progresivă a Ucrainei în federație. În ciuda dramelor colectivizării și războiului⁹⁰, Ucraina a căpătat, treptat, dimensiunea unui partener privilegiat în federație, mai ales cînd, după 1954, Hrușciiov, apoi Brejnev, înconjurîndu-se de oameni care participaseră la cariera lor în Ucraina, au „ucrainizat” încetul cu încetul vîrfurile puterii sovietice. În decembrie 1956, un tînăr scriitor ucrainian, Ivan Dziuba adresa la doi dintre compatrioții săi iluștri (Pierre Șelest, pe atunci prim secretar al Partidului Comunist Ucrainean și membru al Prezidiului Comitetului Central al PCUS-ului și Vladimir Șcerbițki, președinte al Consiliului de Miniștri al Ucrainei și membru supleant al Comitetului Central al PCUS-ului⁹¹) un lung memorandum intitulat *Internaționalism sau rusificare?*⁹². Trecînd în revistă istoria sovietică și ucraineană timp de patruzeci de ani, Dziuba demonstra că națiunea ucraineană era pe cale de a fi suprimată în favoarea unei Rusii îmbrăcate în culorile internaționalismului. Cîteva luni mai tîrziu, în 1966, un ziarist ucrainean, Șornoil⁹³, se adresa la rîndu-i procurorului suprem al Republicii Ucraina, pentru a discuta nu problemele generale ale națiunii, ci soarta acelor care pretindeau că vorbesc în numele ei și fac să-i fie respectate drepturile. Din acest moment, intelectualitatea ucraineană trebuia să suporte un veritabil asalt.

Crizei declanșate de intelectuali, i se adăugă, din 1972, și cea politică. Aspectul său cel mai cunoscut este căderea, în 1972, lui Pierre Șelest, puternic la Kiev, puternic și la Moscova, și care a fost, fără îndoială, eliminat pentru că încercase să *reucrainizeze* aparatul politic al țării sale. Cazul lui Șelest este, într-adevăr, exemplar pentru evoluția recentă a Ucrainei și de aceea merită o oarecare atenție.⁹⁴ Pînă la sosirea sa în fruntea Partidului Comunist Ucrainean în 1963, cînd îl înlocuiește pe Podgornîi, Șelest se comportă ca un ucrainean perfect asimilat. Imediat ce ajunge la conducerea Partidului, Șelest își folosește autoritatea pentru a-și dezvolta Partidul și pentru a dezvolta aspectul ucrainean al Partidului. Efectivele Partidului ucrainean vor crește mult mai repede decît ale PCUS-ului, ceea ce va da organizației ucrainene o greu-

tate considerabilă în PCUS. Mai mult, Șelest se opune trimeriei în Ucraina a cadrelor ne-ucrainene, precum și a cadrelor ucrainene în exterior, pe care puterea centrală o promovează în numele solidarității națiunilor și schimbului de experiență. Fără îndoială, această atitudine poate ilustra doar simpla dorință de a-și asigura un bastion politic și o clientelă. Dar și în alte două domenii Șelest arată clar o tendință de a fi mai degrabă ucrainean decât sovietic. În economie, lasă să se dezvolte în republică, din ce în ce mai acerbe, criticile împotriva exploatarei economice a Ucrainei și subordonării intereselor sale progresului Siberiei. În domeniul cultural, dacă este incapabil să protejeze intelectualii, dacă învățămîntul se rusifică rapid, el insistă totuși pentru înmulțirea publicațiilor în ucraineană. Cu toate acestea, pînă în 1970, nimic nu lasă să se întrevadă în acest bun administrator al Ucrainei un naționalist fervent. Ne putem imagina surpriza puterii atunci cînd acest bărbat prudent se apucă brusc să publice o carte întru gloria țării sale, care în contextul tensiunilor naționale din Ucraina îl aruncă în contestabil de partea naționaliștilor cei mai înfocați. În această lucrare, intitulată *Ucraina noastră sovietică*⁹⁵, Șelest admite dintru început că Ucraina este „parte integrantă a URSS-ului“, dar, după acest preambul, glorifică pagină după pagină istoria trecută, cultura, și dezvoltarea Ucrainei. Cadrul acestui trecut și al acestui prezent, constată el, este un stat național modernizat, pe care se pare că îl consideră drept un cadru etern. Iar în ceea ce privește teza dezvoltării continue a națiunilor către o fuziune — fără încetare repetată de conducătorii URSS-ului de atunci —, nu suflă o vorbă. Puterea centrală trage repede concluziile acestei spectaculoase evoluții către un comunism naționalist, de care se temuse întotdeauna în Ucraina⁹⁶. J. Bilinsky a subliniat că, în ultimă instanță, crizele de acest fel erau întotdeauna rezolvate la centru. Șelest, deși dispunînd de un aparat comunist puternic, a fost destituit din funcțiile sale ucrainene atît la Moscova cît și la Kiev, ca și cum puterea centrală dorea să demonstreze că în momentele de criză decizia se ia la centru.⁹⁷ Căderea lui Șelest a deschis calea unor schimbări în aparență limitate la conducerea ucraineană, dar care, în final, vor face ca Ucraina să-și piardă o parte din statutul său politic privilegiat. Dacă înlocuitorul lui Șelest, Șcerbițki, este, evident, ucrainean, în schimb postul de secretar doi al Partidului Comunist Ucrainean este atribuit unui rus, cu toate că din 1949 fusese deținut întotdeauna de un ucrainean. Să fie criza națională care se dezvoltă în Ucraina de la mijlocul anilor '60 semnalul

'limitelor integrării? sau o zbatere disperată pentru a o încetini? Dacă este evidentă criza, viitorul nu este defel. Un fapt semnificativ: cei mai buni cunoscători ai Ucrainei formulează despre viitorul ei previziuni foarte contradictorii. Pentru unii, faptul de a fi un „al doilea frate“, de a participa larg la puterea sovietică, trebuie să ducă la integrare. Alții, din contră, consideră creșterea resentimentelor ucrainene drept un aspect nou și ireversibil al istoriei sovietice. Pentru a încerca o apreciere, trebuie analizate mai întâi elementele, revendicările în jurul cărora se cristalizează naționalismul ucrainean. Revendicările sînt clare; ele converg către protecția drepturilor culturale ucrainene, refuzul amestecului etnic prin migrare și chiar dorința unei independențe totale! Dar această ultimă cerință, extremă, este dificil de exprimat. În schimb, ucrainenii se luptă fără a ezita pentru a putea fi, cultural, ucraineni. Sînt amenințați în acest sens? Probabil, căci recensămîntul acuză un recul al limbii ucrainene. Fără îndoială ucraineana este, după rusă, limba cea mai răspîndită, din moment ce 37,5 milioane de persoane o vorbesc, dintre care 34.200.000 ca limbă maternă. Dar, în republica Ucraina, numărul celor care vorbesc ucraineana a scăzut de la 73% în 1959 la 69% în 1970, timp în care numărul rusofonilor creștea. Cauzele acestui recul sînt amplu legate de politica școlară a puterii sovietice: în principiu, majoritatea școlilor — 22.000 din 27.000 — predau în limba ucraineană și mai puțin de 5.000 în rusă. Dar această situație, aparent favorabilă limbii ucrainene, este modificată de diferite date pe care nu le putem cunoaște cu exactitate, dar ale căror efecte se văd. Mai întâi, dezechilibrul în favoarea școlilor ucrainene este mai mic la începutul anilor '70 decît la sfîrșitul anilor '50. Timpul pare să lucreze în favoarea învățămîntului rusesc. Mai mult, aceste cifre confundă într-o singură categorie școlile urbane, care au adesea un ciclu de zece ani și un număr mare de elevi, cu cele rurale cu ciclu scurt și un număr limitat de elevi. Ori, școlile urbane sînt adesea rusești, în timp ce școlile rurale sînt, în majoritate, ucrainene. Dacă vom calcula în elevi și nu în școli⁹⁸, evoluția învățămîntului ucrainean a urmat aproximativ acest curs: 1955–1956: 72% din elevi studiau în ucraineană și 25,0% în rusă; în 1964, predarea în ucraineană scade la 70%, în 1974, la 60%. Situația învățămîntului superior este și mai rea, din moment ce el se desfășoară aproape integral în rusă.⁹⁹

Ucrainenii sînt, evident, mai mult decît alte popoare, amenințați de avansarea limbii ruse. Mai întâi din cauza înrudirii dintre cele două limbi. În măsura în care cunoașterea limbii ruse este o

măsură imperativă în promovarea socială, în accesul la posturile de conducere, poate fi cu atât mai tentant pentru părinții ucraineni să-și încredințeze copiii școlilor rusești, atîta timp cît au sentimentul de a nu fi, cu aceasta, ruși de acești copii rusificați și că pot spera să facă ușor trecerea de la rusă la ucraineană. Rolul jucat de ucraineni în afara republicii lor, care este pentru ei o sursă de mîndrie națională, contribuie și el să-i împingă către rusă. Această evoluție explică de ce intelectualitatea ucrainiană se neliniștește văzînd instalîndu-se în republică un bilingvism de un gen aparte, rusa fiind limba elitelor și a orașelor, ucraineana cea a satelor și a folclorului. Problema pusă de elite este cea a reducerii progresive a culturii lor la nivelul de subcultură care nu s-ar mai manifesta decît în mediile mai puțin dotate intelectualicește și în cîteva producții artisanale și artistice.)

Probabil tocmai pentru că simt că în domeniul lingvistic capacitatea lor de a rezista este limitată, ucrainenii se încapățînează să-și apere istoria și dau sentimentului național o dimensiune etno-culturală care tinde să depășească frontierele sovietice. Acest interes pentru istorie este, de asemenea, motiv de conflict cu puterea centrală, pentru care istoria Ucrainei este dominată de unirea cu Rusia. Mărind, în urma războiului, teritoriul ucrainean cu teritorii răpite Poloniei, României și Cehoslovaciei, probabil că Stalin gîndea ca, în ultimă instanță, să-i unifice pe ruși și ucraineni. Dar aceste achiziții teritoriale nu duc, din contră, decît la amplificarea naționalismului; catolicii anexați Ucrainei în 1945 sînt un ferment de agitație și-și țin ochii fixați asupra țărilor din care au fost smulși. În general, Ucraina occidentală, intuind vechile conflicte ucraino-poloneze, manifestă o sensibilitate aparte la toate curențele heterodoxe care agită Polonia și Cehoslovacia. Lărgirea Ucrainei a creat solidarități noi între această parte a Uniunii Sovietice și Europa socialistă, care impun puterii o mare rigoare față de dorințele est-europene de îndepărtare de modelul sovietic al socialismului. Dacă Ucraina nu ar fi fost atît de atentă la ecourile din țările vecine de care a fost atît de legată istoric, oare Primăvara de la Praga ar mai fi fost total condamnată la Moscova?)

Ucraina este, în definitiv, cea mai paradoxală dintre națiunile din URSS: foarte aproape de Rusia prin dimensiune și interese, angajată pe calea rusificării, contribuind atît la funcționarea generală a sistemului, ea se renaționalizează, totuși, la fel de repede pe cît pare a se deznaționaliza. Și ne putem întreba dacă elita ucraineană

nu-și va dezvolta un naționalism ucrainean, chiar în afara suportului pe care îl oferă, în general, limba națională. Viitorul apropiat ne va spune dacă este vorba de o nouă definiție a sentimentului național, fondată pe integrarea politică și modernizarea vieții societății, sau de o asimilare care se lovește de ultimele tresăriri ale unui naționalism pe cale să se stingă.

*

Ce demonstrează aceste crize care izbucnesc sporadic, de la un capăt la altul al spațiului sovietic? Și ce este comun între refuzul unei comunități de a vedea perpetuându-se discriminarea, între aspirația revenirii pe solul natal a 300.000 de persoane, terorismul preventiv într-o națiune care încă nu a cedat nimic, nici din drepturile, nici din particularitățile sale și evoluția mai ambiguă a națiunii secundare a URSS-ului, care este brațul drept al puterii centrale în celelalte republici, dar care, în același timp, protestează împotriva oricărei imixtiuni rusești la ea acasă?

Ceea ce demonstrează aceste crize, este că Uniunea Sovietică nu este o familie cu totul unită, în care toate diferențele se șterg și unde sentimentele de apartenență la un sol și la o cultură sînt doar amintiri. Aceste crize demonstrează că *poporul sovietic* este încă un conglomerat de popoare. Și, ceea ce este comun unor popoare de talii și cu situații diferite, este că toate aceste crize se opun *explicit* puterii centrale. În dorința de a-și impune aspirațiile, ele se întorc spre puterea centrală, încercînd să o convingă sau să o intimideze. În ultimă instanță, asemenea crize au în comun faptul că se situează în interiorul sistemului politic sovietic, că se plasează în termenii și în raport cu valorile proprii Uniunii Sovietice. Afectează ele întregul sistem sovietic? În aparență, nu. Dacă ne încredem în datele vizibile — manifestări deosebite de dezacord —, este clar că o parte importantă a societății ruse nu este afectată. Este cazul societății musulmane, numeroasă și dinamică.

Să fie ea elementul stabilizant al sistemului care să compenseze crizele constatate aici? Sau această stabilitate acoperă o criză latentă, de o altă dimensiune, și mai de temut pentru coeziunea ansamblului?

CAPITOLUL VII

Religie și sentiment național

PERSISTENȚA sistemului religios în URSS, sau renașterea sa, este o realitate socio-culturală pe care o recunosc atât autoritățile sovietice, cât și observatorii din afară. Pentru putere, această realitate poate fi abordată sub două aspecte. Fie se împăunează cu ea, afirmînd sus și tare că acesta este semnul palpabil al unei atitudini deschise și democratice față de toate convingerile particulare¹, fie, din contră, puterea se îngrijorează. Atunci, organele specializate în propaganda antireligioasă se mobilizează.² Specialiștii propagandei ateiste sînt invitați să-și intensifice acțiunea³, presa își înmulțește apelurile la vigilență. Ținta principală a acestor eforturi sînt educatorii, cărora li se reamintește că sarcina principală a școlii este să educe comuniști, deci să-i îndepărteze pe viitorii cetățeni sovietici de ideile retrograde, periculoase și anticomuniste pe care le vehiculează religiile.⁴ Din ce în ce mai mult, publicațiile antireligioase, care într-un trecut apropiat se mulțumeau să atace religiile, să le prezică dispariția inevitabilă, subliniază acum capacitatea religiilor de a supraviețui⁵ și aptitudinea lor de a se adapta la o societate pe care socialismul a transformat-o⁶. Încetul cu încetul, puterea sovietică devine conștientă de atracția pe care ritualurile religioase o pot încă exercita într-o societate în care prevalează uniformitatea. Ea recunoaște, de asemenea, că într-o societate în care urbanizarea antrenează o delincvență crescîndă, morala religioasă își croiește un drum alături de morala socialistă, dacă nu chiar în locul ei.⁷

În această descoperire a faptului religios, analizele sovietice nu sînt, totuși, nici univoce, nici lipsite de nuanțe. Ele tind să împartă

credincioșii în două categorii: „tradiționaliști“, ale căror sentimente religioase provin din copilărie și „convertiți“, pentru care religia este o alegere deliberată.⁸ În prima categorie, autorii plasează clar pe credincioșii religiilor care numără fideli numeroși: ortodocșii și, din câte se pare, musulmanii. În cea de-a doua, pe credincioșii religiilor mai marginale în contextul istoric sovietic: baptiștii, catolicii. Este sau nu justificată această clasificare? N-am putea răspunde fără a face apel la anchetele socio-religioase amănunțite care, de altfel, se efectuează în URSS. Importanța răspunsului rezidă în concluzia pe care o trage puterea sovietică. Pentru ea, credința religioasă, văzută ca o manifestare de atașament la o tradiție mai mult sau mai puțin înțeleasă, este o *rămășiță*. Astfel, faptul religios, atât de larg contestat în tot spațiul sovietic, este redus la persistența unor convingeri confuze, pe care insuficienta educație este suficientă pentru a o explica. Acestei prime concluzii amplu detaliate, i se adaugă o alta, implicită: și anume că religia este un fenomen specific, ale cărui incidente politice naționale nu sînt percepute cu claritate. Aceste concluzii grăbite trebuie transformate în întrebări. Să fie religiile doar rămășițe ale unui trecut pre-socialist, pe care drumul spre comunism și educația vor reuși să le distrugă? Sînt ele, în manifestările lor actuale, străine de cultura politică a fiecărei nații? Străine, prin aceasta, de chiar faptul național? Două exemple, foarte diferite în contextul lor istoric și sociologic, se impun imediat ce se formulează aceste întrebări. La două extreme ale lumii națiunilor sovietice, balticii, înfipti adînc în tradiția europeană, cu o puternică dezvoltare a culturii și economiei, arată în unele cazuri un atașament aparte pentru religie. Departate de ei, cu fața spre lumea istorică a islamului, mai puțin urbanizate, mai slab dezvoltate economic, popoarele musulmane ale Uniunii Sovietice participă la o renaștere religioasă care demonstrează înainte de toate diversitatea culturii politice în URSS.

Catholicism și identitate națională

Ca întotdeauna în Uniunea Sovietică, puterea însăși își ia sarcina să arate cu degetul fenomenele cărora, altminteri, le neagă existența. Religia moare. De o jumătate de secol, generații de tineri sovietici au învățat la școală să voteze moartea lui Dumnezeu. Și totuși, dintr-o dată, autoritățile se panichează și caută să întărească instituțiile de luptă antireligioasă, pentru a îndigui valul crescînd

de credincioși. Astfel, în 1975, în Lituania puterea s-a preocupat brusc de revigorarea Muzeului ateismului și de o nouă mobilizare a militanților pentru ateism, în lupta împotriva acestei religii care nu mai moare odată.⁹ Interesantă aici este juxtapunerea de elemente contradictorii. Contradicției clasice a unei politici care afirmă că *homo sovieticus* este ateu — sau cel puțin areligios —, dar care mobilizează, în același timp, fără încetare, forțe considerabile în lupta antireligioasă, i se adaugă la fața locului o a doua contradicție care o reproduce, de altfel, pe cea dintîi. Anchete parțiale subliniază o incontestabilă indiferență, dacă nu chiar ostilitate, față de religie. Astfel, o anchetă efectuată la începutul anilor '70 în școlile din Letonia¹⁰ a arătat că adolescenții erau în majoritate indiferenți față de religie (56,2%), ateii inactivi (17,1%), ateii militanți (3,5%). Fără îndoială, procentul celor numiți eufemistic „superstițioși” (21,1%) nu este neglijabil. Cu atît mai mult cu cît li se adaugă, pare-se, 2,1% de „indecisi”, al căror refuz de a se declara, cu privire la credințele lor religioase, sugerează că ar putea fi plasați de partea credincioșilor, fără a risca, însă, să le afirmăm prea tare credința.

Faptul că 21 sau 23% dintre tinerii sovietici se declară credincioși justifică mobilizarea ideologică la care asistăm în principal în Lituania? Aici intervine un alt factor: atitudinea diferită față de religie de la o republică la alta, de la o religie la alta. Anchetele efectuate în URSS arată, efectiv, că atitudinea față de religii în cele trei republici baltice nu este uniformă, că viața religioasă cea mai activă o găsim în Lituania, ceea ce ridică problema cauzelor acestor diferențe de comportament într-o religie altminteri omogenă. /

În statele baltice sînt prezente toate marile religii creștine. Dar în Lituania predomină catolicismul, Estonia este majoritar luterană, iar în Letonia, în fața unui grup luteran compact, catolicismul rămîne minoritar.¹¹ Dintre cele trei țări, Lituania avea, tradițional, cel mai mare grad de omogenitate religioasă și tot în Lituania religia a fost cea care, de-a lungul istoriei, a jucat rolul cel mai activ în formarea națiunii. În această țară în care convertirea la creștinism, la începutul secolului XIII, a fost voluntară, biserica s-a însărcinat foarte devreme cu formarea unei elite naționale, care avea să se opună mai întîi penetrației germane. În epoca dominației țariste, politica de rusificare s-a împiedicat de biserica catolică și de instituțiile sale de educație. Amenințați în integritatea lor culturală de aspirațiile unitariste ale Rusiei, lituanienii și-au dezvoltat

conștiința națională în jurul bisericii lor, care se află la originea dezvoltării lor culturale. În aceste condiții, nu este de mirare că anii de independență au fost marcați de amestecul în viața politică a unui important partid catolic, partidul democrat-creștin, care a jucat un rol în toate combinațiile politice ale acelor ani.

Din contră, religia a jucat un rol istoric mult mai difuz în celelalte două state baltice. Biserica luterană, în loc să construiască o conștiință națională clară, a fost aici instrumentul culturii germane. Rusificarea nu a atacat ceea ce era propriu națiunilor în cauză, ci influența culturală și autoritatea balticilor de origine germană. Iar elita locală, departe de a rezista, s-a divizat fără nici o ezitare, neștiind dacă interesul îi dicta să apere cultura germană împotriva culturii ruse, sau, din contră, să încerce folosirea rusificării pentru a slăbi avântul german în beneficiul final al unei culturi naționale. Receptată în Lituania catolică drept o amenințare pentru integritatea culturală națională lituaniană, Rusia apare, din contră, în Letonia și Estonia, ca un aliat posibil pentru o dezvoltare națională autonomă. Independența a consacrat rolul diferit jucat de biserici. În Estonia, partidul creștin-democrat a avut un loc minor; în Letonia, partidele politice de inspirație religioasă au fost mai numeroase, dar influența lor a fost cvasi-nulă, într-atât erau de divizate și fără importanță, dacă le considerăm separat. Sovietizarea statelor baltice s-a operat, așadar, într-o situație religioasă foarte eterogenă și a fost însoțită de o politică religioasă eterogenă și ea. Peste tot, propaganda și educația antireligioasă au fost cu atât mai constante cu cât intrarea mai târziu a acestor republici în URSS părea a repune în discuție — cel puțin în regiunile limitrofe ale țărilor baltice — opera de distrugere a religiilor, înfăptuită între 1917 și 1945. În Estonia, biserica ortodoxă se bucură de o situație ușor mai favorabilă decât cea a celorlalte confesiuni. Găsim aici mai multe parohii¹² și chiar o mănăstire care a rămas deschisă. La fel în Lituania: în timp ce bisericile ortodoxe de la Vilnius și Kaunas supraviețuiesc, numai în Vilnius au fost închise 25 de biserici catolice din 1945 încoace, mănăstirile au fost interzise, călugărițele au fost persecutate. Această deosebire de tratament nu este proprie numai bisericii ortodoxe. Și biserica luterană beneficiază de ea, în unele cazuri. Acest lucru a fost evident când a fost vorba despre reînnoirea clerului. Peste tot statul sovietic frânează intrarea în facultățile de teologie. Dar numărul candidaților admiși în fiecare an în Academia religioasă de la Riga, care răspunde în principiu

nevoilor comunităților religioase din Letonia și Estonia, este, proporțional, de cinci sau șase ori mai mare (ținând cont de nevoile comunității) față de numărul de studenți admiși să se înscrie la seminarul catolic din Kaunas. Consecința acestui fapt este acela că biserica catolică lituaniană se află într-o situație cu totul dramatică. În 1974, mai subzistau în Lituania 628 de biserici catolice, dar numai 554 aveau un preot. Preoțimea, a cărei vîrstă medie este de șaiszeci de ani, se duce. În zece ani, numărul preoților încă în viață a scăzut de la 850 la 759, printre care proporția celor pensionați crește. Rigurozitatea cu totul aparte a autorităților față de catolici se explică, fără îndoială, prin politica antireligioasă care se aplică tuturor cetățenilor sovietici, dar, mai ales, prin importanța religiei în Lituania și prin semnificația politică a practicii religioase.

Mai întîi, importanța vieții religioase. În Estonia, în ciuda unui declin religios, puterea sovietică recunoaște că mai există aproximativ 450.000 de credincioși, deci o treime din populație. Participarea acestor credincioși la viața religioasă este diversă, în funcție de momente; 12% dintre copii sînt botezați, 2,5% din căsătorii sînt și religioase, dar aproape 50% din înmormîntări se fac în sînul bisericii. Numărul relativ mare al confirmărilor (2.000 în 1969) arată că practica religioasă nu este doar domeniul vîrstnicilor, că nu este doar dictată de teama de moarte, ci că ea îi atrage și pe tinerii pe care puterea îi îndoctrinează și amenință.¹³ În 1972, o delegație a Federației luterane mondiale a adus, dintr-o călătorie în țările baltice, o serie de informații oficiale permițînd să deducem un progres al practicilor religioase, în ciuda reducerii lăcașelor și a numărului de preoți ai cultului.¹⁴

Și în Letonia efectele politicii antireligioase a puterii sovietice sînt relativ dubioase. Comunitatea luterană a credincioșilor se estimează la 300.000 de persoane, ceea ce nu este considerabil (abia zece la sută din populația totală), dar dezvoltarea propagandei ateiste în cursul ultimilor ani în Letonia¹⁵ sugerează că și acești credincioși îngrijorează puterea. În schimb, aici, adepții baptismului sînt, din punct de vedere politic, cei mai activi.

Dar adevărata problemă este Lituania catolică. Atașamentul lituanienilor față de religia lor este un fapt admis de autoritățile sovietice și confirmat de toate sursele religioase lituaniene. Recent, președintele Consiliului pentru Culte al Republicii a afirmat că minimum jumătate dintre lituanieni erau catolici practicanți. Practicile religioase înregistrează proporții pe care celelalte state baltice

nu le cunosc (50% dintre copii sînt botezați, 25% din căsătorii sînt religioase, ca și mai mult de jumătate din înmormîntări; în 1974 au fost aproape 18.000 de confirmări). Aceste cifre sînt, de altfel, cu atît mai remarcabile, cu cît se înscriu în cadrul unei legislații deosebit de represive în Lituania. De la începutul anilor '60, Sovietul suprem al Republicii a înmulțit decretele destinate să împiedice practicile religioase ale tinerilor și să-i rupă complet de autoritățile religioase.¹⁶

În ciuda restricțiilor, puterea trebuie să admită că la lituanieni credința catolică pare înrădăcinată, chiar și atunci cînd aceștia sînt smulși din mediul lor și izolați într-un mediu străin. Așa s-a întîmplat cu lituanienii instalați — de bună voie sau cu forța — în Kazahstan și al căror comportament religios rămîne identic cu al coreligionarilor lor rămași în Lituania.¹⁷

Atașamentul lituanienilor față de religia lor se traduce prin comportamente particulare, în primul rînd în domeniul demografic. Dintre toate popoarele occidentale din URSS, lituanienii sînt cei care au cea mai puțin defavorabilă demografie. În ciuda pierderilor provocate de război, a îmbătrînirii populației și, deci, a unei mortalități în creștere, raportul copil/femeie în 1970 este în ușoară creștere în raport cu 1959 și este net superior celui al celorlalți baltici, al rușilor, ucrainenilor și bielorușilor. Dacă restul popoarelor europene, cu excepția rușilor, sînt în declin, demografia lituaniană este caracterizată de o relativă stabilitate. Atitudinea fermă a ierarhiei catolice în fața problemei limitării nașterilor, comparată cu delăsarea celorlalte religii creștine, nu este străină de demografia mai aparte a lituanienilor. Și aceasta cu atît mai mult cu cît biserica catolică apare în viața politică drept un loc de reunire a aspirațiilor naționale împotriva puterii centrale. Identificarea *catolicism-națiune lituaniană* reiese clar din toate manifestările culturale și politice al căror teatru este Lituania. Această identificare, amplu datorată rolului politic jucat de clerici, puterea sovietică o subliniază atunci cînd îi acuză pe aceștia de a fi participat masiv la rezistența armată împotriva URSS-ului, în anii '40.¹⁸

Activitatea politică antiguvernamentală în Lituania este inspirată pe larg din dificultățile pe care le întîmpină catolicismul. Din 1968 se înmulțesc petițiile în cadrul diocezelor, pentru a protesta împotriva măsurilor de restricție din viața religioasă, pe care lituanienii le consideră ca pe niște violări ale constituției. Două trăsături caracterizează aceste campanii de petiții. Mai întîi, amploarea.

Din 1968 pînă în 1974, sînt înregistrate treizeci de apeluri de acest fel, pînd pînă la 17.000 de semnături pe petiție.¹⁹ Rolul jucat de cler în aceste campanii: în 1974, se estima că minimum jumătate din preoții lituanieni își puseseră semnătura pe unul sau mai multe proteste. În 1970–1971, conflictul între putere și credincioși capătă un aspect mai brutal o dată cu arestarea a doi preoți acuzați că au pregătit copii pentru comuniune. În cursul procesului unuia dintre ei, în 1971, o manifestație violentă a mobilizat, în fața tribunalului, o mulțime de credincioși estimată la o mie de persoane. În anul următor, la Kaunas, autodafeul unui tînăr comsomolist, atras de seminar, care protesta în acest mod împotriva soartei de care aveau parte biserica și patria sa, va antrena atît manifestări studentești de o amploare rar egalată în URSS, cît și aprofundarea mișcării religioase, în care se vor amesteca din ce în ce mai strîns temele credinței și națiunii. Faptul apare în regroupările care se operează, un exemplu constituindu-l *Asociația catolică lituaniană*, creată în ciuda tuturor interdicțiilor. Dar el reiese și mai ales din paginile unui organ clandestin²⁰ născut în 1972, care, reușind să ajungă în Occident, ne permite să urmărim evoluția politică a lituanienilor. Pornit de pe poziții pur religioase — protestul împotriva restricțiilor aduse libertății de conștiință — acest ziar acordă, din 1973, un loc din ce în ce mai mare restricțiilor în domeniul drepturilor naționale²¹. De-a lungul paginilor sale vedem defilînd toate neli-niștile societății față de ceea ce îi pare un proiect continuu de depozedare națională (discriminare în școli față de credincioși sau de copiii credincioșilor, impunerea crescîndă a limbii ruse, politica economică); găsim aici o dare de seamă detaliată a arestărilor, a proceselor intentate opozanților de toate tendințele (religioși, apărători ai drepturilor omului); găsim, de asemenea, o listă a manifestațiilor naționale, oricare le-ar fi pretextul (competiții sportive sau procese). Acest ziar catolic merge pînă acolo, încît aplaudă un film profund anticlerical — *Herkus Matas* — pentru că tema sa, înfrîngerea cavalerilor teutoni în secolul XIII, amintește un moment deosebit din istoria națională. Vedem, astfel, cît de puternică poate fi, în țările baltice, legătura dintre sentimentul religios și cel național. Și faptul că religia este mai vie în Lituania ilustrează această legătură. Catolicismul, religie a afirmării naționale a popoarelor care trăiesc în preajma Germaniei protestante și a Rusiei ortodoxe, și-a asumat cu naturalețe, încă o dată, funcția de unificator al comunităților umane de care este legat. Merită să con-

statăm cum cele două țări comuniste în care sentimentul național se exprimă cel mai puternic prin religie sînt legate între ele prin istorie, printr-o istorie în care lupta religioasă și lupta pentru existență națională s-au confundat dintotdeauna: Polonia și Lituania.

Și dacă, mai mult decît protestantismul luteran, baptismul sau ortodoxia, catolicismul este centrul protestelor naționale în țările baltice, aceasta se explică și prin istorie și prin statutul grupurilor religioase în interiorul fiecărei țări. Religia ortodoxă poate deveni, pentru estonieni, un element de apropiere de poporul rus care, și el, revine lent la o credință îndelung uitată. În orice caz, ea contribuie la eterogenitatea poporului estonian, nu la unitatea sa. Baptismul, ai cărui adepți demonstrează în întregul URSS o incredibilă și fantastic de curajoasă dorință de emancipare spirituală față de regim, departe de a cristaliza sentimentele naționale, contribuie fie la slăbirea, fie la depășirea lor, pentru că el acționează — și aceasta este forța sa — ca o religie transnațională. Doar biserica luterană, care este total străină de Rusia, și-ar putea, eventual, asuma un rol național. Dar istoria sugerează că diviziunea, caracterul local al bisericilor luterane, factori favorabili în trecut supraviețuirii sale (puterea rusă neavînd de combătut prin intermediul lor o instituție exterioară și credincioși exteriori, ca în cazul catolicismului), astăzi le deservesc. Mai puțin combătute de Rusia, ele au și simbolizat mai puțin lupta împotriva opresiunii naționale.²²

Cu toate acestea, ultimii ani au văzut amorsîndu-se o evoluție în Estonia și Letonia. Nimeni nu se gîndește să nege progresele tuturor religiilor. Nimeni nu poate să spună dacă este vorba despre un fenomen pur religios, despre un mod de a se înrădăcina și mai mult într-o specificitate națională care este replica la dorința de integrare a puterii, sau dacă acest progres nu este consecința unui climat de revendicare națională, în care cetățenii își găsesc curajul să afirme convingeri prea puțin conforme cu ideologia oficială. Aici se pune într-adevăr problema nouătăii fenomenului religios în URSS. O reminiscență, afirmă puterea. Și adaugă: o reminiscență care impresionează, pentru că toleranța Partidului îi permite să se etaleze pe față. Dacă aceste argumente sînt contrazise atît de anchetele oficiale printre tinerii baltici, cît și de reprimările și persecuțiile pe care trebuie să le înfrunte credincioșii, rămîne, însă, o întrebare. Este vorba despre un fenomen propriu-zis religios, despre un nou val al creștinismului? Sau și despre un fenomen politic?

Islamul, ciment al organizării politice și sociale

Persistența religiilor este pentru puterea sovietică indicele unei simple slăbiciuni, a unei întârzieri a „modernizării politice”. De acest argument, de refuzul acordării oricărei semnificații politice reminiscențelor religioase, puterea se folosește mai ales la cealaltă extremitate a Uniunii Sovietice, la periferia sa musulmană. Denunțînd persistența practicilor religioase, ea afirmă că ele se manifestă, în general, în regiunile izolate (districte rurale îndepărtate, sau sate ale Caucazului) și că traduc, prin urmare, o anumită încetineală a pătrunderii modelului ideologic și social sovietic.²³ Dar, cu toate că minimalizează amploarea fenomenului musulman, puterea admite, totuși, că el supraviețuiește în anumite sectoare ale populației și, pentru a-l explica, împarte credincioșii în trei categorii: *fanaticii*, puțin numeroși, dar care perpetuează în societate o ideologie islamică propriu-zisă; *credincioșii de rînd* și, în fine, *ezitanții*.²⁴ Juxtapunerea acestor trei grupuri nu este lipsită de semnificații. A-i clasa pe ezitanți printre credincioși înseamnă a sugera că, în ultimă instanță, toată lumea se simte atașată, într-un anume grad, de religia musulmană. Și înțelegem cu atît mai bine această definiție extensivă, cu cît islamul, spre deosebire de celelalte religii, este un univers spiritual și, în același timp, un univers social care poate acoperi toate aspectele vieții musulmanilor. Universul religios propriu-zis este cel pe care îl vom examina aici, înainte de a ajunge, ulterior, la realitatea socială legată de el.

Nu se poate evalua forța islamului într-o societate așa cum o evaluăm pe aceea a unei religii creștine. Criteriile tradiționale: număr de lăcașuri, frecventarea acestora și chiar răspunsul clar la întrebarea cu privire la credința personală, sînt indicatori insuficienți, cărora trebuie să li se adauge sau substituie alții. Dacă se utilizează aceste criterii, obținem o imagine deconcertantă a islamului în URSS. Puține lăcașuri de cult se află deschise, în comparație cu masa de 50 de milioane de persoane de origine musulmană. Dacă este imposibil să ai o informație oficială completă cu privire la numărul de moschei deschise cultului, informațiile parțiale sînt toate derizorii. În URSS există 200 de moschei deschise oficial, dintre care 146 în Asia Centrală și Kazahstan, 27 în Daghestan și ținuturile locuite de ceceni, 13 în cele locuite de tătari.²⁵ Repartiția lor este rareori în raport cu importanța comunității islamice locale. În Azerbaidjan, numai 16 moschei trebuie să deservească o populație azeră de aproape 4 milioane de persoane. În Kirghistan, în schimb,

la sfîrșitul anilor '60, se numărau oficial 33 de moschei pentru mai puțin de un milion de locuitori.²⁶ Aceste două cifre, care reprezintă densitățile extreme ale lăcașurilor de cult în toate republicile musulmane din URSS, nu au nici un fel de semnificație prin ele însele. În tot cazul, ele arată numărul foarte scăzut de lăcașuri de cult deschise oficial. Și nu țin cont de lăcașurile de cult neoficiale, servite de slujbași nedeclarați și care, peste tot în Asia Centrală, ca și în Caucaz, sînt foarte numeroase. În sfîrșit, procentul foarte slab de frecventare a moscheilor, prezența aproape exclusivă, în aceste lăcașuri, a persoanelor în vîrstă — cam acestea ar fi datele vieții religioase islamice pe pămînt sovietic. Toate aceste informații concură, în ultimă instanță, la imaginea unui islam care în URSS moare lent, o dată cu generația care nu a fost formată de ideologia sovietică. Dar imediat această imagine este contrazisă de informații diferite. Anchetele sociologice pe această temă, care se înmulțesc în URSS, arată că societatea musulmană rămîne atașată credințelor sale.²⁷ În general, în mediul rural aproape jumătate din persoanele chestionate răspund că sînt credincioase.²⁸

✦ Iată un exemplu precis, care ilustrează această situație. În Karakalpak, republică încorporată în Uzbekistan, o anchetă arată că, în 1972, numai 23% dintre bărbați și 20% dintre femei se proclamau atei. Ceilalți, adică 77% din populația bărbătească și 80% din cea femeiască, se împărțeau după cum urmează:

	Bărbați	Femel
Credincioși convinși	11,3%	11 %
Credincioși prin tradiție	14 %	15 %
Ezitanți	13,3%	14,3%
Persoane care, fără a fi credincioase, îndeplineau ritualurile musulmane ..	17,2%	19,3%
Persoane care, fără a fi credincioase, îndeplineau ritualurile musulmane sub influența familiei	21,2%	20,2%

În 1974, în nordul Caucazului, numai 20% din populație se proclamă atee. Dar și aici cifrele traduc o realitate și poziții mai complexe. Anchetatorii care lucrează în mediu musulman, chiar cînd sînt de aceeași origine cu cei cărora le pun întrebări, au notat adesea extraordinara reticență a acestora de a vorbi despre credința lor. Cînd vorbesc, și cînd întrebarea se complică, foarte adesea răspunsul pare să se reducă la un paradox sau la o glumă. Cel mai

frecvent, la întrebarea: „Sînteți musulman?“, răspunsul este un da hotărît; la întrebarea complementară: „Sînteți credincios?“, răspunsul se nuancează. Adesea pozitiv în mediul rural, este rar în cel urban și foarte rar printre elitele naționale. Și atunci, ce este islamul, numărînd aproape 50 de milioane de adepți, dintre care o parte importantă nu cred, iar o altă parte importantă nu practică? Și totuși, islamul este prezent peste tot în republicile musulmane. Pentru a da un răspuns acestei contradicții care-l face pe cel ce se declară musulman să nu aibă clar nimic în comun cu cel ce își afirmă creștinismul, trebuie să ne întoarcem mai întîi către islam ca religie organizată. Și să încercăm, pornind de aici, să înțelegem ce înseamnă pentru un sovietic: *a fi musulman*.

Islamul, ca și creștinismul, numără mai multe „biserici“, dintre care multe sînt prezente în URSS. Dacă majoritatea musulmanilor din Uniunea Sovietică se trag din islamul ortodox — *sunnit* — găsim aici și un important grup *șiiit*, și el divizat, precum și adepți ai unor secte heterodoxe mai mărunte.²⁹ Cu toate acestea, contrar creștinilor care se definesc drept ortodocși, catolici etc. (ne-am putea, oare, imagina un lituanian care să nu se recomande imediat ca fiind catolic?), musulmanii din URSS nu indică niciodată dacă sînt sunniți sau șiiți — ei sînt și se declară *musulmani*.

Sensul răspunsului sare în ochi. Islamul, în URSS, nu este un conglomerat de religii diferite, ci este, înainte de toate, o comunitate, *Umma*. Ortodocși sau heterodocși, toți musulmanii care se declară ca atare sînt membrii unei comunități de credincioși. Acest sens al comunului, această integrare în *Umma*, se opun fundamental răspîndirii bisericilor creștine și raporturilor mai personale ale creștinilor cu biserica lor, cel puțin în URSS. Chiar organizarea islamului în URSS evidențiază existența comunității. Patru *direcții spirituale* (muftiate) domină ansamblul. Cea de la *Ufa*, a cărei autoritate se întinde asupra musulmanilor sunniți din Rusia europeană și Siberia. Cea de la *Taşkent*, de care țin tot sunniții din Asia Centrală și Kazahstan. Cea de la *Buînaksk*, în Caucaz, pentru sunniții din Caucazul de Nord și Daghestan. Și, în fine, cea de la *Baku*, care—și exersează tutela asupra sunniților și șiiților la un loc. Existența unei direcții spirituale mixte demonstrează legături și nu diviziuni (care există totuși) între cele două mari familii musulmane. Aceste direcții spirituale, ca și autoritățile responsabile ale altor religii, cum ar fi Patriarhatul la Moscova, sînt, în același timp, atît interlocutorii puterii sovietice în probleme religioase, cît și

însărcinate să ordoneze viața religioasă a credincioșilor. Dintre toate, cea mai puternică este direcția spirituală de la Tașkent, pentru că are sub autoritatea sa singurele două universități musulmane existente în URSS: *Medresseh Mir Arab*, din Buhara, și *Baraq Khan*, din Tașkent, unde sînt formați demnitarii islamului (cam cincizeci pe an). Ea utilizează — ca o anecdotă — tipografia ziarului partidului, *Uzbekistanul roșu*, pentru a tipări Coranul, calendarul musulman și o publicație care servește de legătură pentru toți musulmanii din URSS și, oarecum, drept ziar oficial al comunității, *Musulmanii Orientului sovietic*, publicat în uzbekă, arabă, franceză, engleză și rusă. În sfîrșit, muftiul din Tașkent este principalul artizan al comunicațiilor cu lumea musulmană exterioară Uniunii Sovietice. El este cel care primește delegațiile musulmane străine, care se exprimă în fața lumii exterioare în numele comunității musulmane sovietice, a cărei încarnare este.

Încă de la început, se constată o ambiguitate flagrantă în statutul islamului în URSS. Statul sovietic, prin ideologia sa, nu recunoaște decît existența credincioșilor ca indivizi. Acestora le tolerează o viață religioasă și, din acest motiv, ca instituții, muftiatele. Dar aceste instituții trebuie să fie, pentru putere, administrații teritoriale. În realitate, nu este așa. Direcția de la Tașkent acoperă aria vechiului Turkestan. Și, ca și în Patriarhatul ortodox, direcțiile spirituale musulmane scapă, de fapt, rigorii împărțirii teritoriale sovietice.

O a doua particularitate a islamului complică și mai mult situația. Contrar creștinismului, a cărui doctrină nu impune confuzia dintre spiritual și temporal, islamul confundă prin definiție cele două domenii. Doctrina musulmană, produs conjugat al Coranului și tradiției, impune fidelilor instituții aparte, care, în ciuda variațiilor de la o civilizație la alta, caracterizează spațiul musulman. Aceste instituții domină viața socială. Și în acest caz, statul sovietic, în intențiile sale uniformizatoare, nu putea accepta statutul particular al comunității musulmane și i-a abolit, încă din primii ani ai puterii, elementele fundamentale: sistemul juridic³⁰, instituțiile legale și bazele financiare.

Redusă la a fi religia unor indivizi și nu a unei comunități, privată de instituțiile sale, exclusă din domeniul temporal, religia musulmană există realmente în forma sa organizată, sau nu mai este decît o aparență, un schelet gata să se prăbușească o dată cu dispariția celor din urmă credincioși?

Faptele, numeroase, orbitoare, arată că o ipoteză atât de negativă cu privire la viitorul islamului a fost, poate, plauzibilă într-un trecut apropiat, dar că acum nu mai este fundamentată. Din contră, ele sugerează că islamul sovietic renaște³¹ în condiții noi. Această renaștere la o existență *conștientă și voită*, și nu la o existență care nu era decât supraviețuire, este asistată, orientată de ierarhia musulmană. Opera acestora se desfășurează în două direcții cu țintă precisă: facilitarea practicării islamului, adaptându-l la nevoile vieții moderne; redarea unei forțe temporale islamului, conjugându-l cu ideologia sovietică — fundamentul organizării sociale și politice a Uniunii Sovietice.

Dar nu este, oare, mai dificil, în societatea sovietică, să fii un bun musulman decât un drept credincios creștin? Prin obligațiile pe care le impune fidelilor săi, islamul pare a fi o formă de mare constrângere și dificil de inserat într-un sistem social care îi este ostil. Din cele cinci obligații ale unui musulman, două, mărturisirea *profesiunii de credință* și *milostenia*, țin cu totul de viața particulară. Celelalte trei: cele cinci rugăciuni zilnice, postul și pelerinajul se interferează obligatoriu cu lumea exterioară. Te poți ruga de cinci ori pe zi în ascunsul inimii tale. Dar islamul impune credincioșilor săi un ritual de purificare și atitudini care cer musulmanului să-și întrerupă, pentru fiecare rugăciune, cursul ocupațiilor. Mai mult, rugăciunea de prânz, vinerea, trebuie să se facă, în principiu, în moschee. Statul sovietic nu admite ca ocupațiile sociale: școala, munca etc. să fie perturbate de practici religioase. Libertatea de conștiință nu implică defel dreptul de imixtiune al credinței în îndatoririle de cetățean. Pentru același motiv și din cauza „dezechilibrului economic” pe care îl produce, postul Ramadanului a fost întotdeauna combătut de puterea sovietică. Cât privește pelerinajul la Mecca, este clar că musulmanii din URSS nu îl pot practica. Înțelegem că, în aceste condiții, puțini musulmani se declară practicanți, că puțini dintre ei frecventează moscheile. Dar dificultățile ridicate de respectarea riguroasă a prescripțiilor islamului nu sînt o problemă doar pentru musulmanii din URSS. În toate țările musulmane pe cale de a se moderniza, urmarea strictă a regulilor islamului se lovește de exigențele vieții cotidiene și, adesea, de dezvoltare. De multe ori, islamul cedează pas cu pas în fața modernității, chiar fără presiuni exterioare. ✓

În URSS, după o lungă fază de pasivitate față de această problemă, autoritățile musulmane au luat-o în considerare. Și au

încercat, reformînd-o, adaptînd-o cadrului sovietic, să facă practica islamului accesibilă oricărui credincios. Mai mult chiar, ele încearcă, astăzi, să dea un conținut modern comunității musulmane și îndatoririlor ei.

Cum poți fi astăzi musulman în URSS?

Poți fi practicînd, răspund autoritățile musulmane. Practicînd după posibilități. Adică, rugîndu-te de cinci ori pe zi și mergînd la moschee vinerea, dacă ești liber să o faci. Dar, dacă obligațiile sociale îl opresc, credinciosul își poate reduce rugăciunile la una singură și aceasta efectuată în momentul din zi care îi convine.³² Această atitudine înțelegătoare a autorităților musulmane o regăsim și în noua viziune asupra postului. Pentru că acesta se lovește de o opoziție violentă, deschisă, a puterii, credincioșii au avut multă vreme de optat între o atitudine de rezistență față de putere și o atitudine de supunere, care părea să implice părăsirea credinței lor. Soluționarea acestei dileme se află într-o interpretare a postului, care favorizează spiritul și nu litera legii. Imamul moscheii Mîrza Yussuf din Tașkent, Abdurrahimov, a arătat recent ce *ar trebui* să fie postul.

Postul, spune acesta, are o dublă finalitate. Să permită fiecărui musulman de a se depăși prin privațiune. Dar și să permită tuturor musulmanilor în același timp, oricare ar fi condiția lor, să aibă în comun conștiința privațiunii, a foamei. Insistînd asupra încărcăturii spirituale a prescripțiilor musulmane, mai mult decît pe aspectul formal, imamul din Tașkent nu este într-un totu inovator. El se situează pe filiația gîndirii reformatorilor din Asia Centrală, care, la începutul acestui secol, încercau să inoveze islamul, pentru a forma astfel o comunitate musulmană puternică, aptă să reziste dominației ruse. Constrîngerea sovietică i-a condus, de-a lungul deceniilor, pe demnitarii islamului către abandonarea acestor idei noi și refugierea într-un islam formalist, fixist, care a supraviețuit, desigur, persecuțiilor, dar care a devenit astfel, realmente, o religie a bătrînilor.

La ora actuală, islamul organizat reia această gîndire înnoitoare și încearcă să demonstreze că musulmanul trebuie să înțeleagă ritualul ca pe îndeplinirea unui efort, dar că natura efortului poate varia în funcție de circumstanțe, mai ales în funcție de obligațiile pe care societatea politică le impune membrilor săi. Derogările de la post care, tradițional, erau acordate unor categorii particulare de

indivizi — copii, bătrâni, bolnavi — sînt de acum curenți pentru cei care lucrează.³³ Autoritățile spirituale le cer fie să aleagă o singură zi din perioada Ramadanului pentru a posti și a se asocia, prin aceasta, la încercarea comună, fie să înlocuiască, pur și simplu, postul printr-un efort particular în viața lor spirituală sau profesională.³⁴ Esențial este ca acela care se *simte* musulman să participe *intenționat* la obligațiile comunității.

Prin directivele trasate de autoritățile spirituale cu privire la Ramadan, vedem și mai clar sensul politicii lor. Ele se adresează atît puterii, cît și credincioșilor. Puterii doresc să-i demonstreze că practica islamului nu este în opoziție cu interesele economice ale statului sovietic. Adesea, chiar se utilizează în acest scop argumente speciale, cum ar fi beneficiul fizic al postului: „ameliorează sănătatea; diminuează, poate, chiar riscul unor maladii, cum ar fi cancerul“.³⁵

Dar efortul este îndreptat mai ales înspre credincioșii pe care conducătorii religioși doresc să-i *unească* într-o comunitate omogenă. Într-adevăr, regimul sovietic a divizat lumea islamică — precum și pe cea a celorlalte religii — într-un grup de nepracticanți și unul de practicanți. Importanța, caracterul obligatoriu al ritualului musulman ar fi trebuit — și aceasta era marea speranță a regimului sovietic — să aprofundeze această diviziune pînă într-atît încît practicanții să apară ca supraviețuitorii unei lumi dispărute, total străine Uniunii Sovietice. Conștiente de acest risc, autoritățile musulmane sînt preocupate acum să umple această prăpastie, să recreeze o comunitate islamică în care atît practicanții, cît și nepracticanții să-și găsească locul, participînd, pe căi diferite, la o spiritualitate unică. Pentru a reuși, ele afirmă clar că atît unii cît și ceilalți sînt musulmani, dar că unii urmează islamul rugîndu-se regulat și postind după canon, în timp ce ceilalți își completează asceza prin muncă. *Momentele de forță* ale islamului, rugăciunile cotidiene, posturile, departe de a păli în această concepție, sînt chemate în ajutorul acestei restructurări a comunității musulmane. Ceea ce autoritățile musulmane doresc să-i facă pe coreligionarii lor să simtă este că tocmai în fiecare moment de forță trebuie să capete conștiința apartenenței lor la comunitate și să dea, fiecăruia dintre actele lor, fiecăruia dintre eforturile lor, semnificația participării la un efort al comunității. Pentru a întări și mai mult acest sens comun, conducătorii islamului fac apel la sărbătorile care jalonează viața spirituală a musulmanului. Așa se face că încetarea postului la sfîrșitul Ramadanului este pentru ei ocazia

de a-i asocia întru bucurii pe cei care au postit și pe cei care au dus o viață obișnuită, această ceremonie — *Iftar* — tinzînd astfel să devină simbolul diferitelor atitudini față de ritual. De altfel, puterea sovietică n-a rămas oarbă în fața efectelor modernizării islamului. În presa republicilor islamice găsim numeroase indicii cu privire la această evoluție. Se pare, după cum se poate deduce din aceste notații, că nu numai sensul solidarității musulmane s-ar fi întărit, dar, mai ales, că „într-o măsură din ce în ce mai mare credincioșii influențează acea parte din totalul populației, care nu este practicantă”.³⁶

Importanța dată *sărbătorii* în sudarea comunității explică de ce pentru majoritatea sărbătorilor se face un mare efort de adaptare la condițiile sovietice. Acesta este cazul sărbătorii sacrificiului — *Kurban Bairam* — cînd fiecare musulman trebuie să sacrifice un animal și să-l împartă săracilor. Și acest ritual se lovește de interesele economice ale statului sovietic, care nu poate admite tăierile masive de animale — chiar dacă aceste animale aparțin sectorului particular — din rațiuni religioase. În același timp, autoritățile spirituale sînt deosebit de legate de acest rit, prin care se manifestă sensul solidarității în sînul colectivității și sensul sacrificiului. Din 1945, conștientă de obiecțiile politice față de această practică, direcția spirituală a musulmanilor din Asia Centrală a promulgat o *Fetwa*, subliniind că acest sacrificiu era *de dorit* și nu *obligatoriu*. În 1969, pentru a răspunde neliniștilor puterii sovietice care constata că, deși nu era obligatoriu, sacrificiul animalelor se practica pe scară largă, dar și pentru a menține ritualul, în ciuda atacurilor cărora le era supus, toate direcțiile spirituale s-au pronunțat în favoarea unei revizuirii a acestei practici. Sacrificiul animal poate fi înlocuit printr-o ofrandă egală cu valoarea animalului, ofrandă primită de moschei care se și însărcinează să o distribuie sau să o repartizeze. Astfel, legile sovietice sînt respectate, iar moscheile se aleg cu venituri deloc neglijabile. O altă adaptare nu mai puțin benefică pentru viața comunității, este cea a sărbătorii *Mavlud* (comemorînd nașterea Profetului). Pentru că le este greu credincioșilor să meargă la moschee, s-a dezvoltat tradiția organizării sărbătorii în diferite case particulare. Aceasta face să apară o mare diferență între numărul oficial al celor care celebrează sărbătoarea într-o moschee care de-abia se umple și numărul real al celor care participă la una dintre numeroasele ceremonii private. Astfel, în 1968, ceremonia oficială de la moscheea-catedrală Mardjani din Kazan a fost „completată” de mai bine de optzeci de ceremonii private, în care se combina

ritualul propriu-zis (rugăciune, predică, pilde din viața Profetului) și sărbătorirea. Un expert sovietic a calculat că numai în acest caz slujbașii cultului au pronunțat infinit mai multe predici, decât rostiseră de-a lungul întregului an în moschee.³⁷

Adaptându-se astfel programului cetățenilor sovietici activi, combinând ceremonia religioasă cu sărbătoarea, demnitarii islamului atrag la ceremoniile pe care le organizează mulțimi ce nu au nici o legătură ca număr, vîrstă sau nivel social cu grupul restrîns de practicanți oficiali. Trebuie subliniat de asemenea că această combinație, ceremonie religioasă-sărbătoare, are avantajul de a diminua caracterul practic ilegal al celebrărilor religioase în mediu privat. Este semnificativ că ele au loc, că atrag un număr important de participanți, că puterea se simte dezarmată în fața acestor forme noi, greu de sesizat, ale practicii religioase. Mai mult decît Ramadanul, *pelerinajul* ridică o problemă de netrecut autorităților musulmane, atunci cînd încercau să combine dezvoltarea practicii islamului, cu o atitudine pe care statul nu o putea critica. Foarte rari sînt musulmanii sovietici care au primit autorizația de a merge la Locurile Sfinte și, chiar și în aceste cazuri, a fost vorba de operațiuni legate de interesele de politică externă ale Uniunii Sovietice, mai mult decît de respectul libertății de conștiință. Problema nu este, de altfel, doar a Uniunii Sovietice, chiar dacă aici se pune într-un mod deosebit de acut. Demult se practică în URSS, ca peste tot, *pelerinajul* prin procură.³⁸ Dar și aici, islamul sovietic încearcă, pe diferite căi, să asocieze întreaga comunitate la o obligație deosebit de greu de îndeplinit. *Pelerinajul* la Mecca oferă comunității musulmane din URSS prilejul unui contact excepțional cu întreaga lume musulmană. Din acest motiv, direcțiile spirituale caută să folosească aceste rare ocazii care le sînt oferite în favoarea celor mai apti, prin cunoștințele lor canonice și lingvistice, să le reprezinte comunitatea. Și doar demnitarii islamului îndeplinesc perfect aceste condiții; doar ei sînt, în mod cu totul excepțional, autorizați de puterea sovietică să plece în alte țări ale islamului. Astfel, interesele statului sovietic (să demonstreze lumii a treia că Uniunea Sovietică este și o țară a islamului; contrar celor ce se petrec în China, că aici toate drepturile musulmanilor sînt respectate) se întîlnesc adesea cu interesele comunității musulmane sovietice și le favorizează³⁹. Dar nici credincioșii obișnuiți nu sînt cu totul dați la o parte de la aceste *pelerinaje*. Călătoriei imposibile la Mecca, i s-au substituit în URSS, încurajate fiind de o veche tradiție,

pelerinajele la Locurile Sfinte locale, care sînt numeroase. Cele mai celebre sînt mormintele lui Iassawi sau Şah i Zende. De altfel, în legătură cu acest punct, autorităţile musulmane se divid. În Asia Centrală, unde, de fapt, pelerinajele la mormintele sfinţilor sînt numeroase şi iau forma unor mari kermeze populare⁴⁰, muftiatul de la Taşkent încearcă să limiteze această practică în favoarea unei interpretări spirituale a pelerinajului. Se insistă aici pe efort, pe sensul comunităţii, mai mult decît pe practicile formale care sînt adesea deturnate de la finalitatea lor spirituală, pentru a se transforma în simple festivităţi. În Caucaz, dimpotrivă, islamul se modelează în forme diferite, în care cultul şaicilor, vii sau morţi, este, în general, foarte răspîdit şi tinde să izoleze comunitatea religioasă de orice influenţă exterioară.⁴¹ La limita dintre religia propriu-zisă şi credinţele populare, un alt fenomen vine să îmbogăţească imaginea lumii musulmane sovietice, şamanismul.⁴²

Puterea sovietică tinde, de altfel, să numească şamanism orice curente mistice, organizate sau nu, care se trag din *sufism* şi care o înspăimîntă. În faţa incapacităţii bisericilor de a-şi asuma pe de-a întregul funcţiunile, musulmanii se întorc spre ordinele sufite, aşa cum creştinii se întorc spre sectele radicale. Fenomen religios, acesta este şi un fenomen socio-politic, echivalent al partidului politic. Vom reveni asupra lui mai tîrziu.

Oricare ar fi criticile sau rezervele emise în însăşi comunitatea musulmană cu privire la pelerinajele la Locurile Sfinte, important este că e vorba de manifestări care, în mod regulat, reunesc adevărate mulţimi, în ciuda tuturor avertismentelor puterii. Aceste manifestări demonstrează că religia depăşeşte adesea cadrul vieţii individuale, pentru a fi, înainte de orice, o manifestare a conştiinţei colective. Şi, prin aceasta, musulmanii, credincioşi sau nu, îşi dovedesc sentimentul apartenenţei la un grup care depăşeşte destinul individual. Chiar atunci cînd, aşa cum este cazul pelerinajului la Locurile Sfinte, autorităţile spirituale nu merg întotdeauna în sensul reacţiei populare, această reacţie de integrare în grup este totuşi sufletul acestei atitudini şi al interpretării islamului, oferite chiar de aceste autorităţi. În orice împrejurări, ele subliniază că islamul este sinonim cu *comunitatea*, cu efortul de educaţie colectivă. Dar ele mai încearcă şi să insereze această religie în cadrul sovietic şi în acest scop abordează reforma practicilor inacceptabile puterii sovietice, sau ţin să demonstreze că unele dintre ele, considerate ca fiind de neacceptat, sînt, din contră, în acord total cu interesele

statului. Acesta este și cazul *Războiului Sfânt*, despre care se spunea, într-o predică, la marea moschee din Moscova: „Islamul ne obligă la Războiul Sfânt, adică la construirea unei vieți sociale fondate pe dragoste, pe fraternitate și pe grija pentru toți; o viață internațională fondată pe pace“.

Definit ca o luptă personală pentru fericirea tuturor, Războiul Sfânt mai poate fi condamnat de ideologia sovietică? Subliniind astfel aportul educației, al practicii islamului la edificarea unei societăți pe care comunismul nu o poate renega, conducătorii musulmani legitimează islamul.

Nimeni nu poate spune încă dacă această abordare mai modernistă a vieții musulmanului a dus la creșterea practicii religioase. În schimb, efectele sale asupra mentalităților sînt deja clare. Acționînd astfel, autoritățile musulmane au restaurat sensul *Ummei*, au adus-o la un nivel conștient pentru toți. Afirmînd fără încetare solidaritatea musulmanilor, dincolo de urmarea ritualurilor și dincolo de credințele exprimate sau intime, se afirmă existența unei *arii a islamului* și se reintroduc toți cetățenii sovietici legați de această arie, în comunitatea islamică. Schimbarea este calitativă. Ea constă în crearea continuă, în sînul unei societăți moderne, educate, care se urbanizează pe sectoare, a unei conștiințe colective fondată pe sentimentul apartenenței la un univers comun. În societatea sovietică, se presupune că există o conștiință colectivă unică, și anume conștiința comunistă, pentru formarea căreia sînt utilizate toate mijloacele de mobilizare socială. La un nivel inferior — și ca mod de tranziție — Statul sovietic și Partidul acceptă supraviețuirea sentimentelor de apartenență națională, pe care fragmentarea națiunilor le face, se crede, mai puțin periculoase. Ridicarea unei conștiințe colective musulmane deasupra sentimentelor naționale, avînd adesea un caracter mai mult pan-cultural decît religios, este un fenomen nou în URSS și, probabil, ireversibil. Ireversibil, pentru că nu este vorba despre produsul unei *întîrzieri* intelectuale, născut din conștiința implicită a unui univers comun, ci, din contră, această evoluție se operează în paralel cu progresul intelectual și de manieră explicită.

Dar această acțiune a părții celei mai conștiente a lumii musulmane sovietice merge dincolo de mobilizarea unei conștiințe colective strict islamice. Ea se deschide, încetul cu încetul, spre un efort de integrare în sfera politicului, care este aspectul cel mai original al acestei tentative de modernizare musulmană.

Islamul, un alt sistem de valori în societatea sovietică

Primul aspect al acestei integrări politice este reconcilierea islamului cu comunismul. Puterea sovietică a afirmat constant că doar ideologia a cărei purtătoare era — și care se opune tuturor celorlalte sisteme de valori — era legitimă, pentru că ea coincidea cu interesul istoric al umanității. Ideologia comunistă nu ierarhizează, ea exclude tot restul. Tocmai acest *totalism* încearcă gândirea musulmană contemporană să-l slăbească, negînd originalitatea comunismului, demonstrînd că principiile islamului și cele ale comunismului sînt, pînă la un anumit punct, perfect compatibile.

Islamul nu se poate opune principiilor ideologiei comuniste, pentru că, la fel ca și ea, este construit în spiritul dreptății, spun responsabili musulmani din URSS. Hazaev, un demnitar religios azer, declara, în timpul unui congres al musulmanilor sovietici reuniți la Tașkent, în 1970: „Putem spune fără să greșim, categoric, că orînduirea capitalistă, bazată pe nedreptate și exploatare, trebuie să dispară și să fie înlocuită cu orînduirea socialistă, construită pe baza unor legi drepte. Legile divine nu au nici un fel de ambiguități în această privință, dreptatea va triumfa în această lume”.⁴³

Astfel, în organizarea internă ca și în viața internațională, URSS-ul, „care luptă pentru pace, întrucît rădăcina războiului este nedreptatea” (și islamul „luptă pentru pace și dreptate”⁴⁴), îndeplinește o sarcină pe care idealurile islamului o proclamă ca decisivă. Și atunci, ce desparte islamul de comunism? Am fi tentați să deducem pur și simplu o utilizare a islamului și a ierarhiei sale de către puterea sovietică. Să credem că este abil să plasezi islamul pe orbita ideologiei oficiale, într-o societate încă diferențiată. Dar aceasta ar însemna să ignorăm realitatea sovietică și argumentația musulmană. Realitatea sovietică este un sistem *mono-ideologic* și *mono-organizatoric*, în care islamul este cel care trebuie să se aplece, nu comunismul. Să utilizezi islamul înseamnă să-i recunoști existența și impactul asupra mulțimilor. Orice dialog al ideologiei oficiale cu alte ideologii este un pas înapoi al celei dintîi. Așadar, inițiativa nu prezintă nici un interes pentru comunism, ci pentru islam, care poate, prin ea, să-și găsească locul într-un *context mono-ideologic* pe care încearcă să-l transforme într-o *competiție a ideologiilor*. Acest aspect competitiv este deosebit de evident în lumina argumentelor folosite de musulmani. Ei sînt cei care recunosc posibilitatea coabitării comunismului cu islamul, dar într-o coabitare ierarhizată, în care islamul să ocupe un loc privilegiat.

Demnitarii musulmani nu s-au abținut să spună, la Conferința din 1970, de la Tașkent: „Conducătorii sovietici, care nu cred nici în Dumnezeu, nici în Profetul său... , aplică totuși legile pe care Dumnezeu le-a dictat și pe care Profetul său le-a explicat”⁴⁵, ba, mai mult: „Admir geniul Profetului care a anunțat principiile sociale ale socialismului. Sînt fericit că un mare număr de principii socialiste reprezintă punerea în aplicare a preceptelor lui Mahomed”⁴⁶.

Sensul discursului este clar; socialismul este *acceptabil* de către musulmani, pentru că el urmărește propriile lor scopuri. Nu putem să nu amintim aici interpretarea dată de Ghadafi comunismului, considerînd că Marx, prin cunoștințele sale de istorie, s-a inspirat din preceptele islamului și, din moment ce islamul i-a fost izvor de inspirație, poate fi admis de musulmani.⁴⁷ Să credem că Ghadafi îl glorifică pe Marx, atunci cînd îl anexează, impasibil, islamului? Această înrudire dintre islamul intransigent și militant al liderului libian și modernismul demnitarilor musulmani sovietici trebuie să ne pună pe gînduri în legătură cu sensul acestui demers. Autoritățile sovietice, însă, nu se înșală atunci cînd subliniază riscurile acestui modernism împotriva căruia propaganda antireligioasă devine neputincioasă.⁴⁸

Afirmînd compatibilitatea islamului și a comunismului, deci a dreptului islamului de a exista și a acționa în societatea comunistă, conducătorii musulmani merg mai departe, încercînd să facă din islam un element activ al noii societăți. Ceea ce cer ei musulmanilor, credincioși sau nu, este participarea la viața socială, dar nu ca simpli cetățeni, ci ca musulmani. Organul muftiatului din Tașkent nu lasă nici o îndoială asupra acestui punct de vedere: „Credincioșii care sînt buni musulmani... trebuie să participe la construirea unei vieți noi, unei societăți noi, în propria lor țară”.

Ceea ce predică responsabili musulmani nu este numai participarea adulților la organizațiile sociale, ci — și acesta este un aspect crucial al poziției lor — participarea copiilor și adolescenților, educați într-o perspectivă musulmană, la organizațiile care au sarcina de a-i socializa. Poziția este interesantă din mai multe puncte de vedere. Mai întîi, pentru că este în opoziție cu aceea a celorlalte grupuri de credincioși, mai ales cu cea a baptiștilor, care încearcă să-și țină tineretul la distanță de organizațiile comuniste și să afirme incompatibilitatea unei formații creștine cu procesul de socializare, așa cum este el conceput în URSS. Musulmanii își proclamă clar ostilitatea față de această poziție și spun: „Copiii

noștri trebuie să fie pionieri, comsomoliști, membri de partid. Ei trebuie să obțină peste tot poziții de conducere."

Cel de-al doilea aspect interesant în poziția lor este luciditatea cu privire la procesul socializării. Liderii musulmani au înțeles importanța acordată de sistemul sovietic socializării copilăriei și, de aici, atașamentul față de ideea socializării permanente a individului. Conștienți de această tendință, departe de a se păstra în rezervă, ei se afirmă de partea sa și dornici să practice „entrismul” față de toate organizațiile care se ocupă cu socializarea. Dar acest „entrism” este destinat să integreze în organizațiile sociale nu cetățeni asemeni celorlalți, ci *musulmani*, care se vor înscrie peste tot ca musulmani și vor activa pentru comunitatea lor.

Înainte de a căuta semnificația și importanța unei atitudini, ar fi interesant de văzut cum este ea percepută de puterea sovietică. Citind presa cotidiană a republicilor musulmane, sau organele specializate în problemele religioase, văzînd numărul conferințelor reunite pe această temă, ajungem la o constatare uluitoare. A trecut vremea cînd responsabili sovietici observau liniștiți sau aferați manifestările religioase, sperînd că se va termina cît mai curînd cu ele. Faptele constatate, analizele aprofundate îi fac pe responsabili comuniști să admită că islamul nu este o problemă a trecutului, ci a prezentului și viitorului, că modul în care evoluează reprezintă o amenințare reală pentru viitorul societății sovietice ca societate în curs de integrare.

În afara acestui fapt esențial care este vitalitatea islamului și nu declinul său, autorităților sovietice li se impun încă două aspecte practice cu privire la situația care prevalează în țările musulmane. Tineretul nu se ține deoparte de această reînnoire religioasă. Elitele moderne îi sînt, dacă nu elemente active, cel puțin complici pasivi.

„Pervertirea” tineretului este o temă care revine constant în presa sovietică. Și putem înțelege emoția conducătorilor dacă ne gîndim la rețelele de influență și de control de care este înconjurat acesta. Este nevoie să reamintim că, în ceea ce privește educația, nici un moment din viața copilului sau a adolescentului nu este „neutru”? Familia este însărcinată încă din prima copilărie să-i pregătească pe copii pentru o educație comunistă. O dată cu școala, organizațiile de socializare: de octombriști, pentru cei mai mici, de pionieri, apoi comsomolul, îi iau în primire și se însărcinează să formeze în ei omul nou al societății comuniste. Acestei rețele dense de formare a mentalităților i se adaugă o legislație destinată

să apere copilăria de orice influență care nu concură la propagarea sistemului oficial de valori. Copiii nu trebuie amestecați în ceremoniile religioase. Educația religioasă colectivă este imposibilă. Și putem considera că supravegherea care-i apasă pe părinți prin propriii lor copii⁴⁹ îi va împiedica să se însărcineze ei înșiși cu această educație religioasă. La ce folosesc toate aceste interdicții, ne putem întreba cînd vedem că presa explică interpretarea greșită dată de cetățenii sovietici noțiunii de libertate de conștiință, profitînd nu numai pentru a-i îndrepta pe copii și adolescenți către religie, ci, mai mult, pentru a-i asocia la propagarea ideilor și textelor religioase.⁵⁰ În cel mai bun caz, tineretul se arată indiferent, nu față de religie, ci față de pozițiile antireligioase pe care i le-a inculcat educația. El nu vede aspectele „negative, periculoase” ale religiei și, prin aceasta, este gata să recepteze influențele care se exercită asupra lui.⁵¹ Această influență continuă, crescîndă probabil, a mediului familial asupra tineretului, este atît de puternică, încît renunțarea la practicile religioase de către un membru al comsomolului este salutăată ca un act remarcabil.⁵² Se pare că, în ultimă instanță, interdicția de a-i asocia pe copii la ceremoniile religioase este deliberat ignorată în societatea musulmană. Și acest dispreț față de legile sovietice merge adesea foarte departe. Mai ales în comunitățile šiite, în timpul celebrării *Așurei*⁵³ (lupta lui Hussein și a lui Yazid și martiriul lui Hussein sînt reconstituite spectaculos, în ciuda tuturor interdicțiilor, iar copiii participă la reprezentații).⁵⁴ Totul este menit să-i îngrijoreze pe observatorii oficiali: autoritatea islamului asupra perioadei copilăriei, influența tradițiilor sale, care contribuie la formarea unor modele intelectuale și chiar a unor jocuri pentru copii. Bătăliile clasice sînt substituite de școlarii musulmani cu narațiuni din istoria musulmană, după exemplul *Așurei*, ceea ce îi îmbibă cu o tradiție, cu valori total străine celor ale societății în ansamblu.⁵⁵ Cîștigarea tineretului este acum un scop principal al autorităților musulmane ceea ce, consideră autoritățile sovietice, nu seamănă deloc cu o religie care ar avea un picior în groapă.⁵⁶ Dacă islamul devine și o religie a tineretului, orice acțiune educativă a puterii, întreaga sa operă de transformare socială sînt repuse în discuție. Și cine este răspunzător pentru o atare situație? Demnitarii musulmani, fără îndoială, dar, în primul rînd, elitele locale, cele pe care chiar regimul sovietic le-a educat, le-a format ideologic, tocmai pentru a contribui la transformarea, la modernizarea societății din care provin. Peste tot se descoperă

„vulnerabilitatea ideologică“ a acestor elite, aprobarea tacită dată de acestea unui univers pe care aveau sarcina să-l facă să evolueze. În fața activismului preoților oficiali sau clandestini, Partidul, Comsomolul, cadrele de stat se înclină, atunci cînd nu participă la activitatea lor.⁵⁷

Constatarea vitalității islamului este prima reacție a puterii sovietice în situația actuală. Dar, dacă puterea vede clar faptele, reacția sa este lentă și imprecisă. Înmulțirea apelurilor la dezvoltarea unei propagande ateiste mai eficace ține mai mult de leacurile băbești decît de viziunea realistă a faptelor. Nu poți să constăți că elitele sînt indiferente la progresul islamului, ba chiar că participă la el prin pasivitate și să le ceri, totodată, să lupte împotriva acestor progrese. Să trimiți propagandiști de profesie, exteriori mediului musulman, în acest mediu înseamnă să-ți asumi riscul de a mobiliza societatea împotriva a ceea ce apare în mod sigur ca o imixtiune intolerabilă a centrului. Acest lucru ar echivala cu grăbirea eșecului. Incapacitatea puterii de a găsi o ripostă adecvată apare clar în paliditatea temelor de propagandă pe care încearcă să le definească. Așa se întîmplă cu postul Ramadanului, pe care de-acum înainte este greu să-l mai interzici în numele eficacității economice, din moment ce autoritățile musulmane îi scutesc pe muncitori de el. De ce mai este, atunci, Ramadanul nefast? Din articolele care se înmulțesc de la an la an, pentru a-i denunța caracterul „reacționar“⁵⁸, vedem conturîndu-se o nouă abordare. Ramadanul ar trebui interzis pentru că el nu este propriu-zis musulman, ci ar rezulta dintr-un obicei arab pre-islamic, adoptat ulterior de islam. Tot așa ar putea fi prezentată, la nevoie, și rugăciunea: drept practică magică și nereligioasă, moștenită dintr-un trecut foarte îndepărtat de islam.⁵⁹ La fel atacă propaganda sovietică și cultul sfinților, denunțat ca o reminiscență a cultelor primitive și în opoziție totală cu monoteismul.⁶⁰ Este incontestabil că anumite practici aflate la loc de cinste în societatea musulmană sovietică sînt împrumutate de la cultele pre-islamice. În schimb, nu poți să nu te miri văzînd propaganda sovietică erijîndu-se în campionul unui islam purist și condamnînd cultul sfinților în numele monoteismului. Ateismul, critică rațională a oricărei religii, nu mai este în stare în URSS să convingă generațiile educate în manieră socialistă? Încă un argument la fel de amuzant ni-l oferă responsabilii serviciilor de propagandă. Și anume: condamnarea Ramadanului, invocînd directivele Marelui Muftiu al Tunisiei sau, și mai bine, ale unui

muftiu egiptean care, în anii '60, admisesese că necesitățile vieții economice pot duce la restrângerea postului.

Argument surprinzător, dar și foarte periculos. Și aceasta din două motive. Mai întâi, pentru că, apelînd la specialiștii islamului, puterea sovietică recunoaște, încă o dată, că ideologia sa proprie nu este suficientă pentru a trata problemele evoluției islamului într-o lume în dezvoltare. Mai mult, invocîndu-se orientările islamului extern, se subliniază existența unei lumi proprii a islamului, care depășește frontierele sovietice și se contribuie la solidaritatea acestuia, în timp ce puterea ia act cu îngrijorare că, printre altele, unul dintre factorii importanți ai vitalității islamului în URSS este apropierea de alte state musulmane.⁶¹ Această neîndemînare, aceste ezitări în ripostă sînt totuși, explicabile. Responsabilii sovietici au evaluat, cu siguranță, dimensiunea problemei musulmane și au descoperit că forța sa rezidă în faptul că aspectul religios este strîns legat de cel național și că din această cauză nu au de luptat numai cu credințe, ci cu voințe și sensibilități care pun problemele în termeni politici.

Cînd comunismul devine un „sub-produs“ al islamului

După ce afirmase, timp de decenii, că religia nu are decît rădăcini sociale — instrument de oprimare folosit de cei puternici împotriva celor dezmoșteniți, consolare a acestora din urmă prea puțin conștienți încă de solidaritatea de clasă —, puterea sovietică admite, de acum înainte că fundamentele naționale ale islamului îi explică, probabil, menținerea. Fără îndoială, nu este vorba de o recunoaștere absolută a caracterului religios al anumitor culturi. Islamul este prezentat întotdeauna ca o parte negativă a istoriei popoarelor, care, în asociere cu țarismul, le-a oprimat. Caracter fundamental „reacționar“, închis altor civilizații purtătoare de progres, cum ar fi cea europeană⁶², aceștia sînt termenii permanenți ai caracterizării făcute islamului de puterea sovietelor, cel puțin în cadrul frontierelor Uniunii Sovietice. Dar, atacînd islamul, ea își afirmă, totodată, inadecvarea la problemele lumii contemporane și descoperă că forța islamului, a demnitarilor săi, vine tocmai din posibilitatea de a face apel la tradiția istorică și la sentimentul național: „Clerul musulman idealizează trecutul istoric al popoarelor din Orient... El profită de atracția pe care istoria proprie o exercită asupra acestor popoare și încearcă să aureoleze rolul jucat de

organizațiile religioase și de islam. Mai mult chiar, el prezintă faptele ca și cum islamul ar fi încarnat și încarnează încă specificul național al popoarelor din Orientul sovietic și viața lor comună”.⁶³

Acesta este nucleul problemei, perfect descifrat. Clerul islamului beneficiază de un arc cu două corzi: apelul la sentimentul național și apelul la o conștiință comună, proprie islamului. Autorul rîndurilor citate mai sus subliniază un aspect care clarifică atitudinea conducătorilor musulmani. În organul muftiatului de Tașkent, *Musulmanii Orientului sovietic*, există o rubrică intitulată: „Tradiții și rituri naționale și religioase”. În această rubrică figurează tot ceea ce se interferează în domeniile național și religios, pentru ca, în final — și vom reveni asupra acestui punct —, să fie astfel acoperite, mai mult sau mai puțin, toate aspectele vieții sociale. Această sudură între religios și național atrage către islam pe toți cei care sînt legați de comunitatea lor etnică și care consideră celebrarea sărbătorilor religioase ca un mijloc de exprimare a atașamentului față de compatrioții lor. Constatînd totodată că, înfi de toate, conștiințele naționale se definesc în termeni religioși, sau, mai mult, că atașamentul față de islam reprezenta un mod de a se înrădăcina în grupul originar, constatînd, de asemenea, că responsabilitățile islamului își fondau întreaga acțiune pe aceasta, conducătorii sovietici au trebuit să admită și că, prin confuzia dintre național și religios, se ajunge la uniformizarea comportamentelor credincioșilor, ale musulmanilor dispersați printre alte grupuri, ca și a celor care trăiesc în comunități compacte. Astfel, anchetele efectuate în regiunile tătarești au arătat că, pentru tătari, convertirea colectivă la islam are sensul unui eveniment național și este comemorată în fiecare an de credincioșii — și necredincioșii — reuniți în jurul a ceea ce lor le apare drept o adevărată sărbătoare națională a tătarilor.⁶⁴

Consecințele „naționalizării” islamului sînt denunțate chiar dacă analiștii încearcă să le limiteze amploarea. Totul încurajează, spun ei, un sentiment de „specificitate” națională, dar și islamică, specificitate care frînează relațiile dintre națiuni și procesul de integrare, încurajînd comportamentele naționale. Printre aceste comportamente specifice trebuie înscrise cele demografice care, în ciuda condițiilor de viață care au suferit modificări, rămîn cele tradiționale.⁶⁵ Slăbirea conștiinței religioase este compensată prin integrarea învățămintelor religiei musulmane în tradiția națională. Încetinirea schimbărilor în conștiința socială a musulmanilor din

URSS, al căror principal martor este demografia lor, rezultă tocmai din această integrare.⁶⁶

O altă consecință: „încetul cu încetul se formează la anumite persoane o atitudine negativă față de valorile societății sovietice“. Pentru a o remedia, puterea face apel la specialiști, cerîndu-le un efort de analiză, de cercetare, pentru a înțelege ceea ce, în modul de viață, în convingeri, comportamente, poate fi acceptat ca fiind veritabil național (adică folcloric) și ceea ce este religios și *pe nedrept* asociat valorilor naționale. Sugerarea unei astfel de direcții campaniei anti-islamice este revelatoare pentru deznădejdea puterii în fața unui fenomen care o depășește și o determină să nu mai adopte poziții ofensive ci, plasîndu-se în defensivă, să opteze pentru ceea ce i se pare de acum ca fiind *un rău mai mic*. Să degajezi și să pui în valoare tradiții așa-zis naționale, despre care se afirmă că sînt independente de faptul religios, înseamnă să riști enorm să încurajezi, tocmai prin aceasta, naționalismul musulmanilor și așa atît de bine afirmat. Este acesta cu adevărat un remediu? Și în raport cu care pericol mai mare? Pentru a-l înțelege, să revenim la poziția apărută de demnitarii islamului și să vedem către ce duce ea și care îi este influența.

Fără îndoială, demnitarii musulmani fac apel la sentimentele naționale pentru a păstra islamul viu și pentru a atrage un număr cît mai mare de credincioși. Dar sensul termenului *național* nu este același atunci cînd este folosit de musulmani și atunci cînd este folosit de ne-musulmani. Pentru musulmani, națiuni particulare coabitează într-o comunitate mai extinsă, cea a islamului. Tot ce a reușit să înfăptuiască puterea sovietică după 1920, încercînd să consolideze națiuni și culturi diferite, pentru a rupe solidaritatea pan-musulmană și a înlocui identificarea cu comunitatea globală prin identificarea cu comunități restrînse, este repus în discuție prin acțiunea autorităților musulmane. Restaurarea unei *Umma* în care se regăsesc cot la cot nu cei care sînt musulmani pentru că sînt credincioși, ci aceia care sînt musulmani pentru că se consideră membri ai comunității, a devenit o realitate a lumii sovietice. Specialiștii sovietici au dreptate atunci cînd spun că ierarhia musulmană nu s-a preocupat de soarta diferitelor națiuni, ci de soarta *grupului* musulman. Dar au greșit în interpretarea restrictivă pe care au dat-o națiunii, pentru că uită că națiunea se definește și prin sentimentul propriu al fiecărui individ că îi aparține. Și musulmanii au sentimentul foarte precis că aparțin mai întîi *națiunii*

musulmane, chiar dacă aceasta este o categorie puțin conformă cu ideile marxiste, și abia ulterior, în sînul acestei națiuni, că aparțin națiunii uzebece sau tătare. Specialiștii sovietici au dreptate atunci cînd relevă că islamul conferă fidelilor săi un sens profund al „specificului”⁶⁷ lor și sentimentul de a fi membrii unei comunități diferite, *separate* de comunitatea ne-musulmanilor. Greșesc, însă, atunci cînd cred sau afirmă că acesta ar fi un sentiment de natură religioasă, cînd, în realitate, este vorba despre o sensibilitate socio-politică și despre un fapt *național*.

Dar acțiunea ierarhiei musulmane nu poate fi redusă la o simplă încurajare a tendințelor pan-musulmane și la consolidarea unei conștiințe naționale musulmane. Ea are și un sens politic imediat. Ea este o variantă a *național-comunismului* distrus de Stalin, care renaște din cenușă, învățînd din lecțiile trecutului. Național-comunismul anilor '20 fusese făurit de comuniștii proveniți din mediul musulman, în primele lor rînduri situîndu-se Sultan Galiev. Acesta încercase să rezolve problema națiunilor musulmane ale Rusiei bolșevice cerînd crearea de organizații revoluționare paralele, adaptate culturii și cauzei lor. Monolitismul bolșevicilor, pretenția lor de a avea monopolul puterii și al ideilor, îi condamna acțiunea. Eșecul său i-a învățat pe toți național-comuniștii potențiali (sau naționaliștii care foloseau comunismul ca alibi) că, ajuns la putere, comunismul nu va tolera niciodată organizații paralele sau ideologii concurente, fie ele chiar numai simple variante naționale ale ideologiei comuniste. Ce să faci, atunci, cu „*entrismul*” propovăduit de ierarhia musulmană? Dacă toate organizațiile politice și sociale vor fi invadate de cetățeni care se definesc drept musulmani, nu se vor transforma ele în organizații musulmane? Și le poți interzice uzbekilor sau azerilor să fie militanți? Poți să instaurezi un control în scopul îndepărtării sau epurării din organizațiile sociale a tuturor celor care își spun musulmani, dar nepracticanți? Echilibrul sovietic este fondat pe participarea egală a tuturor la organizațiile sociale. Cum să-i îndepărtezi, atunci, pe aceia care aparent nu contravin cu nimic legilor sovietice? Pentru că un sentiment de apartenență la propria comunitate națională este perfect legal; sentimentul de apartenență la comunitatea musulmană globală este, de asemenea, perfect legal, dacă nu se exprimă sub o formă propagandistică sau prin afirmații pan-islamice. Desigur că nu este vorba de a transforma organizații sociale în instituții diferite de ceea ce sînt. Dar conținutul li se poate schimba radical. Aceasta este problema

fundamentală de care se lovește puterea sovietică în mediul islamic: cea a răsturnării compromisului cultural elaborat de Lenin și de Stalin pentru rezolvarea problemei naționale. Pentru ei, compromisul era clar: cultura popoarelor sovietice, înțeleasă în sensul de *cultură politică*, era *națională în formă și socialistă în conținut*. Ori, la musulmani asistăm la o profundă transformare a culturilor naționale, a culturii politice globale și a ideologiei. Peste tot cultura se naționalizează din ce în ce mai mult, se îmbibă de valori naționale profunde și împinge ceea ce este socialist către periferia sa, pînă acolo încît ajunge să transforme *conținutul în formă*. În cursul acestei schimbări și pentru a preveni orice critică, se subliniază ceea ce este socialist, dar acesta nu mai este decît un machiaj decent. Și acesta poate fi cazul organizațiilor politice și sociale ale statelor musulmane, care, populate întîi de toate cu membri musulmani, vor fi fidele socialismului în formă, dar total transformate în interior. O asemenea evoluție este deja pe cale să se petreacă în ideologie. Afîrmînd compatibilitatea islamului și a comunismului, dar făcînd din cel de-al doilea un sub-produs istoric al celui dintîi, ierarhia musulmană reduce socialismul la mai nimic. Ca toate compromisurile, compromisul cultural nu era făcut să dureze la infinit, ci să se încheie prin victoria finală a socialismului asupra elementelor naționale păstrate. În această coabitare inegală de valori socialiste și de valori naționale, în chip cu totul neașteptat pentru promotorii compromisului, cele care par să se impună sînt cele din urmă. Și religia musulmană își va fi avut contribuția sa la această evoluție pentru că, la fel cu toate celelalte religii din URSS, ea este singura organizație existînd în afara cadrului și ideologiei oficiale, singurul loc fizic și spiritual de întîlnire, singura structură organizată dispunînd de mijloace de comunicare cu membrii săi.

*

Catolicismul în Lituania și islamul la periferia meridională a Uniunii Sovietice se găsesc, finalmente, în situații foarte asemănătoare. Religii legate de istoria popoarelor luate în considerare aici, ele își trag forța actuală din rolul lor istoric trecut, din capacitatea pe care le-o conferă acesta de a încarna aspirațiile naționale prezente peste tot, dar adesea inegal și diferit trăite. Și totuși, încă de pe acum întrevădem ce anume separă destinul lituanienilor catolici de cel al musulmanilor. Pe cei dintîi religia îi ajută să supra-

viețuiască mai bine decît vecinii lor estoni sau letoni, le unifică aspirațiile, îi reunește. Dar rolul ei se oprește aici. Istoria și comunitatea spirituală întorc Lituania cu fața spre Polonia, dar de la aceasta, care știe cît de greu se poate menține echilibrul cu Uniunea Sovietică, nu se poate aștepta la un ajutor într-o luptă ce urmărește să păstreze specificul națiunii lituaniene. Cu totul alta este situația comunității musulmane sovietice. Numărul, dinamismul demografic, poziția geografică a acestei comunități situate la hotarele unei lumi în care Uniunea Sovietică rivalizează cu Occidentul, totul determină puterea sovietică să se neliniștească din cauza schimbărilor în curs, dar, de asemenea, totul îi interzice soluțiile radicale și o determină să acționeze cu prudență. Echilibrul relațiilor internaționale condamnă fără drept de apel naționalismul lituanian, precum și rolul său specific în URSS. Din contră, politica sa externă îi impune URSS-ului să colaboreze cu musulmanii săi, să îi menajeze și, eventual, să îi utilizeze. În sfîrșit, ca o ultimă deosebire, forța religiei nu a modelat, în Lituania, o societate fundamental diferită de restul societății sovietice. Islamul, din contră, dincolo de faptul că a unit o comunitate globală cu atît mai amenințătoare, cu cît își resimte solidaritatea cu ansamblul lumii musulmane, din care o secțiune se întinde, în parte, pînă la frontierele Uniunii Sovietice, a contribuit, de asemenea, la modelarea unei societăți musulmane ale cărei trăsături, comportamente, valori sînt distincte de cele ale societății sovietice. Chiar dacă am presupune că puterea sovietică ar putea controla tentativele de acțiune politică ale ierarhiei musulmane — și aceasta este posibil, ținînd cont de caracterul organizat și totalist al sistemului politic sovietic —, tot i-ar rămîne să facă față unei probleme altminteri și mai largi: aceea a unei societăți transformate intelectual și economic, în care educația și urbanizarea, în loc să distrugă cultura politică proprie acestei societăți, par să fi contribuit la întărirea ei. În spatele lui *Homo sovieticus* se profilează de pe acum *Homo islamicus*.

CAPITOLUL VIII

Homo islamicus în societatea sovietică

„ÎNTR-O JUMĂTATE DE SECOL de existență a Uniunii Sovietice, s-a format și s-a dezvoltat o cultură sovietică socialistă, unică prin spiritul și prin conținutul ei. Această cultură a încorporat trăsăturile și tradițiile cele mai prețioase ale culturii și obiceiurilor fiecăruia dintre popoarele patriei noastre. Fiecare din culturile naționale sovietice se hrănește nu numai din ceea ce îi este propriu, ci împrumută din bogățiile spirituale ale celorlalte popoare frățești și, în același timp, exercită asupra lor o influență binefăcătoare, îmbogățindu-le“.

Definind în felul acesta cultura sovietică¹, Leonid Brejnev considera un bun câștigat faptul că, în societatea sovietică, în noua sa cultură, contactele dezvoltate între oameni și grupuri au devenit realități cotidiene. Fără îndoială, în orice societate modernă, urbanizarea, dezvoltarea transporturilor și a mijloacelor de informare, educația deschid porți, modifică și uniformizează mentalități. Cu toate acestea, în URSS, în ciuda tuturor acestor aspecte ale vieții moderne, care există ca peste tot în lume, dar mai ales în ciuda permanentului efort al sistemului politic de a înmulți contactele interetnice și de a face să dispară diferențierile în *cultura politică*² sovietică, este limpede că, în zona populată de musulmani, efortul de transformare a mentalităților s-a lovit de o realitate socio-culturală dificil de pătruns. Persistența unei culturi particulare, legate de islam, se manifestă și în domeniul relațiilor inter-etnice, în cel al vieții private și, de asemenea, în relațiile individului cu mediul politic.

Refuzul de a ieși din grup prin căsătorie

Să fie endogamia doar un produs al unui înalt grad de conștiință națională? Sau ea rezultă, și chiar în principal, din aspecte circumstanțiale, cum ar fi statutul social și posibilitatea de a întâlni eventualul soț într-un alt grup național? Dacă legătura dintre endogamie și conștiința națională nu este, în general, evidentă în URSS, iar problema căsătoriilor mixte nu se poate pune decât ca una de atitudine națională. Și aceasta pentru că puterea sovietică a sperat că, prin căsătoriile mixte, s-ar putea opera un amestec etnic. Ea găsește în căsătoriile mixte un argument pentru a arăta progresul unei conștiințe supranaționale.³

Lucrări recente ale sociologilor sovietici au arătat că, dacă sovieticii se căsătoresc adesea în afara grupului lor național, nu toate națiunile au o atitudine identică față de căsătorie. O anchetă asupra căsătoriilor încheiate în 1969 în toate republicile URSS-ului (mai puțin în RSFSR) arată că, după gradul lor de endogamie, națiunile Uniunii se împart în trei grupuri: națiuni aproape în totalitate endogame: kirghizii (95,4%), kazahii (93,6%), turkmenii (90,7%), azerii (89,8%), uzbekii (86,2%), georgienii (80,5%); apoi națiuni care înclină mai degrabă către endogamie: estonienii (78,8%), tadjiicii (77,3%), lituanienii (68,2%), moldovenii (62%) și letonii (61,4%); și, în sfârșit, un ultim grup, care face căsătorii mai degrabă mixte decât naționale: bielorușii (39%), ucrainenii (34,3%), armenii (33,4%).

Aceste date sînt interesante în măsura în care relevă o diviziune în atitudinile matrimoniale, pe care am notat-o deja cu privire la atașamentul față de limbă. Popoarele Asiei Centrale și ale Caucazului (excepție făcînd tadjiicii și armenii) figurează toate în grupul cel mai endogam. Cum să interpretăm această atitudine? Națiunile Asiei Centrale practică endogamia din obișnuință? Din lipsa unor oportunități diferite? Sau pentru rațiuni culturale? Tadjiicii, ușor mai predispuși exogamiei, sînt, oare, niște precursori? Sau, poate, ar trebui să privim cu cine se căsătoresc, pentru a preciza sensul acestei exogamii? În 1962, Abramzon, un pionier al sociologiei relațiilor inter-etnice, publica un important studiu⁵ cu acest subiect, în care sublinia trei caracteristici ale căsătoriilor mixte: căsătoriile între musulmani și ne-musulmani, care, înainte de revoluție, erau o excepție în Asia Centrală, continuă să fie excepționale, pentru că se lovesc de importanța tradițiilor socio-religioase;

atunci cînd aveau loc astfel de căsătorii, era vorba, aproape întotdeauna, despre căsătoria unui musulman (în sensul naționalității de origine musulmană) cu o ne-musulmană, în timp ce fetele musulmane nu se căsătoreau aproape niciodată în afara grupului lor; în fine, Abramzon nota că, într-un mare număr de cazuri, aceste căsătorii (care aveau loc mai degrabă în mediul urban) întâlneau ostilitate în familia soțului musulman.⁶

În cincisprezece ani, societatea sovietică s-a schimbat. Dar totul arată că observațiile lui Abramzon corespund la fel de bine situației prezente. O anchetă relativ recentă despre căsătoriile mixte din Daghestan (al cărei autor sovietic susține că i s-ar putea extinde concluziile la întreaga Asie Centrală)⁷ arată cum se pune astăzi problema căsătoriilor. Mahacikala, capitala Daghestanului, avea, în 1959, 32% daghestanezi, 51% ruși și diverse alte naționalități. Avem, deci, de-a face cu o situație care favorizează căsătoriile mixte: viață urbană și comunitate rusă numeroasă.

Mai multe observații decurg din următoarea anchetă⁸, care se referă la evoluția pe zece ani (1958–1968). Mai înții, extraordinara stabilitate a numărului căsătoriilor mixte (25,2% în 1958, 25% în 1968). Apoi faptul că este numită căsătorie mixtă — și contabilizată ca atare — atît căsătoria dintre un musulman și o ne-musulmană, cît și aceea dintre două persoane din grupuri naționale culturale apropiate. Ceea ce este, totuși, altceva. Ori, la Mahacikala, aproape 50% din căsătoriile mixte nu sînt ale daghestanezilor și doar un sfert dintre ele unesc daghestanezi cu ne-musulmani (ruși sau ucraineni). În cuplurile mixte astfel formate, partea reprezentată de femeile daghestaneze rămîne foarte mică (deși în ușoară creștere) și, mai ales, majoritatea femeilor căsătorite cu bărbați ruși poartă prenume rusești, ceea ce sugerează că proveneau ele însele din căsătorii mixte. În sfîrșit, este semnificativ faptul că proporția cea mai mare de divorțuri se înregistrează în grupul de daghestanezi căsătoriți cu femei rusoaiice.

O altă anchetă, de data aceasta în capitala Tadjikistanului, Dușambe — oferă informații care confirmă cu totul tezele lui Abramzon și starca de fapt din Caucaz.⁹ Într-o situație și aici favorabilă căsătoriilor mixte (108.236 ruși față de 43.008 tadjici și 23.178 uzbeki), autorul caută să descopere în ce măsură, ținînd cont de populația de ambele sexe din fiecare grup național din oraș, probabilitatea căsătoriilor între grupuri diferite coincide realității. Rezultatele sînt izbitoare. În cazul căsătoriilor între tadjici, curba

căsătoriilor reale se situează net deasupra celor probabile. În cazul căsătoriilor între tadjici și uzbeki, curba celor reale și a celor probabile se urmăresc îndeaproape. În cazul căsătoriilor între uzbeki, curba celor reale este mai ridicată decât a celor probabile, dar ea se conturează mai puțin clar decât în cazul căsătoriilor între tadjici. În sfârșit, în cazul căsătoriilor între ruși și tadjici sau uzbeki, curba celor reale se situează cu mult mai jos decât a celor probabile.

Se poate deduce de aici că tadjicii au o propensiune considerabilă și *crescîndă*¹⁰ în a se căsători între ei, chiar și în condiții dintre cele mai favorabile contactelor cu alte comunități (viață urbană, mai ales într-o capitală în care se concentrează fracțiunea cea mai evoluată și mai bilingvă a populației). Acest studiu arată, de asemenea, și că nu trebuie acordată o atenție exagerată poziției mai dechise către exogamie a tadjicilor, pe care o relevam mai sus, pentru că un mare număr dintre căsătoriile mixte ale tadjicilor se efectuează cu uzbeki. Și la kirghizi, la fel, anchetele arată că proporția căsătoriilor între kirghizi și europeni nu a variat, între 1927 și 1968; că două treimi din căsătoriile mixte ale kirghizilor se fac între kirghizi și alți musulmani¹¹ și că femeile kirghize nu se căsătoresc cu ne-musulmani.¹²

Oricare ar fi teritoriul sau grupul considerat, sîntem obligați să constatăm o omogenitate în spațiu și o continuitate în timp a atitudinii tuturor popoarelor musulmane ale Uniunii Sovietice, atunci cînd este vorba despre căsătorie. Sociologii, căutînd factori favorabili exogamiei, au notat cîtiva, cum ar fi: urbanizarea, caracterul multinațional al teritoriului, gradul de educație și, în special, al educației femeilor. Comparînd situația diverselor popoare din URSS, se constată că, deși kazahii sînt minoritari în republica lor, ei sînt, totuși, printre cei mai endogami; că, fiind vorba despre urbanizare, și azerii sînt tot atît de urbanizați ca bielorușii sau ucrainenii; și, în final, că progresul intelectual, în republicile musulmane, a fost rapid în cursul ultimilor ani, iar diferențele între nivelul de educație al bărbaților și cel al femeilor s-au redus, dacă nu rapid, cel puțin în mod sensibil.¹³

Diverse anchete făcute în URSS au arătat că majoritatea grupurilor naționale chestionate nu se arată, în definitiv, defavorabile față de căsătoriile mixte¹⁴ și că răspunsurile nu variază decât în funcție de factorii religioși. Deci, pe de o parte, o aparentă acceptare a căsătoriilor mixte. Pe de alta, o realitate contrară la periferia musulmană, unde mariajele mixte nu includ decât rareori, și într-o

combinație rigidă, căsătoria unui musulman cu o ne-musulmană, oricare ar fi condițiile sociale ale mediului.

Aici se pune o altă problemă. Căsătoriile mixte, chiar dacă nu sînt numeroase, deschid, oare, calea unui nou tip de societate, preponderent mixtă? Putem răspunde examinînd opțiunile naționale ale copiilor rezultați din aceste căsătorii. La șaisprezece ani, într-adevăr, la atribuirea buletinului de identitate, fiecare cetățean sovietic a cărui naționalitate face obiectul unei opțiuni (cum este cazul precis al copiilor ai căror părinți sînt de naționalități diferite) este chemat să se pronunțe singur. Astfel, după caz¹⁵, observăm că opțiunea adolescenților se supune unor reguli precise. Atunci cînd un musulman se căsătorește cu o ne-musulmană, în majoritatea cazurilor copilul adoptă naționalitatea tatălui. În general, la musulmani, indiferent de grupul social și nivelul de educație, naționalitatea tatălui este considerată ca dominantă.¹⁶ Cu toate acestea, în rarele cazuri în care o femeie daghestaneză se căsătorește cu un bărbat provenind dintr-un grup ne-musulman, naționalitatea mamei este, totuși, aleasă în 87,5% din cazuri.¹⁷ În căsătoriile dintre ruși și ne-musulmani (ucraineni, evrei etc.), în schimb, prevalează naționalitatea rusă. O ultimă situație se referă la căsătoriile mixte între musulmani (uzbeci, tadjici): copiii au tendința să adopte naționalitatea părintelui aparținînd republicii în care trăiesc. Ceea ce arată clar că mariajele mixte între ne-musulmani deschid calea unor schimbări în conștiința națională, dar, cînd este vorba despre musulmani, căsătoriile mixte nu antrenează, aparent, nici o deschidere către lumea exterioară islamului.

De unde nu decurge, totuși, că aceste căsătorii ar fi lipsite de orice influență asupra copiilor care rezultă. Această influență se exercită, în primul rînd, asupra limbii. Într-o familie mixtă, rusă sau ucraineană și musulmană, limba familiei este incontestabil rusa. Mai mult, copiii poartă adesea prenume rusești (fetele mai des decît băieții), iar atunci cînd primesc un prenume ne-rusesc, acestuia i se adaugă adesea un al doilea, european.¹⁸ Autoritățile sovietice nu greșesc, așadar, atunci cînd consideră că mariajele mixte pot, pe termen lung, să destabilizeze națiunile. Dar ele au subestimat mult timp rezistența societăților naționale față de asemenea căsătorii, dorința acestora de a păstra o lume socio-culturală aparte.

Coeziunea grupului prin modul de viață

Dacă musulmanii sînt atît de ostili sau închiși față de contactele matrimoniale cu ne-musulmani este pentru că își apără cu feroare modul de viață legat de tradițiile socio-religioase. Și domeniul familial este locul în care modul de viață tradițional este cel mai puternic. Cele trei momente deosebite ale existenței — nașterea, căsătoria și moartea — sînt și ele domenii de predilecție ale tradiției. În aceste momente, îndeosebi, oamenii evocă tot ceea ce îi leagă în timp de grupul căruia îi aparțin. Respectarea uzanțelor grupului crește cu atît mai mult, cu cît viața omului se apropie de sfîrșit. Obiceiurile legate de naștere sînt evident pe cale de dispariție, copiii născîndu-se din ce în ce mai mult în spitale, unde este dificil să introduci niște tradiții care sfidează, adesea, regulile de igienă. Și, cu toate acestea, este semnificativ că jumătate din tătarii urbanizați, chestionați în acest sens, au răspuns că ei respectă ritualul legat de nașterea copilului.¹⁹ Asupra acestui aspect tradiția socială legată de islam (și care nu este obligatoriu musulmană) se menține în evasi-totalitatea comunităților naționale de origine musulmană: circumcizia. Toate anchetele arată că, pe întregul teritoriu sovietic, fără deosebire de atitudine față de religie, fără deosebire de mediu (urban sau rural) și fără deosebire de gradul de educație și de poziția socială, practic toți copiii de sex bărbătesc sînt circumceiși. Sociologii sovietici care s-au aplecat asupra acestei probleme au ajuns la concluzia că menținerea acestei practici este o manifestare de apartenență la o comunitate culturală. Circumcizia, chiar dacă nu face parte din obligațiile unui musulman, îmbracă în URSS o semnificație clară. Ea înseamnă că tînărul musulman este membrul unei comunități globale, *Umma*, în care îi regăsește pe toți ai săi. Aceasta este lumea islamică (*Dar Ul islam*). În același fel, prima copilărie este marcată prin alegerea prenumelui, în care tradiția religioasă continuă să joace un rol important. Așa se face că șiiții continuă să proscrie anumite nume — Omar, Osman, Aișa — și îi privesc cu ostilitate pe cei ce le poartă.²⁰ Un alt obicei, mai general în societatea musulmană și foarte respectat, constă în a-i da copilului un al doilea prenume, astfel încît să distragă atenția demonului și să îl înșele prin această dublă identitate.

Căsătoria, mai mult chiar decît nașterea, derulîndu-se în mediu privat, este o ocazie pentru musulmani de a-și manifesta fidelitatea

față de cutumele părintești. Încă o dată, răspunsurile tătarilor urbanizați sînt revelatoare: numai 37% dintre ei au răspuns că nu respectau obiceiurile legate de căsătorie.²¹ Mai multe aspecte tulbură în această privință puterea sovietică. Mai întîi, caracterul religios al căsătoriilor. Se știe că, îngrijorat să vadă tinerii de toate confesiunile întorcîndu-se din ce în ce mai mult către biserică, regimul sovietic s-a gîndit, la începutul anilor '60, că tendința către înmulțirea căsătoriilor religioase se datorează caracterului puțin atrăgător, tern și administrativ al căsătoriilor civile. Pentru a combate atracția bisericii, s-au construit în URSS palate ale căsătoriei destul de somptuoase și s-a dat o mare solemnitate căsătoriilor civile. Astfel, simpla înregistrare a unirii, care prevalase mult timp, a fost înlocuită progresiv de o mare sărbătoare civilă. Dar, se pare că nu a fost de nici un folos. Căsătoriile religioase își păstrează puterea de atracție. Frecvent, după căsătoria civilă, asistăm la o a doua ceremonie, unde *mullahul* vine să celebreze unirea religioasă.²² Fără îndoială, se dau asigurări că fenomenul nu este general, ci derivă din influența exercitată de persoanele în vîrstă, singurele interesate, mai mult sau mai puțin, de căsătoria religioasă. Cu toate acestea, se pare că, în societatea musulmană, copiii rezultați dintr-un mariaj civil nu ar fi considerați drept copii legitimi.²³

Dar ceea ce merită toată atenția, mai mult chiar decît căsătoria religioasă în sine, sînt obiceiurile legate de căsătorie. Și sînt cu atît mai demne de luat în seamă cu cît, căsătoria religioasă fiind o expresie a libertății de conștiință, o serie de obiceiuri care o însoțesc au fost — pentru motive economice sau sociale — strict interzise. Este interzisă căsătoria fetelor impubere, sau căsătoria fetelor fără consimțămîntul acestora, sau, printre altele, „răpirea“, ori „răscumpărarea“ logodnicelor, practici considerate feudale. Dar, în ciuda oricăror legi, căsătoria fetelor impubere sau căsătoria hotărîtă între părinți împotriva voinței fetei se practică încă în mod curent. Și chiar în medii apropiate puterii.²⁴ Obiceiul *kalîm*-ului (răscumpărarea logodnicei) este nu doar curent²⁵, ci se supune chiar tuturor regulilor, tarifele fiind cunoscute de toți. La mijlocul anilor '60, Comitetul Central al Partidului Comunist Uzbek evalua *kalîm*-ul la „500 ruble, 200 kg de făină, 80 kg de orez, 2 oi și 9 costume“. În mare, trebuia plătit între 2000 și 3000 de ruble pentru a dobîndi o femeie²⁶, iar în cazul unei plăți incomplete trebuia (și mai trebuie încă) să o înapoezi familiei.²⁷ Răpirea logodnicei se menține mai degrabă sub forma unei scurte înscenări simbolice.²⁸

Acestor tradiții răspândite în toată societatea musulmană sovietică în general, trebuie să le adăugăm pe cele locale, rezultat al *adat*-ului (dreptului cutumier) și care prevalează în tot Caucazul. Este vorba despre ceremonii complicate de prezentare a logodnicei rudelor soțului. Aceste ceremonii subliniază fidelitatea față de islam — logodnica trebuie să rămână tot timpul cu fața îndreptată spre Mecca. În sfârșit, regulile de exogamie tradițională mai prevalează încă la numeroase popoare (nu se fac căsătorii în sânul aceleiași comunități tribale), ca și *levirat*-ul²⁹ (obligația văduvei de a se căsători cu fratele soțului defunct).

Astfel, grație căsătoriei se păstrează atât religia — oficierea cere prezența unui slujbaș al cultului —, cât și un ansamblu de ritualuri, de interdicții și de obligații care se leagă de tradițiile islamului ortodox sau de cutumă (*adatul*), ori, unele dintre ele, de relațiile tribale din trecut. În tot cazul, pentru popoarele musulmane, căsătoria este o ocazie de a-și demonstra atașamentul profund față de tradițiile proprii și de a arăta un dispreț suveran față de legile sau atitudinile sovietice. Ca și circumcizia, căsătoria prilejuiește mari festivități care antrenează practici economice dezaprobrate de puterea sovietică — mai ales tăierea vitelor. Uneori, este vorba despre animale proprietate particulară, dar, adeseori, datorită amplitudinii petrecerii, vitele colectivității sînt tăiate fără rușine, pentru a spori fastul ceremoniilor zis musulmane. Și ceea ce face ca această deturnare a bunului obștesc să fie și mai gravă este că, fie căsătorie, fie circumcizie, totul se petrece întotdeauna în prezența autorităților locale.

Dacă toate evenimentele care marchează viața omenească oferă ocazia de a demonstra apartenența la o lume culturală aparte, cea care înnoadă cel mai mult legătura dintre individ și tradiție este moartea. Numărul tătarilor (tot din mediul urban) care nu se comportă ca niște adevărați musulmani în fața morții scade la 23%.³⁰ Și este clar că, dacă ancheta s-ar face în Asia Centrală, amestecîndu-se țărani cu orașenii, procentajul ar scădea și mai mult. Aici, la capătul existenței, se încheie și coabitarea musulmanilor cu cei care nu sînt asemenea lor. Un autor sovietic³¹ relatează că „oameni de naționalități diverse trăiesc împreună într-o familie internațională unită... dar, după moarte, se dovedește că ei nu pot fi îngropați în același cimitir, iar ultimul lor drum este transformat într-o propagandă pentru religie și particularism național“.

Și nimeni nu ezită să afișeze această dorință de deosebire în fața morții. În 1972, la moartea directorului Institutului pedagogic din Tașkent, autoritățile au decis să-l îngroape în cimitirul unde odihneau personalitățile oficiale și să-i facă o înmormântare oficială. Dar și cu această ocazie a avut loc un conflict. Familia a refuzat ceremonia și onorurile oferite unui om care, probabil, cât trăise, ținând cont de funcțiile îndeplinite, se comportase ca un bun comunist, și l-a îngropat în cimitirul musulman, făcându-i o înmormântare musulmană.³²

Acest particularism se traduce și prin menținerea ritualurilor funerare foarte costisitoare³³ și care sînt tot atîtea ocazii de reunire a comunității în jurul tradițiilor socio-religioase proprii. El antrenează și ceremonii de comemorare a morților, pe care preoții musulmani se întrec în a le înmulți.³⁴ Puterea sovietică atacă aceste ritualuri, subliniind cheltuielile fără sens pe care le implică, dar, în fapt, este perfect conștientă de funcția integratoare a acestor ceremonii, ceea ce o și alarmează cel mai mult. Ea se lovește încă o dată de coeziunea unei comunități în care numeroși membri, deși nu se declară *credincioși*, dau o profundă semnificație religioasă ritualurilor vieții familiale.³⁵

În general, puterea sovietică realizează că societatea musulmană își are propriul univers de sărbători și date importante. Un ziarist american care, la începutul anilor '70, îi interviewa pe uzbeki, în ajunul ceremoniilor comemorative ale revoluției, întrebându-i care era cea mai importantă sărbătoare în URSS, primea un răspuns invariabil: „sfîrșitul Ramadanului”.³⁶ Ceea ce explică atenția cu totul aparte acordată de putere *sărbătorilor* societății musulmane și modificarea atitudinii sale față de ele.

Un nou conținut pentru sărbătorile tradiționale

Timp de mai multe decenii, toate sărbătorile și obiceiurile cu conținut religios au fost sistematic condamnate în URSS. Evenimentele care dominau viața personală au fost laicizate, iar celebrarea lor, interzisă sau contraindicată. În același timp, practicile sociale care însoțeau aceste sărbători — *kalîm*, masă în amintirea morților etc. — au fost prohibite ca atîtea alte manifestări de atașament la „tradițiile feudale”. Iar atunci cînd nu reușeau cu adevărat să împiedice practicarea acestor tradiții, autoritățile sovietice

sperau că progresul le va șterge sau că, oricum, ele nu reprezentau decât ceva folcloric.

Dar iată că, o dată cu începutul anilor '60, enorma muncă de teren a echipelor de etnologi și sociologi a arătat puterii sovietice cum ceea ce se considera cu superficialitate drept niște „reminiscențe“, constituia un ansamblu de conduite și fidelități, liant al unei întregi societăți. De aici provine atenția bruscă și mai lucidă acordată acestor fenomene. În 1960 a fost organizată o conferință pan-rusă pentru discutarea sărbătorilor sovietice și a metodelor de contracarare a reminiscențelor fenomenului religios. În martie 1964, o nouă conferință chema la Moscova specialiștii din întregul URSS, pentru a dezbate ceea ce devenea o preocupare crescândă³⁷. Bilanțul acestor întâlniri a determinat puterea sovietică să admită că sărbătorile sovietice — politice sau private — aveau foarte puțin succes. Și că, pentru a combate în mod eficace sărbătorile tradiționale, erau de urmat două căi: să se îmbrace, desigur, cu mai multă strălucire sărbătorile sovietice; dar, mai ales, să se încerce suprapunerea lor cu sărbătorile tradiționale, pentru a le goli pe acestea din urmă de conținutul lor național religios, dându-le în final un sens sovietic.

De sărbătorile sovietice propriu-zise, cum ar fi înregistrarea solemnă a noilor născuți, se ocupă, în general, organizațiile sociale (Comsomolul, de cea citată mai sus). Astfel, la Samarkand, Palatul Culturii, amplu decorat, adună în sunetul muzicii, sub egida combinată a organizațiilor sociale și a serviciilor Stării Civile, familia, invitații, „mamele eroine“ și alte câteva personalități comuniste. Ideea este că această ceremonie sovietică trebuie să reunească în jurul noului născut pe toți aceia care joacă un rol în societatea sovietică.³⁸ Unde ar putea găsi, oare, familiile un ceremonial mai bogat și o adunare mai măgulitoare? Dar, în ciuda efortului de a puncta diversele epoci ale vieții — acordarea buletinului de identitate, plecarea în armată, căsătoria, viața profesională —, în ciuda asocierii sistematice a organizațiilor sociale la desfășurarea ceremoniilor de tip sovietic, se constată un atașament destul de trainic față de celebrările tradiționale și această constatare face autoritățile sovietice să încerce deturnarea ritualului implantat în societatea musulmană și să-l încorporeze în ansamblul cultural sovietic.

Așa se face că, incapabilă să convingă pe prea mulți dintre locuitorii Asiei Centrale să nu mai sărbătorească anul nou musulman, puterea a decis ca *Nauruzul* să fie sărbătorit cu demnitate,

încercînd, însă, să-l transforme în „sărbătoarea primăverii și a țărânului“, în scopul legării acestui eveniment de activități sociale, spre a-l deturna de la conținutul lui propriu.³⁹ Un alt exemplu de grefare a sărbătorilor musulmane este ceremonia destinată sărbătoririi bătrîneții. După un vechi obicei, popoarele Asiei Centrale acordă o mare importanță împlinirii vîrstei de 63 de ani. Musulmanul — bărbat sau femeie — care atinge această vîrstă (cea avută de Profet la moartea sa) reunește în jurul său o vastă adunare, iar sărbătoarea religioasă, marcată prin lectura Coranului, se termină cu un festin și cu daruri. Organizațiile sociale au fost chemate să folosească acest moment pentru a sărbători diferite evenimente cu caracter civil, în general pensionarea sau atribuirea vreunei distincții. Prea puțin contează că vîrsta de pensionare nu este atît de înaintată, esențial este să se transforme *Paigamber Eşi* într-o ceremonie golită de orice conținut religios și înserarea sa într-o serie de sărbători marcînd aceleași evenimente în întreaga Uniune Sovietică.⁴⁰

Acesta este sensul urmărit de acțiunile puterii sovietice. Pe de o parte, ea ar vrea să smulgă religiei privilegiul de a însoți marile momente ale vieții omenesti. În plus dorește să și uniformizeze ritualurile, să șteargă diferențele de obiceiuri dintre popoarele URSS-ului. Iată de ce noul an musulman devine sărbătoare a primăverii și se sărbătorește atît în satele ucrainene, în taigaua siberiană, cît și în orașele și satele kirghize. Incapabilă să suprimе obiceiurile naționale, puterea sovietică li se adaptează, încercînd să le sovietizeze.

Reușește ea în această tentativă de recuperare a tradițiilor naționale? Probabil că nu. Mai multe indicii arată că grefa nu a fost suportată.⁴¹ Sărbătorile musulmane dăinuie *alături* de sărbătorile sovietice. Și, adesea, în sînul unui ritual nou, cu totul sovietic, vedem renăscînd tradiții considerate moarte. Astfel, la banchetele căsătoriilor civile din Uzbekistan se întîmplă ca logodnica să-și acopere fața. La ce servesc, în aceste condiții, „Casele Fericirii“, construite pentru a găzdui ceremoniile familiale?⁴² La ce servește mobilizarea organizațiilor sociale și a tuturor cadrelor politice, constantă în ultimii zece ani, dacă totul duce doar la ratificarea tradiției seculare particulariste, sub pretextul aparent al unui conținut care ar fi devenit sovietic? Vechiul compromis al *formei naționale* și al *conținutului socialist* rămîne în continuare pe ordinea de zi, în ciuda progresului intelectual al întregii societăți.

Un model particular de organizare socială

Unul dintre aspectele esențiale ale progresului în societatea musulmană este educarea femeii. Puterea a insistat și vegheat asupra acesteia, știind că schimbarea socială este imposibilă dacă femeile nu participă la ea. Mai ales într-o societate care acordă o importanță deosebită socializării copilăriei. În aparență, regimul sovietic a reușit să smulgă femeia musulmană statutului ei tradițional și să o integreze în viața socială prin studii și viață profesională. Statisticile sînt, din acest punct de vedere elocvente. Multe femei exercită activități salariate. Aproape jumătate din sovietele locale din Asia Centrală erau, în 1975, compuse din femei.⁴³

Dincolo de aceste statistici, care nu reflectă decît un aspect limitat, realitatea este diferită. Fetele din Asia Centrală își abandonează adesea studiile în cursul învățămîntului secundar. Aceste retrageri precoce caracterizează atît familiile foarte evolute, în aparență moderne, cît și familiile lipsite de educație. Rezistența mediilor musulmane față de integrarea profesională a femeii rămîne considerabilă, iar nivelul ridicat de natalitate pe care îl aflăm aici își are, parțial, sursa în faptul că viața femeii este consacrată familiei. Și, încă o dată, după ce puterea a încercat să smulgă prin forță femeile mediului lor familial, acum începe să trateze cu prejudecățile musulmane. În exploatările agricole, se încearcă a nu se separa cuplurile și a nu pune o femeie să lucreze alături de un bărbat străin. Organizațiile care socializează viața femeii — cluburile feminine mai ales — nu sînt accesibile bărbaților, pentru a nu provoca reacții ostile.⁴⁴

Societatea musulmană rămîne, în ciuda aparențelor, dominată de bărbați. Și mai este — unul dintre aspectele ei cele mai curioase — dominată de organizații care se situează totalmente la marginea sistemului politic și căruia îi scapă. Am văzut că puterea încearcă să includă toate organizațiile de la periferia islamului ortodox în categoria comodă a șamanilor. Fără îndoială, șamanii, jumătate vrăjitori, jumătate vindecători, supraviețuiesc încă la sate, acolo unde remediile lor atrag adepți foarte numeroși, adesea dezamăgiți de medicina oficială, cel mai adesea femeile sterile. Căci sterilitatea este, într-adevăr, considerată de musulmani un adevărat blestem, vindecarea sa fiind pentru ei mai degrabă de esență supranaturală, decît medicală.

Dar în spatele termenului de *șaman*, dincolo de acuzațiile de practici magice, se ascunde o realitate diferită, așa cum lasă să se întrevadă o lucrare consacrată credințelor și miturilor pre-islamice din Asia Centrală.⁴⁵ În mai multe capitole ale acestei opere colective se face aluzie la *confrerii*, iar unul dintre autori sugerează că multe dintre credințele și practicile de acest tip încă se mai păstrează. Ceea ce se disimulează, în realitate, în spatele șamanilor, a căror ridiculizare se încearcă, este supraviețuirea, acum atestată chiar de surse sovietice, a confreriilor sufiste, *taricatele*. Datorită acestor surse, știm că în URSS există astăzi două taricate: ordinul *nakșbandîrilor* și cel al *cvadîrilor*. Anchetele sovietice dau o idee asupra amplitudinii fenomenului în Caucaz, unde ordinele sufiste au avut întotdeauna un succes extraordinar. Dacă dăm crezare autorilor sovietici — și nu vedem ce i-ar face să exagereze importanța confreriilor — mai mult de jumătate din credincioșii din Caucazul de Nord sînt membri ai unei confrerii sufiste. Avînd în vedere că mai mult de jumătate din locuitorii regiunii se declară credincioși și că populația zonei este de mai mult de două milioane de locuitori, putem deduce că minimum o jumătate de milion de musulmani sînt membri ai taricatelor.⁴⁷ Astfel apare gravitatea faptului. Taricatele sînt societăți secrete inițiatice, extraordinar de disciplinate și ierarhizate. Nu dispunem aici de cifre precise cu privire la Asia Centrală, dar avem informații care sugerează că și aici sufismul se dezvoltă.

Ori nu este vorba, nici pe departe, doar de o problemă religioasă. Statul sovietic nu admite decît organizațiile sociale declarate, autorizate, care, toate, contribuie la socializarea cetățenilor și toate, sînt inspirate din ideologia sovietică. În Caucaz, cu o jumătate de milion de adepți — printre care reprezentanții claselor celor mai educate, tinerii, femeile sînt foarte numeroși — taricatele sînt acum *organizații de masă*, cu totul străine ideologiei sistemului sovietic. Aceste taricate sînt un instrument de socializare care intră în competiție cu organizațiile sociale recunoscute oficial. Ele dețin un sistem de autoritate care are tot atîta, dacă nu foarte probabil chiar mai multă audiență în societatea înconjurătoare. Activitățile lor sînt atît spirituale, cît și temporale. Este clar că, acolo unde există taricate, adevărata autoritate în grupul social este deținută de ele. Problema autorității în societatea musulmană este, de altfel, foarte generală. Puterea sovietică a trebuit adesea să admită că structurile pe care le instalase — soviete, organizații de partid etc.

— se aflau într-o poziție dificilă în fața autorităților tradiționale ale societății musulmane și, întâi de toate, față de *bătrîni*. Deținem mai multe mărturii cu privire la decizii luate, alături de autoritățile oficiale, de sfaturi ale bătrînilor, *Aksakal* (bărbile albe), care se pronunță asupra valorii *kalîm*-ului, de pildă și își impun deciziile comunității. Încă o dată, puterea sovietică, după ce a rezistat o vreme, s-a lăsat dusă de valul tradiției, admitînd existența acestor sfaturi ale bătrînilor, care funcționează în toată Asia Centrală.⁴⁸ Autoritatea lor s-ar reduce la sfaturi moderatoare, dar cea morală depășește acest cadru și multe conflicte sau probleme sînt reglate de această instanță, a cărei judecată este acceptată pentru că societatea musulmană crede în înțelepciunea vîrstei și a bărbaților. Egalitatea dintre sexe, înțelepciunea supremă a partidului, atîrnă prea puțin în fața acestei autorități tradiționale.

Cînd știm cît de puține familii mixte există, cînd vedem importanța tradițiilor în toate domeniile și extinderea rețelelor de autoritate străine sistemului sovietic, înțelegem că societatea musulmană formează un bloc coerent, diferit de restul Uniunii Sovietice.

Această omogenitate socio-culturală se menține în ciuda efortului educativ la toate nivelurile, efort care se concentrează asupra afirmării trăsăturilor comune ale societății sovietice și nu a diferențelor existente în sînul său. În acest sens, acțiunea mass-mediei și efectele sale ridică o problemă interesantă.

Așa cum notează un autor sovietic⁴⁹, „în ultimii zece ani... presa, radioul, televiziunea au fost din ce în ce mai larg folosite pentru a forma viziunea ideologico-politică a cetățenilor sovietici, iar atenția s-a axat pe dezvoltarea internaționalismului (adică pe slăbirea conștiinței naționale)“. Acest autor a întreprins un studiu comparativ al ziarelor în limba rusă ale partidelor comuniste din Moldova, Georgia și Uzbekistan.⁵⁰

Studiindu-le conținutul (articole, informații, studii) pe două teme, cooperarea economică între națiunile din URSS și cooperarea culturală, autorul face mai multe constatări. O remarcă de vocabular mai întîi: termenul *național* este puțin întrebuintat (fie că este vorba de economie, fie de cultură) în raport cu termenul *republican*. Economia este *republicană* de patru ori din cinci, cultura este calificată drept națională de două ori mai rar decît drept *republicană*. Ziarele fac totul pentru a lega, atît economia cît și cultura, de cadrul *administrativ* și nu de cel etnic. Trebuind să informeze

cititorii despre tot ce ar avea legătură cu relațiile economice ale grupului lor național cu celelalte națiuni ale URSS-ului, se ajunge la constatarea următoare: dacă în Moldova și Georgia informațiile insistă mai întâi asupra rolului jucat de aceste republici în economia republicilor-surori și în crearea unei economii depășind barierele republicane, în Uzbekistan informațiile merg în sensul ajutorului primit de acest stat și al dependenței de URSS a dezvoltării sale. De asemenea, când este vorba de contactele culturale, accentul în presa uzbekă este pus mai întâi pe ajutorul extern primit și pe cooperarea culturală în URSS. Mai trebuie adăugat că ziarul din Uzbekistan a fost ales pentru că era considerat reprezentativ pentru toată presa din Asia Centrală.

Este frapant de constatat că autorul acestui studiu, în sine excelent, numește „educația internaționalistă a cititorului”⁵¹ insistența asupra dependenței uzbekilor în raport cu alte națiuni ale Uniunii Sovietice, dependență economică și culturală în același timp și asupra inferiorității, notabile în acest domeniu, față de moldoveni și georgieni. Mobilizarea mass-mediei pentru a demonstra uzbekilor și, prin extensie, tuturor popoarelor musulmane, că nu pot trăi din propriile lor resurse economice și culturale, este impresionantă în două privințe. Prin amploare. Dar și prin ineficiență. Evoluția Asiei Centrale și a Caucazului musulman demonstrează o mare impermeabilitate la astfel de presiuni și o uimitoare capacitate de păstrare a personalității grupului etnic.

*

Există, în URSS-ul de azi, o societate musulmană a cărei coeziune o dau legăturile istorice, culturale, tradițiile. Că *Homo islamicus* se afirmă în Daghestan sau la Tașkent, la țară sau la oraș, el pune oricum o problemă serioasă puterii sovietice. Acest *Homo islamicus* are, într-adevăr, în spatele său, mai mult de o jumătate de secol de revoluție culturală, menită să creeze un *Homo sovieticus*. A trecut prin rîșnița uniformizantă a școlilor, a organizațiilor de tineret. Când era mic copil, a fost „octombrist”, apoi a purtat cu mîndrie cravata roșie a pionierilor și a învățat rudimentele unei morale socialiste, a conduitei socialiste, pe care urma să și le adîncească toată viața. Și iată că acest cetățean, în care puterea a investit atît, ajuns la vîrsta de adult, regăsește spontan autoritatea privilegiată a tatălui și a bătrînilor, tradițiile discreditate, solidaritățile preeminente ale grupului național-cultural din care provine.

Modul în care trăiește *Homo islamicus*, tradițiile sale, sînt adesea, dar nu întotdeauna, de origine religioasă. Asia Centrală și Caucazul au văzut succedîndu-se civilizațiile și suprapunîndu-se culte diferite, marile religii, tradițiile dobîndite în diferitele perioade ale unei istorii zbuciumate. Aici a asimilat islamul curente care l-au precedat și acest sincretism transpare în varietatea și puterea tradițiilor care se manifestă astăzi. Dar ce contează că obiceiurile sînt de origine păgînă sau musulmană! Ele au fost încorporate de multă vreme într-o cultură pe care toate popoarele de la periferie o resimt ca fiindu-le comună și separîndu-i de cei care nu aparțin universului lor cultural.

Homo islamicus nu este un opozant. El nu se erijează în inamicul sistemului sovietic, pe care nici măcar nu îl critică. Pur și simplu, prin existența sa, prin prezența sa pe întregul spațiu în care a existat civilizația musulmană, el arată că puterea sovietică are cel puțin două componente: sovieticii și musulmanii sovietici. El arată că prototipul uman pe care societatea socialistă ar fi trebuit să-l educe nu există sau nu există peste tot. El arată că dacă este relativ simplu — atunci cînd plătești prețul cerut — să schimbi structurile unei societăți, este, dimpotrivă, infinit mai dificil să modifice spiritele. Rezistența culturii spirituale și materiale a musulmanilor introduce în sistemul sovietic, bazat pe uniformitate, un element incontestabil de pluralism. Dar oare sistemul i se poate acomoda, el care nu a acceptat niciodată să intre în concurență cu alte ideologii, cu alte organizații? Pentru că în acest caz, fără a fi atacat în vreun fel, sistemul sovietic vede menținîndu-se, ba chiar dezvoltîndu-se alături de el, un alt sistem social, bazat pe o altă ideologie. Și acest sistem concurent reunește singur o cincime din populația sovietică. Din această cauză, el nu mai poate fi plasat în categoria curiozităților etnografice.

CONCLUZII

SCENA POLITICĂ SOVIETICĂ se caracterizează mai ales prin diversitate națională și prin intensitatea sentimentelor naționale. Din acest punct de vedere, politica națională a puterii constituie o extraordinară reușită, dar, nu mai puțin, și un extraordinar eșec. Reușită, pentru că regimul și-a fixat la început drept scop să permită, să sprijine înflorirea națiunilor și naționalităților, chiar a celor mai mici grupuri etnice, cu scopul de a epuiza, prin acordarea acestei libertăți, voința lor națională. Totul arată că această înflorire a reușit. Eșec, pentru că al doilea țel, cea de-a doua etapă a proiectului bolșevic, a constatat în ștergerea deosebirilor naționale, topirea lor într-o comunitate istorică nouă, superioară: *poporul sovietic*. Ori, acest popor sovietic, zadarnic afirmă conducătorii sovietici că există. Repetatele lor afirmații sună ca un descîntec. Pentru că o realitate socială nu poate fi schimbată prin vorbe. Realitatea o constituie *națiunile* care se exprimă cu vigoare. Nici un descîntec nu le va face să dispară deodată, în beneficiul *poporului sovietic*. Ne confruntăm aici cu ambiguitatea ideii sovietice despre națiune. Regimul sovietic a amestecat, în proiectul lui național, două idei despre națiune, despre dinamica ei, care sînt departe de a fi identice.¹ Una este cea pe care a adoptat-o demult societatea din Europa occidentală și care se rezumă în formula lui Renan: „Națiunea înseamnă voința de a trăi împreună“. Aceasta este o concepție care-l pune pe primul plan pe individ și adeziunea lui voluntară, bine chibzuită, la comunitatea națională. Cealaltă este cea care a predominat în răsăritul Europei, unde granițele etnice erau atît de greu de stabilit. Este vorba despre o viziune mai degrabă sociologică, insistînd asupra elementelor permanente ale națiunii și, în

primul rînd, asupra elementelor lingvistice și culturale. În viziunea sovietică, aceste două aspecte trebuiau să se succedă. Concepția pe care am putea-o numi est-europeană a prevalat în prima etapă, cea în care națiunile definite prin criterii precise au fost chemate să se dezvolte și să se afirme. După aceasta însă, etapa integrării lor în poporul sovietic trebuia să readucă pe primul plan concepția occidentală. Ori, în acest punct, ideile puterii și cele ale supușilor ei se separă. Din punctul de vedere al conducătorilor URSS-ului, adoptarea unei concepții moderne despre națiune face parte din modernizare. Într-un fel, ei gîndesc asemenea lui Karl Deutsch și altor teoreticieni ai integrării, potrivit cărora modernizarea schimbă conștiința națională, în timp ce națiunile Uniunii Sovietice urmează cu fermitate conceptul care ar putea fi numit *permanent*, despre națiune, potrivit căruia *intangibilitatea* și *caracterul de grup* prevalează față de conștiințele individuale. Pentru acestea, națiunea este un dat permanent, care transcede asupra proiectelor politice și schimburilor din mediul înconjurător.

Ceea ce este interesant în acest conflict național care se dezvoltă e tocmai faptul că este legat de modernizarea societății. Toate elementele favorabile unei integrări progresive a națiunilor sînt prezente, într-o măsură sau alta, la cele mai multe dintre ele. Egalitatea economică între națiuni. Urbanizarea. O egalizare treptată a nivelurilor culturale. Pătrunderea lentă, dar incontestabilă, a unei limbi comune și, într-un anumit număr de cazuri, o asimilare culturală. Ori, ceea ce este remarcabil, e tocmai că, departe de a deschide calea spre integrare, această modernizare servește drept cadru unui naționalism care se afirmă în mai mare măsură decît înainte și, mai ales, în mod conștient.

Fără îndoială că sentimentele naționale nu au peste tot în URSS nici aceeași forță, nici aceeași întindere. Simplificînd lucrurile, ele pot fi împărțite în trei grupe. O primă grupă se referă la comunitățile naționale care prezintă tendințe de slăbire și sînt, în mod clar, asimilabile sau pe cale de a fi asimilate. Este cazul multor grupe etnice mici, în special al celor pierdute în spațiul siberian, care au fost promovate la rangul de naționalități viabile și dotate cu attribute ale existenței naționale, în primul rînd limbă și cultură. Diminuarea rapidă a numărului naționalităților declarate de la un recensămînt la altul arată progresul asimilării acestor comunități de către națiuni mai dinamice. Poate fi inclusă, probabil, în această categorie și națiunea bielorusă, cu toate că aceasta a manifestat, în

anumite momente ale istoriei sovietice, unele tendințe particulare. Dar, proclamată în mod artificial, înzestrată cu o limbă care nu are nici o justificare istorică, prea aproape de Rusia în efortul ei de a se distinge de Polonia și de Lituania, Biclusia este, tocmai datorită acestui fapt, supusă mai mult decât altele influenței ruse.

O a doua grupă cuprinde națiunile care au o conștiință națională foarte înaltă, dar pe care împrejurările le condamnă la slăbire și, respectiv, la dispariție. Este, în primul rând, cazul națiunilor baltice și mai ales a estonienilor și letonilor. În ciuda vigoriei sentimentelor lor naționale, în ciuda a tot ce le deosebește din punct de vedere istoric și cultural de celelalte popoare ale URSS-ului, aceste națiuni sînt pe cale nu de a fi asimilate, ci de a se stinge din punct de vedere fizic. Dispariția posibilă a națiunilor înzestrate cu o personalitate atît de puternică este o tragedie istorică pe care fiecare baltic o resimte în mod conștient, dar pe care, totuși, nici unul nu este în măsură să o prevină. În fața soartei care le amenință, popoarele baltice nu par a fi nici măcar în măsură să reacționeze printr-o creștere a solidarității lor. Fiecare dintre aceste națiuni slăbește și mai mult, izolîndu-se în particularismul ei și în ceea ce o deosebește din punct de vedere istoric de celelalte națiuni din regiune. Această izolare și închistare agravează extrema vulnerabilitate a acestei părți a Uniunii Sovietice, care este, din toate punctele de vedere, partea cea mai modernă, cea mai impregnată de influențe exterioare, cea mai puțin sovietizată. Totuși, nimic din toate acestea nu pare a putea să frîneze mersul balticilor spre dispariția națiunilor lor.

La fel de conștiente de existența lor națională, dar îndreptîndu-se spre un destin contrar, sînt popoarele din a treia grupă, care cuprinde Caucazul și Asia Centrală și, într-o mai mică măsură, Ucraina. În Asia Centrală și în Caucaz, conștiința națională merge mîna în mîna cu dinamismul demografic, asigurîndu-le acestor națiuni un loc important și în creștere în familia popoarelor sovietice. Pînă și ucrainenii, mai puțin bine plasați din punct de vedere demografic, par a începe să-și dea seama că supraviețuirea unui grup depinde de numărul și de capacitatea lui de a se înmulți.

În această varietate de situații, se impune și o altă remarcă și anume aceea privind deosebirea dintre *națiune* și *spațiu cultural*. URSS-ul este un cîmp de manevră al națiunilor care își afirmă vivacitatea și aviditatea de a-și perpetua existențele lor specifice. Dar, alături de națiuni, un grup supra-național, cel al musulma-

nilor, își afirmă cât se poate de puternic specificitatea. Este vorba, în acest caz, despre o îndepărtare evidentă de la modelul statului multi-național acceptat de cîrmacii bolșevici în 1917 cu scopul de a rezolva problemele coabitării diferitelor etnii. Puterea sovietică nu a dorit niciodată *spațiul cultural*, comunitatea de cultură și a acționat sistematic pentru a-l sfărîma. Reînvierea acestei comunități de cultură este un element fundamental al evoluției sovietice de la sfîrșitul acestui secol. Ea dă problemei naționale o gravitate și o importanță excepționale.

Afirmarea voințelor naționale capătă în URSS un caracter special, care merită subliniat. Nu este vorba de opoziții între etnii, care să se exprime neînfrîinate și să urmărească asigurarea independenței grupurilor respective. Naționalismul se dezvoltă în URSS într-un cadru particular: cel al ideologiei sovietice și al instituțiilor sale. Iată de ce ar fi zadarnic să se caute mișcări de independență națională. Deocamdată, apartenența la societatea sovietică este un fapt pe care nimeni, implicit, nu-l pune cu seriozitate în discuție. Fiecare națiune caută să se organizeze cât mai bine și să-și asigure perenitatea în chiar interiorul acestei societăți și în numele idealurilor ei. Ceea ce cer națiunile, sub diferite forme, nu este distrugerea sistemului existent, ci lărgirea, în interiorul acestuia, a privilegiilor lor naționale, cu diferitele avantaje pe care le-ar putea trage din aceasta. Aplicarea strictă a federalismului — autonomia reală a puterii în sînul fiecărei republici și participarea pe picior de egalitate a tuturor republicilor la luarea deciziilor la nivel federal — acesta este obiectivul pe care vrea să-l atingă fiecare națiune. Scopul națiunilor este să „înghețe” cadrul politic al sistemului sovietic — federalismul — și să-și amplifice competențele în interiorul acestui cadru, pentru ca nivelul *național* să devină nivelul principal al întregului sistem. Dacă există un conflict între concepția statică a federalismului și viziunea transformistă a puterii sovietice, el se datorează faptului că federalismul și supraviețuirea națiunilor nu au însemnat, pentru aceasta din urmă decît o concesiune formală și tranzitorie. Toți sînt conștienți de această neînțelegere, dar națiunile doresc să o exploateze, referindu-se la teza coabitării, care le-a fost propusă o dată cu instaurarea puterii sovietice. Și, în definitiv, această poziție a lor pare mai ușor de menținut decît cea a puterii. Referindu-se la o ideologie clar expusă și înscrisă în constituție, națiunile reușesc uneori să-și impună poziția în fața puterii, să o facă să dea înapoi în încercările ei

de trecere la cel de-al doilea stadiu al dispariției națiunilor. Există exemple în acest sens. Reintroducerea în Constituția sovietică din 1977 a principiului națiunilor teritoriale a fost o dare clară înapoi pe drumul edificării națiunii socialiste. Prezentînd Constituția, Leonid Brejnev a admis în mod explicit că, deși exista problema suprimării statelor naționale în URSS, era încă prematur ca ea să fie pusă.² Prematur, pentru că această schimbare era împotriva conștiinței naționale în diferitele teritorii naționale. Dar, menținîndu-se un cadru teritorial, se mențin condițiile în care se poate dezvolta naționalismul. Dacă bieloruşii păstrează, în condiții puțin favorabile, un anumit grad de conștiință națională, aceasta se datorează faptului că ei există ca națiune. E cvadratura cercului. Puterea sovietică nu cutează să desființeze statele naționale, pentru că națiunile nu sînt pregătite să accepte integrarea politică și culturală pe care o implică o asemenea schimbare. Dar, menținînd statutul național, ea îngăduie diferitelor naționalisme să se afirme și să se dezvolte. În același fel, puterea, care repetă neîncetat că este necesară o limbă comună pentru progresul internaționalismului în Uniunea Sovietică, a trebuit să dea înapoi în fața dorinței popoarelor din Caucaz de a-și menține în Constituție un loc privilegiat pentru limbile lor.

Mentalitățile și atașamentele naționale cărora puterea sovietică le recunoaște implicit existența sînt în același timp caracterizate printr-un mod foarte contradictoriu de exprimare și care-l derutează pe observator. Cîteodată, ele se manifestă prin poziții conservatoare rigide, care sugerează mai degrabă nostalgia trecutului, decît atașamentul pentru vreun proiect actual. Așa este interpretarea — superficială — care poate fi dată succesului *taricatelor* în Asia Centrală și în Caucaz sau, de asemenea, menținerii aproape fanatice a unor uzanțe sociale. O analiză rapidă te poate determina — lucru pe care îl fac în URSS cadrele politice sovietice, dar nu și oamenii de știință — să vezi în aceste manifestări „reminiscente” pe cale de dispariție. Oamenii de știință, mai avizați, încearcă să delimiteze ceea ce este, pe ici-pe colo, pură nostalgie, de ceea ce aparține voinței de a se identifica în mod hotărît cu grupul de bază și de a stăvili calea către o posibilă dizolvare în societatea globală. Trebuie, însă, constatat că aceste manifestări naționale, calificate rapid drept „reminiscente”, nu reprezintă decît o față a medaliei. În unele locuri există un naționalism afișat, pe care elitele sovietice și-l asumă, exprimîndu-l mai ales în societatea urbană și punînd

problema vieții naționale în termeni moderni: priorități economice și înflorire culturală. Dacă puterea sovietică îi poate combate pe purtătorii tradiției, situându-i în aria folclorului, ce le poate opune ea cadrelor pe care le-a format și care, bazate pe ideologia egalitară sovietică, se mulțumesc să ceară cu candoare aplicarea programului Partidului, așa cum l-a formulat Lenin? Tocmai acest aspect modern al naționalismului, sprijinirea lui de către partea cea mai înaintată a poporului sovietic, este ceea ce derutează cel mai mult puterea sovietică și o determină să examineze cu reînnoită atenție o problemă despre care se credea că ar fi fost demult rezolvată. Este semnificativ faptul că, tocmai în momentul în care diriguitoarii URSS-ului anunță triumfal nașterea poporului sovietic, consfăturile și cercetările în domeniul problemelor naționale capătă o amploare considerabilă. Academia de Științe a Uniunii Sovietice are, de la sfârșitul anilor '60, un organism specializat în problemele naționale, care a vegetat timp de mai mulți ani, dar care, din 1976, tinde să devină un centru de cercetări și reflexii foarte important. În aceeași ordine de idei, cel de-al XXV-lea Congres a adresat etnografiei sovietice chemarea să se aplece asupra proceselor etnice din URSS.³ În decembrie 1976, la Tallin, la conferința pe probleme naționale⁴ s-a putut vedea amploarea nedumeririlor și contradicțiilor existente în viziunea sovietică din acest domeniu. Pe de o parte, vicepreședintele Academiei de Științe, Fedoseev, insista asupra integrării națiunilor și a apariției culturii pan-sovietice în care limba rusă era prezentată ca un mijloc de comunicare hotărâtor. Dar, în același timp, J. Bromlei, ale cărui lucrări în acest domeniu aduc clarificări considerabile în privința relațiilor inter-etnice, după ce a plătit cu prudență tributul cuvenit tezei integrării („popor sovietic“, „cultură sovietică“, „conștiință sovietică“), a insistat asupra faptului că, în ceea ce privește „culturile spirituale ale popoarelor URSS-ului, acestea păstrează, într-o măsură semnificativă, o coloratură națională“. Mai mult, el a subliniat că particularitățile etnice, dacă se manifestă adesea prin limbă, pot fi și independente de aceasta. Noțiunea de *caracter național*, pe care Lenin o respingea cu vigoare, are acum partizani fățiși în URSS⁵, care încearcă să arate complexitatea elementelor ce converg la formarea conștiinței naționale și pun în evidență elemente spirituale total independente de condițiile socio-economice și chiar de contextul lingvistic. Violența cu care sînt com-

bătute aceste teze este o dovadă a dificultăților existente în discutarea unor asemenea probleme.

Pentru că nu mai este vorba să se discute dacă în Uniunea Sovietică a *socialismului avansat* se pune sau nu problema națională. Este limpede că se pune și chiar cu ce forță! Problema în cauză este însăși natura fenomenului cu care se confruntă puterea sovietică. Ea consideră că știe ce anume formează o națiune și cum se modifică ea. Dar dezvoltarea națiunilor și manifestările existenței și aspirațiilor lor în URSS arată cât de greu de sesizat și de clasat într-o categorie precisă este fenomenul național. Antropologia politică a vrut multă vreme să creadă că el este o manifestare socială legată de contextul social general și evoluind în cadrul acestui context. Or, ceea ce se petrece în URSS arată că fenomenul național și relațiile dintre națiuni se situează într-un câmp istoric particular care trebuie considerat în specificitatea lui. Ce dă, prin urmare, naștere conștiinței sociale? Ce îl determină pe individ să se identifice cu un grup național? Societatea sovietică arată că se poate da un mare număr de răspunsuri. Limba, fără nici o îndoială. Dar evreii care, în cea mai mare parte, nu vorbesc nici idiș, nici ivrit, ci rusește, se identifică din ce în ce mai mult ca evrei. Se va răspunde că ei se simt discriminați și că sentimentul de oprimare este cel care îi determină să se identifice ca un grup evreesc. Se poate! Dar atunci cum se explică faptul că în Daghestan, unde penetrația limbii ruse în detrimentul altor limbi naționale este incontestabilă, se produce, în paralel cu o anumită rusificare pe plan cultural, creșterea unui sentiment național care transpare în organizarea socială a popoarelor din regiune? Locuitorii Daghestanului nu formează obiectul nici unei discriminări. Însă ei își afirmă deosebirea. În Daghestan, elitele rusificate cer adoptarea limbii arabe ca limbă comună în locul celei ruse pentru că, spun ei, araba este „latina Orientului“. Pentru anumite popoare, religia și nu limba servește drept numitor comun. Kalmîcii budiști, în ciuda unei lungi perioade de deportare în Siberia și a unei poziții acum cu adevărat minoritare pe teritoriul lor național — ceea ce duce la răspîndirea accelerată a limbii ruse — se consideră budiști, resimțind prin aceasta ce îi separă de cei dinjur. Dacă religia este unul dintre cele mai puternice elemente de identificare, conținutul ei nu este întotdeauna identic de la o națiune la alta. Păgânismul marișilor și ceremîșilor și cultele legate de acesta, budismul kalmîcilor sînt, fără îndoială, centrate pe niște credințe. În schimb, solidaritatea

musulmană este mai nuanțată, are o dublă semnificație. Una este solidaritatea turcă, generatoare a unui pan-turcism care se exprimă uneori foarte clar. Cealaltă este mai largă: ea îi cuprinde pe toți cei ce aparțin lumii culturale a islamului. În interiorul acestor două loialități, fidelitatea față de grupul lingvistic restrâns are mai puțină importanță. Este semnificativ, în această privință, faptul că revendicările naționale ale tătarilor din Crimeea sau ale *turcilor mscețieni*⁶ găsesc mai degrabă sprijin în rîndurile intelectualității ruse decît la frații lor din Asia Centrală. Pentru popoarele musulmane, nu are cine-știe-ce sens să se bată pentru o Crimee pierdută cu secole în urmă, în timp ce națiunea turcă ori musulmană este cadrul real de existență al tătarilor și mscețienilor. Dar, indiferent de limba vorbită de un grup național, indiferent de elementul de identificare prevalent, se impune o constatare: identificarea cu grupul este infinit mai conștientă decît altă dată, pentru că a fost adusă de progres. Se tinde uneori — și puterea sovietică încurajează acest lucru — să se considere conștiința națională drept o reminiscență, pentru că s-ar întîlni la cei mai în vîrstă, la cei mai puțin educați. Aceasta înseamnă o falsificare completă a problemei. Este adevărat că oamenii în vîrstă și cei care au o educație mai puțin completă, în special în mediul rural, cultivă din obicei și inerție nostalgia naționale. Dar, alături de aceste generații care dispar, se ridică generații educate care au, datorită, de altfel, politicii sovietice, acces larg la propria lor cultură, la propria lor istorie, la tot ce le permite să se identifice în mod conștient cu națiunea lor. Vechile generații nu beneficiau de această cunoaștere a națiunii. Spre a înțelege diferența, este de ajuns să vezi masa de publicații (ziare, alte periodice, cărți) care sînt editate în fiecare republică și titlurile lor. Se tipărește tot ce a făcut faima fiecărui popor al URSS-ului în domeniul culturii. Altă dată, doar o elită restrînsă putea dispune de acest patrimoniu care acum este accesibil oricui. Acesta este unul dintre meritele incontestabile ale sistemului sovietic, amplificat de Congresul al XX-lea și tendințele sale liberalizante în materie națională. Merit periculos, pentru că fiecare națiune se arată tot mai avidă de a-și cunoaște patrimoniul cu care se poate în felul acesta identifica. Această căutare a patrimoniului propriu fiecărui grup, poartă chiar, la popoarele turce, numele de *mirasism* (de la miras — patrimoniu). Și tocmai pentru că sentimentul național se hrănește din trecut și din cultură, pentru că el se organizează în jurul acestora, se poate vedea ceea ce separă națiu-

nile sovietice pe cale de integrare de cele pe care puterea trebuie să le accepte ca diferite. Linia de clivaj dintre ele este consistența istoriei. Cele care au un trecut — istorie și cultură, chiar și o cultură limitată — se pot sprijini pe acesta, pentru a-și afirma existența. Chiar slăbite ori lipsite de anumite atribute esențiale, cum este limba, ele pot, la nevoie, face apel la acest trecut pentru a supraviețui și renaște. Dar atunci când istoria lipsește, națiunile depind în întregime de mediul care le înconjoară, se schimbă o dată cu acesta și nu au nici o poziție proprie de repliere. Marx, care supraestimase în mod grav rolul factorilor economici și sociali în dezvoltarea națiunilor, a văzut, totuși, just într-o privință și anume că nu există nimic comun între ceea ce el numea națiuni istorice și națiuni fără istorie. În mod clar, primele au dinamica lor proprie; celelalte se inserează în dinamica globală a societăților care le înconjoară.

Trebuie, în sfârșit, adăugat că națiunea rusă nu scapă de această tendință de a se afirma și a-și menține integritatea. Ea nu este numai prin limba ei vehiculul internaționalismului și creuzetul unei noi societăți. Încă de la începutul regimului sovietic, anumite trăsături ale tradiției istorice și ale culturii ruse au impregnat varianta sovietică a marxismului. În clipa de față, naționalismul rus evoluează în două direcții opuse. Una, caracteristică unui naționalism defensiv, este marcată de întoarcerea la ideile slavofile și la ortodoxie. Însămîntată de avîntul națiunilor orientale printr-o ideologie care-i răpește din patrimoniul său istoric și cultural, o fracțiune a populației ruse, cea mai intelectualizată, se întoarce către valorile ei proprii.⁷ Pe de altă parte, puterea sovietelor, conștientă de slabul ecou al ideologiei internaționaliste, tinde să revină la ideea ancorată în tradiția politică rusă prerevoluționară, a rolului civilizator și protector al poporului rus, *fratele mai mare* al celorlalte popoare ale URSS-ului. Nu e întâmplător că în numai câteva luni două cadre comuniste naționale au reintrodus acest concept potrivit căruia, în egalitatea generală a tuturor națiunilor sovietice, națiunea rusă este cea mai egală dintre ele.⁸

Ca și poporul sovietic, *fratele mai mare* ține mai mult de intenție decît de realitate. Poporul rus este, fără nici o îndoială, *fratele mai mare* al popoarelor pe care le poate asimila. Pentru celelalte, este un partener, nu un conducător. Dar reapariția acestui frate mai mare este o mărturie a nerăbdării și dezorientării puterii. În fața problemei naționale, puterea face apel la ideile cele mai

contradictorii. Cum poate poporul sovietic — comunitate omogenă care se substituie progresiv familiei frățești a popoarelor din URSS — să coabiteze cu ideea unui *frate mai mare*? Cum poate fi reconciliat fratele mai mare cu principiul egalității?

Reapariția acestui „frate mai mare“, pe care revoluția îl condamnase la dispariție, te face să te întrebi, în cele din urmă, despre drumul parcurs din 1917 de URSS. Puterea țaristă se angajase, de la sfârșitul secolului XIX, pe calea unei modernizări rapide. Singurul domeniu în care se dovedise incapabilă să vină cu un răspuns înnoitor, să răspundă numeroaselor probleme ridicate era cel al relațiilor cu diferitele națiuni care viețuiau în spațiul rus. Vulnerabilitatea ei în război a fost mult sporită de vulnerabilitatea periferiilor sale și de dislocarea rapidă a imperiului colonial. În 60 de ani, regimul sovietic a realizat transformări considerabile în societate. Fără îndoială că se lovește de numeroase probleme. Este, însă, clar că, dintre toate problemele cărora trebuie să le facă față, cea mai urgentă, cea mai ireductibilă este cea pe care o pun națiunile. Și, asemenea Imperiului căruia i-a succedat, statul sovietic pare incapabil să iasă din impasul național.

Note

INTRODUCERE

1. Erau în număr de 194 în 1926, 126 în 1959, 91 astăzi. Buletinul unui cetățean sovietic poartă o dublă mențiune: *cetățenia* (sovietică) și *naționalitatea* (rusă, uzbekă etc.).

CAPITOLUL I

1. Despre Lenin și bolșevici, vezi H. B. DAVIS, *Nationalism and Socialism — Marxist and Labor Theories of Nationalism to 1917*, New York, 1967 și H. CARRERE D'ENCAUSSE, «Unité prolétarienne et diversité nationale — Lénine et la théorie de l'autodétermination», în *Revue française de science politique*, vol. XXI, nr. 2, apr. 1971, pp. 221–256.
2. *Pervii siezd narodov vostoka Baku*, 1–8 septembrie 1920, Petrograd, 1920, pp. 31–179 și *Jizn național noștei*, nr. 46 (54), 20 dec. 1919 și 47 (55), 27 dec. 1919.
3. F. CONTE, *Christian Rakovski — 1873–1941*, Paris, 1975, vol. I, pp. 212–217.
4. Stalin a scris în 1913: „Marxismul și problema națională și colonială” (*Socineniia*, vol. II, pp. 290–367), la cererea lui Lenin. Imediat după revoluție, este numit Comisar cu problemele naționale.
5. R. PIPES, *The Formation of the Soviet Union*, Cambridge, Mass., 1954 și E. H. CARR, *The Bolshevik Revolution*, Harmondsworth, 1966, vol. I, pp. 292–368.
6. R. TUCKER, *Stalin as Revolutionary*, New York, 1973, pp. 250–252.
7. Vezi M. LEWIN, *Le dernier combat de Lénine*, Paris, 1967, pp. 145–146.

8. *Ibid.*, pp. 55–74.
9. *Ibid.*, pp. 146–150.
10. Problema, pentru georgieni, constă în faptul că sînt invitați să intre în federație prin intermediul unei *Federații caucaziene* (formată din Georgia, Armenia și Azerbaidjan), și nu direct, ca Ucraina. Ei nu pot accepta această dizolvare a existenței lor ca stat.
11. *Autonomizarea* este proiectul lui Stalin. Vezi textele lui Lenin din *Polnoe Sobranie Socinenii*, vol. XLX, pp. 211 la 213, 356 și 559.
12. Despre organizarea juridică a statului sovietic, vezi H. CARRERE D'ENCAUSSE, *Bolchevisme et Nation*, pp. 222 sq.
13. Noțiunea de *Korenizația* și programul datează de la al X-lea Congres, din 1921, *KPSS v rezoluții și reșenii*, vol. II, Moscova, 1970, p. 252.
14. Despre programul revoluției culturale din anii '20 și aplicarea sa, vezi V. A. KUMANAEV, *Revoluția și prosveșcenie mass*, Moscova, 1973, pp. 148–183. Pe de altă parte, lucrările consacrate istoriei fiecărei republici cuprind o parte culturală, care permite stabilirea unui bilanț: în principal, T. P. KALANDADZE, *Kulturnaia revoluția v Gruzii*, Tbilisi, 1963, pp. 15 sq. Despre instituțiile culturale, vezi I. GROSEV, *Istoriceskii opît KPSS po osușestvleniiu Leninskoï naționalnoi politiki*, Moscova, 1967, pp. 99–100.
15. P. A. AZIMOV și I. D. DESERIEV, *Sovietkii opît razvitiia naționalnîkh kultur na base rodnîkh iazikov*, Moscova, 1972, p. 9.
16. *Ibid.*, p. 10.
17. S. L. GUTHIER, "The Bielorrussians: National Identification and Assimilation — 1897–1970", în *Soviet Studies*, 1 ian. 1977, pp. 52–53; N. VAKAR, în *Bielorrussia, the Making of a Nation*, Cambridge, Mass., 1976, pp. 75–92, expune, într-o manieră absolut convingătoare, problemele trecerii de la limbile proprii țărilor respective la limba literară.
18. Despre rolul savanților, vezi *Mladopismenîe iazski narodov SSSR*, Moscova–Leningrad, 1959, p. 4. Despre excesele în atribuirea de limbi unor grupuri foarte restrînse, vezi KUMANAEV, *op. cit.*, p. 190.
19. E. & S. DUNN, "The Transformation of the Economy and Culture in the Soviet North", în *Arctic Anthropology*, 1963/1, nr. 2, p. 2; KUMANAEV, *op. cit.*, p. 189.
20. Despre legătura dintre limbă și spațiile culturale, vezi KUMANAEV, *op. cit.*, p. 183.
21. A. BENNIGSEN, în *Soviet Nationality Problems* (Ed. Allworth), Columbia University Press, 1971, pp. 178–179.

22. *Torjestvo Leninskoi naționalnoi politiki*, Moscova, 1963, pp. 291–292, în care V. Kostomarov discută concepția generală a compromisului lingvistic și ideea staliniană a limbilor „zonale”.
23. Acest lucru este deosebit de important pentru spațiul musulman, în care instituțiile legate de sistemul propriu de valori sînt suprimate. Vezi SULEIMANOVA, în *Sovietkoe Gosudarstvo i Pravo*, 3, mar. 1949, p. 69, despre reforma sistemului judecătoresc.
24. GUTHIER, *art. cit.*, p. 27.
25. *Bolșevik*, 4, 1935, pp. 24–25, despre criza națională din Bielorusia din 1933.
26. Despre basmăci, vezi J. CASTAGNE, *Les Basmachis — le mouvement national des indigènes d'Asie centrale*, Paris, 1925, 88 p. și OBSERVER (Jeyoun Bey Haji Beyli), în *The Asiatic Review*, Londra, 27 (92), 1931, pp. 682–692; despre F. K. Hodjaev, vezi H. CARRERE D'ENCAUSSE, în *Central Asia, a Century of Russian Rule*, Columbia University Press, 1967, pp. 252 sq.
27. Această ierarhie face obiectul capitolelor VIII și IX ale Constituției din 1936; vezi, mai ales, articolele 70 și 84–86.
28. HANSUVAROV, *Latinizația, orudie leninskoi naționalnoi politiki*, Moscova, 1932, 38 p. Trebuie evidențiate contradicțiile latinizării; înainte de revoluție, kalmîcii, care aveau un alfabet mongol foarte complicat, începuseră să adopte alfabetul cirilic care se impune pînă în 1929, cînd este înlocuit de cel latin; *ibid.*, p. 26.
29. L. ZAK și M. ISAEV, „Problemî pismenosti narodov v kulturnoi revoliuții”, în *Voprosi Istorii*, 2, 1966, pp. 13 sq., despre întoarcerea la alfabetul cirilic.
30. Vezi LOWELL TILLET, *The Great Friendship*, Chapel Hill, 1969, 322 p.
31. Despre această evoluție, vezi PASUKANIS, „Mejdunarodnoe Pravo”, în *Enfiklopediia gosudarstva i prava*, Moscova, 1925, vol. II, pp. 857 sq.; PASUKANIS, *Ocerki po mejdunarodnomu pravu*, Moscova, 1935, pp. 14–15, 20, 78; și KOJEVNIKOV, *Sovietkoe gosudarstvo i mejdunarodnoe pravo*, 1917–1947, Moscova, 1948, p. 32 (continuitatea Statului), și p. 180 (teritoriu).
32. K. F. SHTEPPA, *Russian Historians and the Soviet State*, New Brunswick, 1962, pp. 133 sq.; A. POPOV, în *Protiv antimarksistkoi konfepții M. N. Pokrovskovo*, Moscova, 1940, vol. II, pp. 320 sq.
33. Este interesant de notat că această teorie este reactualizată în 1977 de către E. ȘEVARDNADZE, „Internaționalistkoe vospitanie mass”, în *Komunist*, nr. 13, sept. 1977, pp. 46–47. Șevardnadze contestă chiar ideea „răului minim”, deoarece, scrie el (p. 46), „răul este rău, chiar dacă este mai puțin sau mai mult, termenul de *mai puțin* nu modifică, în esență, nimic. De aceea este mai bine pentru noi să renunțăm la acest termen”.

34. R. PORTAL, în *Russes et Ukrainiens*, Paris, 1970, pp. 118–126, discută despre eficiența acordului și rolul jucat de B.Hmelnițki.
35. Despre această politică, vezi H. CARRERE D'ENCAUSSE, *L'Union Soviétique de Lénine à Staline*, Paris, 1972, pp. 309–328.
36. *Ibid.*, pp. 329–351.
37. R. CONQUEST, *The Nation Killers — Soviet Deportation of Nationalities*, Londra, 1960, 222 p. și A. M. NEKRICH, *The Punished Peoples*, New York, 1978, 248 p.
38. Discursul lui Stalin în *Pravda*, 25 mai 1945; F.BARGHOORN, "Stalinism and the Russian Cultural Heritage", în *Review of Politics*, vol. XIV, nr. 2, apr. 1952, pp. 178–203.
39. *Bakinskii Rabotcii*, 8 iul. 1950.
40. A. BENNIGSEN, "The Crisis of the Turkic National Epics, 1951–1952, Local Nationalism or Internationalism", în *Canadian Slavonic Papers*, vol. XVII, 2–3, 1975, pp. 463–475.
41. Revista istorică *Voprosi Istorii* a organizat, încă de la cel de-al XX-lea Congres, o conferință reunind 600 de istorici, pentru a revizui „concepțiile șovine” ținute la loc de frunte pînă atunci.
42. Vezi, în *Voprosi Istorii*, dec. 1956, întreaga dezbatere din noiembrie 1956.
43. M.LAVIGNE, *Les Économies socialistes soviétiques et européennes*, Paris, 1970, pp. 54–58.
44. Despre evoluția drepturilor republicane, vezi *Sovetskii narod, novia istoriceskaia obșcinost*, Moscova, 1975, pp. 349–350, interesant prin concizie.
45. Vezi explicația dată în aceeași lucrare (p. 355) menționată la nota anterioară, care subliniază existența „considerațiilor de politică externă”.
46. Această îngrijorare va fi exprimată în termeni mai clari de către conducătorii republicilor musulmane în revista teoretică a Partidului. Vezi *Komunist*, oct. 1959, pp. 39–53 (articol semnat de Rașidov) și dec. 1959, pp. 30–44 (articol semnat de Djandildin).
47. *Programa Komunisteskoii Partii Sovetskovo Soiuzu* (Proekt), Moscova, 1961, anunță, chiar din prima pagină, dispariția claselor sociale.
48. *XXII sjezd Komunisteskoii Partii Sovetskovo Soiuzu*, Moscova, 1961, pp. 362 și 402.
49. *Ibid.* și KALCIAKIAN, „O nație”, în *Voprosi Istorii*, iun. 1966, pp. 24 și 43.
50. Despre acest concept, vezi două lucrări recente: *Naționalnîe otnoșeniia v razvitom soșialisticeskom obșcestve*, Moscova, 1977, 385 p. și *Sovetskii narod...*, op. cit. mai sus, 520 p.

CAPITOLUL II

1. *Izvestia*, 22 iul. 1978, p. 3 (cifrele sînt din 1 iul. 1978).
2. B. KERBLAY, *La Société soviétique contemporaine*, Paris, 1977, p.30.
3. În acest capitol au fost utilizate datele recensămintelor din 1897, 1959 și 1970 (vezi bibliografia) și lucrarea lui F. LORIMER, *The Population of the Soviet Union*, Geneva, 1946, 289 p.
4. Compilat după LORIMER și după materialele recensămintelor.
5. M. MAKUDOV, «Pertes subies par la population de l'URSS, 1918–1958», în *Cahiers du monde russe et soviétique*, 3/1977, pp. 223–266; și LORIMER, *op. cit.*, pp. 133–137.
6. MAKUDOV, *art. cit.*, pp. 228–232. Numărul de 26 milioane este introdus de economistul sovietic Strumilin; B. KERBLAY, *op. cit.*, p. 31, subliniază că pierderile de vieți omenești reprezintă, după Strumilin, echivalentul a șapte ani de venit național.
7. B. KERBLAY, *op. cit.*, p. 32 și MAKUDOV, *art. cit.*, pp. 227 și 245.
8. *Op. cit.*, p. 32.
9. Alături de MAKUDOV, *art. cit.*, pp. 243–244, LORIMER (1914–1926) și V. V. POHCICEVSKI, *Gheografia naseleniia SSSR*, Moscova, 1971, p. 34 (pierderi din cel de-al doilea război mondial), se obține un număr de pierderi variind între 40 și 60 milioane.
10. *Bolșaiia Sovietskaiia Eniklopediia, Ejegodnik*, 1977, p. 13.
11. *Naselenie SSSR, Spravocinik*, Moscova, 1974, p. 21.
12. Creșterea este și mai evidentă dacă se face calculul pe mai mulți ani și nu an de an. Într-adevăr, *Vestnik Statistiki*, dec. 1973, p. 71, oferă următorii indici de mortalitate:

1973–1940 : 17,9%	1951–1955 : 9,1%	1955–1960 : 7,5%
1961–1965 : 7,2%	1966–1970 : 7,8%	1971–1972 : 8,4%

 Trebuie avute în vedere epidemiile de gripă din 1957, 1959, 1962, fără de care indicii de mortalitate foarte mici ai acestor ani ar fi fost și mai scăzuți.
13. *Naselenie SSSR, op. cit.*, p. 9.
14. După BOLDIREV, *Itogi perepisi naseleniia SSSR*, Moscova, 1974, p.18, previziunile Direcției centrale de statistică, la începutul anilor '60, erau: 1970 : 248 milioane; 1975: 263 milioane; 1980 : 280 milioane.
15. *Naselenie SSSR, op. cit.*, p. 28.
16. *Ibid.*, p. 29.
17. I. BELOV, *Affaires d'habitude*, Paris, 1969, 282 p., tradus din limba rusă și prefăcut de J. CATHALA.
18. BOLDIREV, *op. cit.*, p. 18.

19. Pentru previziuni sovietice, vezi B. TS. URLANIS, *Problemi dinamiki naseleniia SSSR*, Moscova, 1974, p. 320. Pentru primele rezultate ale recensământului, vezi *Pravda*, 22 apr. 1979, p. 4.
20. V. S. KOZLOV, *Naționalnosti SSSR*, Moscova, 1975, p. 62.
21. R. A. LEWIS, R. H. ROWLAND, R. S. CLEM, *Nationality and Population Change in Russia and the USSR*, New York, 1976, p. 278.
22. *Naselenie SSSR*, *op. cit.*, p. 56.
23. Cu ocazia unei conferințe organizate la Moscova, în 1975, avînd ca subiect tendințele demografice după recensământ, un raportor a atras atenția asupra declinului demografic continuu în Cernoziomul central unde indicele de natalitate este inferior mediei naționale. Este, totuși, vorba de o zonă rurală. Vezi *Voprosi Ekonomiki*, aug. 1975, pp. 149–152.
24. Pentru perioada 1959–1970, *Demograficeskoe razvitie Ukrainskoi SSR*, Kiev, 1977, pp. 12–16; pentru perioada Imperiului, RASIN, *Naselenie Rossii za sto let*, Moscova, 1956, pp. 217–218 și LORIMER, *op. cit.*, p. 81.
25. LORIMER și RASIN, *ibid.*
26. RASIN, *op. cit.*, pp. 101, 167, 168, 176, 188 și T. PARMING, în *Nationality Group Survival in Multi-Ethnic States*, New York, 1977, pp. 33–40.
27. A. NOVE și J. NEWTH, în *Les Juifs en Union soviétique depuis 1917*, Paris, 1971, p. 198.
28. LEWIS, ROWLAND, CLEM, *op. cit.*, p. 301.
29. NOVE și NEWTH, *art. cit.*, p. 179.
30. KOZLOV, *op. cit.*, p. 220.
31. *Vestnik Statistiki*, dec. 1973, p. 79.
32. LEWIS, ROWLAND, CLEM, *op. cit.*, pp. 223–238.
33. Sursa: G. A. BONDARSKAIA, *Rojdaemost v SSSR*, Moscova, 1977, p. 96.
34. KOZLOV, *op. cit.*, p. 144.
35. BOLDIREV, *op. cit.*, p. 27.
36. *Naselenie SSSR*, *op. cit.*, pag. 90–93.
37. Tabelele ce urmează sînt compilate pe baza recensămintelor: *Itogi, 1959 și Itogi, 1970*, vol. IV.
38. BONDARSKAIA, în *Rojdaemost: Sbornik statei*, Moscova, 1976, pp. 106–107. Și, de același autor, *Rojdaemost v SSSR*, *op. cit.*, pp. 43–45.
39. BONDARSKAIA, *Rojdaemost v SSSR*, *op. cit.*, pp. 121–122.
40. BOLDIREV, *op. cit.*, pp. 9–10 și V. A. BORISOV, *Perspektivi rojdaemosti*, Moscova, 1976, p. 74.

41. Tabel compilat plecând de la *Rojdaemost: Sbornik statei, op. cit.*, pp. 87–93.
42. V. A. BELOVA, *Cislo detei v Semie*, Moscova, 1975, p. 151.
43. V. A. BELOVA, *op. cit.*, mai sus, p. 127, dă indicații comparative asupra intențiilor privitoare la numărul de copii dorit de către femei din orașe și din sate.
44. *Op. cit.*, p. 107.
45. BONDARSKAIA, *Rojdaemost v SSSR, op. cit.*, p. 58.
46. *Ibid.*, p. 93.
47. *Ibid.*, p. 101. Vezi, de asemenea, concluziile lui BORISOV, *op. cit.*, pp. 219–233.
48. M. FESHBACH, *Prospects for Massive Out-Migrations from Central Asia During the Next Decade*, Washington, 1977, document de lucru, p. 23.
49. *Op. cit.*, p. 38.

CAPITOLUL III

1. Pentru întregul capitol, datele statistice recente provin din recensământul din 1970 și, mai ales, din vol. VII, consacrat migrării populației; pentru cifrele de mai sus, vezi B. KERBLAY, *La Société soviétique contemporaine*, pp. 33–34.
2. M. FESHBACH și S. RAPAWY, "Soviet Population and Manpower, Trends and Policies", *US Congress — Joint Economic Committee*, oct. 1976, p. 131.
3. M. FESHBACH (M.), "The Structure and Composition of the Soviet Industrial Labor Force", Conference paper, *Nato Colloquium 1978*, pag. 6. Vezi o analiză sovietică recentă asupra acestei teme: V. KOSTAKOV, *Trudovîie resursî piatiletki*, Moscova, 1976, pp. 7, 8.
4. M. FESHBACH, "The Structure and composition...", text citat, p. 6.
5. M. B. MAZANOVA, *Teritorialnoe propoții narodnovo hoziaistva SSSR*, Moscova, 1974, pp. 63–67 și 194.
6. V. F. PAVLENKO, *Teritorialnoe planirovanie v SSSR*, Moscova, 1976, p. 254.
7. M. FESHBACH și S. RAPAWY, "Labor Constraints in the Fives Years Plan", *US Congress — Joint Economic Committee*, iun. 1973, pp. 497–501. Vezi legătura generală dintre nevoile de mână de lucru și educația sovietică: K. NOJKO și colab., *Educational Planning in the USSR*, Paris, Unesco, 1968, p. 256.
8. FESHBACH, RAPAWY, *US Congress*, 1976, *op. cit.*, p. 128.

9. LANTEV (M.), *Soțialnoe obespeçenie v SSSR — Ekonomiceskii aspekt*, Moscova, 1974, pag. 137.
10. FESHBACH, RAPAWY, *US Congress*, 1976, *op. cit.*, p. 128.
11. *Ibid.*, p. 146.
12. Această idee a fost susținută cu argumente de către V. I. PEREVEDEN-TEV, în *Komsomolskaia Pravda*, 28 ian. 1976 și J. A. ZAIONCIKOV-SKAIA, D. M. ZAHARINA, „Problemî obespeçeniia Sibiri rabotcei siloi“, în *Problemî razvitiia vostociñh raionov SSSR*, Moscova, 1971, pp. 50 sq.
13. V. I. PEREVEDENŢEV, *Metodî Izuceniia Migraŭii naseleniia*, Moscova, 1975, pp. 43–51.
14. *Narodonaselenie stran mira*, Moscova, 1974, p. 403.
15. Compilat plecînd de la vol. VII al recensămîntului, tabel 2, p. 8.
16. *Ibid.*, tabele 18, pp. 158–163.
17. *Vsesoiuznaia perepis naseleniia 1970 goda* (G. M. Maximov ed.), Moscova, 1976, p. 200.
18. S. BRUK, „Naŭionalnost i iazîk v perepisi naseleniia 1970 g.“, în *Vestnik Statistiki*, V, 1972, pp. 42–54.
19. 3.359.000 în 1959; 3.344.000 în 1970.
20. Compilat după KOZLOV, *Naŭionalnosti SSSR*, *op. cit.*, p. 124.
21. *Naselenie SSSR*, Moscova, 1974, pp. 90–91 și *Uroven obrazovania, naŭionalnîi sostav*, 1959, Moscova, 1960, pp. 14–15.
22. *Naselenie SSSR*, *op. cit.*, pp. 90–91.
23. *Ibid.*
24. B. S. HOREV și V. M. MOISEENKO (V.M.), *Sdvigi v razmeşçenie naseleniia SSSR*, Moscova, 1976, p. 56.
25. Grafic construit pornind de la datele din *Narodnoe hoziaistvo v 1974*, Moscova, 1975, p. 9 și *Naselenie SSSR v 1973 g.*, Moscova, 1975, pp. 14–25.
26. FESHBACH, RAPAWY, *US Congress*, 1976, *op. cit.*, p. 125.
27. *Ibid.*
28. *Ibid.*
29. *Op. cit.*, p. 22.
30. *Migraŭionnaia podvijnost naseleniia v SSSR*, Moscova, 1974, pp. 58–59.
31. *Ibid.*, p. 55.
32. *Narodonaselenie i ekonomika*, Moscova, 1967, p. 104.
33. *Narodnoe hoziaistvo SSSR v 1970g.*, pag. 300.
34. LEWIS (R.A.), ROWLAND (R.H.), CLEM (R.S.), *Nationality and Population change in Russia and the USSR*, New York, 1976, pag. 356.
35. *Narodnoe hoziaistvo SSSR v 1970 g.*, p. 348.

36. MAZANOVA, în *Teritorialnîie propoŭtîi narodnovo hoziaistva SSSR*, Moscova, 1974, pp. 171 sq., pune foarte clar problema necesităŭii unei reechilibrări economice.
37. M. FESHBACH, *Prospects for Massive Out-Migrations from Central Asia During the Next Necade*, Washington, 1977 (document citat), pp. 6-7.
38. *Ibid.* și MAZANOVA, pp. 65-67.
39. *Migraŭionaiia podviznost, op. cit.*, pp. 16 sq.
40. A. V. TOPILIN, *Teritorialnoe pereraspredelenie trudovîh resursov v SSSR*, Moscova, 1975, p. 3.
41. *Ibid.*, p. 129.
42. *Ibid.*, p. 124.
43. *Ibid.*, p. 128 și *Demograficeskie aspektî zaniatnost*, Moscova, 1975, pp. 94-103, despre utilizarea comandourilor de studenŭi.
44. FESHBACH, RAPAWY, *US Congress*, 1976, p. 129 și F. LEVCIK, *Migration und Auslânderbeschâftigung in den RGW-lândern und ihre Probleme*, nr. 32, dec. 1975, p. 14.
45. *New York Times*, 19 dec. 1973.
46. FESHBACH, RAPAWY, *US Congress*, 1976, pp. 129-130. Vezi și FESHBACH, RAPAWY, *US Congress*, 1973, p. 503.
47. Vezi infra, cap. VI.
48. *Sobranie postalnovlenii pravitelstva SSSR*, 13, 1973, pp. 266-280.
49. *Sovietkaia Torgovlia*, sept. 1977, pp. 27-33, a indicat, pe regiuni economice, partea din cumpărăturile nealimentare care servesc drept indicator de nivel de trai în %. Media URSS: 46,42%; RSFSR: 43,84%; Ucraina: 49,14%; Bielorusia: 47,45%; Republici baltice: 49,04%; Asia centrală: 52,43%; Kazahstan: 47,63%; Caucaz: 50,64%; Moldova: 56,31%.
50. G. SCHREDER, citată de FESHBACH în *Prospects for Massive Out-Migrations, op. cit.*, p. 3.
51. FESHBACH, *Prospects for Massive...*, *ibid.*, pp. 3, 4.
52. E. WADEKIN, "Income Distribution in Soviet Agriculture", în *Soviet Studies*, I, ian. 1975, p. 327, tabel p. 13.
53. *Ibid.*, p. 11.
54. GREY HODNETT, în *Soviet Politics and Society in the 1970's*, editată de H. W. MORTON (H.W.), R. L. TÔKES, New York, 1974, p. 93; Grey Hodnett ia ca exemplu colhoznicii din Uzbekistan și se bazează pe un studiu sovietic.
55. Despre consumul de alcool din URSS, vezi W. TREML, *Production and Consumption of Alcoholic Beverage in the USSR*, Duke University, 1974, p. 52.
56. B. KERBLAY, *La Société soviétique contemporaine, op. cit.*, p. 86.

CAPITOLUL IV

1. Text în limba rusă publicat la Moscova, Politizdat, 1977, 62 p. O traducere franceză bună a apărut la *Documentation française*.
2. Mai ales articole publicate în: *Voprosi Istorii*, nr. 9, 1967, pp. 82–96; iul. 1967, pp. 87–104; febr. 1968, pp. 99–112; mart. 1968, pp. 83–91; *Voprosi Filosofii*, nr. 9, 1967, pp. 26–36; febr. 1969, pp. 26–31; *Komunist Tatarii*, nr. 1, 1967, pp. 12–18; *Komunist Uzbekistana*, nr. 8, 1968, pp. 72–79. Un bun rezumat al dezbaterii, la G. HODNETT, "What's a Nation", în *Problems of Communism*, sept.–oct. 1967, pp. 2–14.
3. Vezi și *Le Programme du PCUS*, ed. în limba rusă, Moscova, 1976, p. 113.
4. Art. 75 din Constituție este în ușoară contradicție cu art. 72, atunci când afirmă că „teritoriul Uniunii republicilor sovietice socialiste este o entitate unică și acoperă teritoriile republicilor din Uniune.”
5. *Komunist*, nr. 15, oct. 1977, pp. 5–20.
6. Vezi art. 1 din Constituție și comentariul lui Leonid Brejnev referitor la proiect, *Pravda*, 5 iun. 1977.
7. Vezi art. 13 din Constituția din 1936 și art. 70 din Constituția din 1977.
8. *Komunist*, op. cit., pp. 10–11.
9. A se vedea reacția lui Usmanov, președintele Consiliului de miniștri al RSSA Tătare, asupra viabilității sistemului federal, *Pravda*, 24 iun. 1977.
10. În cadrul Sovietului Uniunii, deputații sînt aleși pe circumscripții cuprinzînd aceeași populație (300.000 locuitori) pentru un deputat, în 1936; numărul de locuitori pe circumscripție nu este precizat, în noua Constituție. În cadrul Sovietului naționalităților, 32 deputați pe RSS, 22 pe RSSA., 5 pe RA și 1 pe district autonom.
11. Sovietul suprem se reunește în sesiune ordinară, de două ori pe an pentru sesiuni de două pînă la trei zile, deci aproximativ o săptămînă pe an în total.
12. M. RYWKIN, *Russia in Central Asia*, New York, 1963, pp. 125, 130. Analiza cea mai exactă a situației KGB-ului este dată de Y. BILINSKY, "The Rulers and the Ruled", în *Problems of Communism*, sept.–oct. 1967, p. 22.
13. Articolele 18 a și b: *Sbornik zakonov SSSR i ukazov prezidiuma verhovno soveta 1938–1967*, Moscova, 1968, vol. I, pp. 138–139.
14. *Handbook of Major Soviet Nationalities*, MIT, 1975, p. 30.
15. Decizia Prezidiului Sovietului Suprem al URSS, *Radio Moscova*, 17 aug. 1976.

16. Nu este împlătoare publicarea, cu câteva zile înainte de anunțarea acestei schimbări, în *Pravda Vostoka* (Uzbekistan), 7 aug. 1976, pp. 2, 3, a două articole referitoare la urgența problemei locurilor de muncă și necesitatea unor soluții importante. Președintele noului Comitet de Stat, G. Lomonosov, era până atunci secretar doi al Partidului Comunist Uzbek.
17. Același dezechilibru marchează și domeniul judiciar. Acesta a fost discutat în timpul dezbaterii constituționale; republicile tind să plaseze numirea procurorilor republicani în domeniul lor de competență. Vezi *Izvestia* din 24 și 30 aug. 1977; *Komunist Tadjikistana*, 31 aug. 1977.
18. R. TUCKER, *Stalin as Revolutionary*, New York, 1973, p. 151.
19. În afară de RSFSR.
20. „KPSS v tîfrah“, în *Partiinaia jizn*, oct. 1976, p. 16.
21. Tabel compilat plecînd de la: *Partiinaia jizn*, nr. 1, 1962, p. 44; nr. 19, 1967, p. 14 și nr. 10, 1976, p. 16.
22. H. RIGHBY, *Communist Party Membership in the USSR (1917–1967)*, Columbia University Press, 1967, p. 375.
23. *Sozialnîi sostav VKP* (b), p. 1127.
24. *Partiinaia jizn*, oct. 1976, p. 16 și *Narodnoe hoziaistvo*, 1973, pp. 35–38.
25. *Soviețkaia Latvia*, 16 febr. 1977. Trebuie remarcată prezența la această reuniune a lui N. S. Perun, însărcinat cu probleme de organizare pe lângă CC al PCUS-ului și care pare să fi asistat la toate reuniunile de acest tip din republici la începutul anilor '70. Vezi și *Ejegovodnic Bolșoi Soviețkoi Entiklopedii*, 1976, p. 1.
26. *Bakinskii Rabotcii*, 30 ian. 1976. Despre Partidul Comunist din Azerbaidjan în general, vezi *Komunisticeskaia Partiia Azerbaidjana v tîfrah*, Baku, 1970, 160 p.
27. Cîteva indicii sugerează că acest decalaj există și în Ucraina: *Pravda Ukraini*, 11 febr. 1976 și în Moldova: *Soviețkaia Moldavia*, 30 ian. 1976.
28. Vezi componența Comitetului Central ales la al XXV-lea Congres.
29. Asupra acestui punct, vezi A. NOVE, «Y a-t-il une classe dirigeante en URSS?», în *Revue des études comparatives Est-Ouest*, vol. VI, nr. 4, 1975, pp. 5–44.
30. Despre ansamblul acestor probleme, vezi studiul foarte amplu al lui Y. BILINSKY, „The Rulers and the Ruled“, *art. cit.*, pp. 16–27.
31. La sfîrșitul anilor '50, acesta a fost cazul lui I. Naidek, pe care anuarul Sovietului Suprem al URSS-ului îl numea, în 1958, secretar, în timp ce ziarul local al Partidului, *Pravda Ukraini*, 27 dec. 1957, îi decerna titlul de secretar doi; citat de J. H. MILLER, „Cadres Policy in

- Nationality Area", în *Soviet Studies*, XXIV, nr. 1, ian. 1974, pp. 3–36.
32. *Ibid.*, p. 7.
33. J. HOUGH, *The Soviet Prefects*, Cambridge, Mass., 1969, p. 173.
34. MILLER, *art. cit.*
35. *Ibid.*, tabel p. 12.
36. Bielorussia nu intră în acest model decât în 1956. RSSA Abhază a avut în 1955 un secretar doi rus.
37. R. SULLIVAN, "The Ukrainians", în *Problems of Communism*, sept.–oct. 1967, pp. 52–53.
38. *Pravda*, 3 mart. 1972 și 30 sept. 1972.
39. Vezi decretul CC al PCUS-ului care critică acțiunea Comitetului Orașenesc de Partid Tbilisi, *Pravda*, 3 mart. 1972.
40. „V ėentralnom komitete KPSS“, *Pravda*, 27 iun. 1976 și *Zaria Vostoka*, 4 nov. 1976; 24 dec. 1976; 16 febr. 1977.
41. *Komunist* (Erevan) din 1 febr. 1975; 15 mart. 1975; 23 mai 1975.
42. RYWKIN, *op. cit.*, p. 127 și MILLER, *art. cit.*, p. 27.
43. MILLER, *art. cit.*, p. 29.
44. *Sovietkaia Estonia*, 12 febr. 1971.
45. Y. BILINSKY, *art. cit.*, pp. 21–22.
46. *Voina i revoliuĭia*, mai 1927, pp. 114–115.
47. A. BENNIGSEN și C. QUELQUEJAY, *Les Mouvements nationaux chez les musulmans de Russie: le sultangalievisme au Tatarstan*, Paris, 1960, pp. 118–119.
48. Colonel P. RTISCEV, „Leninskaia naĭionalnaia politika i stroitelstvo sovietĭkĭh voorujenĭĭh sil“, în *Voennĭĭ Istoriceskĭĭ Jurnal*, iun. 1974, pp. 4–5.
49. G. HAUPT și J. – J. MARIE, *Les Bolcheviks par eux-mêmes*, Paris, 1969, pp. 200–212.
50. I. DZIUBA, *Internationalism or Russification?*, Londra, 1968, p. 136, n. 2.
51. *Ibid.*, n. 3.
52. BENNIGSEN, QUELQUEJAY, *op. cit.*, p. 167.
53. RTISCEV, *art. cit.*, p. 6.
54. M. V. FRUNZE, *Izbranĭie proizvedeniia*, Moscova, 1957, vol. II, pp. 269–270.
55. RTISCEV, *art. cit.*, p. 7
56. RTISCEV, *art. cit.*, p. 8 și LEPESKIN (și colab.), *Kurs sovietĭkovo gosudarstvenovo Prava*, Moscova, 1962, partea a 2-a, p. 157.
57. Despre rolul limbii ruse în armată, *Zaria Vostoka*, 24 oct. 1976, p. 2 (despre conferința de la Tbilisi, 20–22 oct. 1976).

58. L. BREJNEV, *O piatidesiatileti soiuză sovietîkîh soşialisticeskih respu-blik*, Moscova, 1972, p. 23.
59. RTISCEV, *art. cit.*, p. 9.
60. H. GOLDHAMER, *The Soviet Soldier*, 1975, p. 28.
61. M. FESHBACH şi S. RAPAWY, "Soviet Population and Manpower Trends and Policy", în *US Congress, Joint Economic Committee, op. cit.*, p. 149.
62. RTISCEV, *art. cit.*, p. 7.
63. Citat de T. RAKOWSKA-HARMSTONE («Sur l'armée et les nationa-lités», *Conference paper inedit*), care a compilat datele etno-socio-logice care urmează.
64. Dacă există mulţi ucrainenii în ierarhia militară, ei par, totuşi, a servi în afara Ucrainei; astfel, comandantul regiunii militare Kiev, Ivan Gherasimov, este de fapt rus şi, de altfel, este numit în Biroul Politic al Partidului Comunist Ucrainean, în 1977.
65. RAKOWSKA-HARMSTONE, *op. cit.*
66. I. DZIUBA, *op. cit.*, p. 137.
67. *Razvitie naşionalno dvuiazitciia*, Moscova, 1976, mai ales p. 30.
68. *Krasnaia Zvezda*, 15 apr. 1971; 10 dec. 1972; 3 apr. 1974; 29 sept. 1974; 31 mart. 1976 şi 26 sept. 1976 etc. Exemplele de critici la adresa „scandalului scutirilor” sînt mult mai numeroase.

CAPITOLUL V

1. Fără a ne întoarce la Stalin şi la teoria sa despre naţiune, putem spune că autorii sovietici contemporani subliniază în permanenţă importanţa limbii pentru definirea naţională. Vezi V. I. KOZLOV, *Naşionalnosti SSSR*, Moscova, 1975, p. 207.
2. Limba naţională este definită în *Bolşăia Sovietkaia Enşiklopediia*, ed. a 3-a, vol. XVII, 1974, p. 374.
3. Text în limba rusă publicat la Moscova, 1977, art. 36, prg 2.
4. Această ierarhie figurează în *Sovietkii narod. Novaia istoriceskaia obşnost liudei*, Moscova, 1975, p. 450. Această lucrare, fiind publi-cată de Academia de Ştiinţe, poate fi considerată sursă oficială.
5. *Razvitie naşionalno-ruskovo dvuiazitciia*, Moscova, 1976, p. 8.
6. V. I. LENIN, *Polnoe*, vol. XXIV, p. 295: „Noi sîntem pentru ca fie-care locuitor al Rusiei să poată învăţa limba rusă. Dar există un lucru pe care nu-l dorim, şi anume *obligativitatea*.”
7. La sfîrşitul anilor '40, un kirghiz estima la 25% numărul cuvintelor ruseşti încorporate în limba kirghiză.

8. Realizat plecînd de la tabelul compilat de Kozlov, *op.cit.*, mai sus, pp. 211–212.
9. Din care 4.541.000 ucraineni, 1.733.000 evrei, 1.212.000 bieloruși, 392.000 germani. Vezi KOZLOV, *op.cit.*, p. 218.
10. Printre numeroasele lucrări consacrate bilingvismului și aspectelor concrete ale dezvoltării sale, vezi lucrarea citată, n. 5, și, sub conducerea unuia dintre cei mai buni experți sovietici, I. DESEREV, *Razvitie naționalno-ruskovo dvuiazitciia*, 368 p. și contribuțiile lui S. BRUK și M. GUBOGLO, în *Soviețkaia Etnografia*, nr. 4 și 5, 1975, care încearcă să tragă concluzii din recensămînt.
11. *Narodnoe hoziaistvo*, 1972, p. 32.
12. 54,8% din tătari sînt bilingvi în RSSA Tătară și 65,5% în afara republicii. Cei din urmă fac, totuși, să se încline balanța, din moment ce 74,1% din tătari trăiesc în diasporă. Vezi *Itogi 1970*, vol. IV, tabelele 20 și 144. Tătarii sînt, în plus, obiectul a numeroase studii sociologice.
13. Schimbarea este minoră (0,3%), dar se opune progresului migrațiilor bieloruse (+2%).
14. *Zaria Vostoka*, 8 mai 1971.
15. Acest lucru este clar, de exemplu, dacă luăm situații comparabile din grupul baltic. Estonienii, care sînt pe ultimul loc în cunoașterea limbii ruse, sînt, în schimb, cei mai urbanizați — 55,1%, față de 52,7% pentru letoni și 46,7% pentru lituanieni. Aceste procentaje sînt cele ale grupului etnic și nu ale republicii. Dacă se ia procentajul pe republică, Estonia, în întregime, ocupă locul întâi la urbanizare (66%), Letonia, locul 3 (64%), Lituania, locul 7 (53%). Vezi *Narodnoe hoziaistvo*, 1972, p. 499.
16. S. GUTHIER, "The Bielorrussians: National Identification and Assimilation, 1897–1970", în *Soviet Studies*, vol. XXIV, ian. 1977, nr. 1, p. 59.
17. O foarte bună prezentare a schimbărilor în politica de educare a naționalităților a fost publicată de Y. BILINSKY, "Education of the Non-Russian Peoples in the USSR, 1917–1967", în *Slavic Review*, vol. 27, nr. 3 (1968), pp. 411–437.
18. Este vorba de articolul 19 al Legii din 1958. Despre această reformă, vezi Y. BILINSKI, "The Soviet Education Laws of 1958–1959 and Soviet Nationality Policy", în *Soviet Studies*, vol. XIV, nr. 2, 1962, pp. 138–157.
19. V. MALANCIUK, „Dvi konțeptii mîndulogo i sușasnogo Ukrainî“, articol lung publicat în 1972 într-o revistă ucraineană și citat de R. SZFORLUK în *Major Soviet Nationalities*, pp. 35–36.
20. Jan ZAPRUDNIK, în *ibid.*, p. 61, prezintă programele analitice pentru limba rusă și bielorusă, așa cum sînt ele publicate în *Le Journal des professeurs* din Bielorusia, la 8 apr. 1970.

21. În Bielorusia se face un mare efort pentru a generaliza învățământul secundar complet; există chiar o lege a Sovietului suprem al Bielorusiei, adoptată la 23 iun. 1972, care trasează un program pentru viitorul imediat.
22. În perioada recensământului, 27% din elevii înscriși frecventau școli din orașe; vezi *Narodnoe obrazovanie*, 1971, p. 644.
23. *Ekonomika Litvi*, 1970, p. 358. Este interesant de remarcat că limba polonă este și ea o limbă de învățământ în Lituania, unde 4% din elevi sînt înscriși în școli poloneze.
24. A. DANILOV, „Mnogonaționalnaia škola RSFSR — praktičeskoe voploščenie Leninskoi naționalnoi politiki“, în *Narodnoe obrazovanie*, dec. 1972, p. 23.
25. *Narodnoe obrazovanie*, 1971, p. 196.
26. *Ucitelskaia gazeta*, 18 aug. 1972.
27. Este cazul Azerbaidjanului, dar această dispoziție nu rezolvă nimic, în măsura în care azerii, și mai ales fetele, își întrerup studiile după opt ani și chiar mai devreme. *Bakinskii rabotcii*, 5 nov. 1972, afirmă că numărul acestor întreruperi înainte de opt ani (școlarizarea de opt ani este obligatorie) este de 23%.
28. *Komunist Tadjikistana* (1, 2 iun. 1973) subliniază că este preferabilă cunoașterea limbii ruse, chiar dacă nu există această obligativitate.
29. B. SILVER, „The Status of National Minority Languages in Soviet Education: an Assessment of Recent Changes“, în *Soviet Studies* XXVI, vol. 1, 1974, pp. 28–41.
30. *Ibid.*, p. 33.
31. După datele din tabelul compilat de B. SILVER, *ibid.* Cifra 0 indică existența unui învățământ preșcolar în limba națională.
32. Este interesant de notat că aceste date, compilate de Brian Silver, sînt din sursă sovietică foarte oficială, din moment ce provin de la A. DANILOV, Ministru al Educației al RSFSR, care le-a publicat în *Narodnoe obrazovanie*, dec. 1972, p. 23.
33. KOZLOV, *op.cit.*, pp. 219–220. Datele corespunzătoare anului 1970 sînt greu de stabilit, dar se poate admite că nu variază foarte mult.
34. *Art. cit.*, p. 37.
35. Raportate de A. BENNIGSEN și B. SILVER la colocviul asupra naționalităților, care a avut loc la Chicago în martie 1977.
36. De exemplu, în Estonia, a fost, mai întîi, folosit, pentru a denumi vehiculele lunare, termenul rusesc *Lunohod*; presa estoniană a înlocuit treptat acest termen printr-unul de fabricație proprie, *Kuukulgur*. Citat de R. TAAGEVERA în *Soviet Major Nationalities*, *op. cit.*, p. 80.
37. Congresul a fost amînit, pe scurt, de *Zaria Vostoka*, la 24 apr. 1976. Djaparidze a fost atacat de a III-a plenară a CC al Partidului Comunist din Georgia. Vezi *Zaria Vostoka* din 25 și 27 iul. 1976.

38. *Zaria Vostoka*, 25 aug. 1976.
39. *Zaria Vostoka*, 27 iul. 1976.
40. Această experiență a avut loc la școala-internat din Zugid și a fost expusă de Ministrul Educației al Georgiei în *Ucitelskaia gazeta* din 10 ian. 1976.
41. *Pravda Vostoka*, 24 ian. 1976.
42. *Pravda Vostoka*, 9 dec. 1975: într-un articol intitulat „A doua limbă maternă”, se poate citi: „Limba rusă a fost, este și va fi a doua limbă maternă a tuturor națiunilor și naționalităților din URSS”, *Komunist* (din Erevan), 13 nov. 1976; *Turkmenskaia Iskra*, 21 ian. 1976 etc.
43. *Pravda Vostoka*, 21 și 24 oct. 1975.
44. *Soviet Mektebe*, ian. 1970, p. 33.
45. *Ibid.* și *Kazan Utları*, apr. 1972, pp. 164–169.
46. Pentru prima conferință, vezi *Soviet Mektebe*, iul. 1973, p. 25; pentru a doua, *ibid.*, iunie 1975, pp. 17–19.
47. În 1974 existau în Republica Tătară 1.571 profesori de limbă și literatură, din care 62% aveau diplome universitare, 20% aveau o formație universitară incompletă și 18% nu aveau o formație universitară reală. Despre această problemă, vezi și *Soviet Mektebe*, iun. 1975, pp. 17–19.
48. *Soviet Mektebe*, ian. 1972, p. 5; ian. 1973, p. 16; aug. 1975, p. 7.
49. *Sovietkaia Rosiia*, 16 aug. 1975.
50. *Sovietkaia Estonia*, 30 nov. 1976.
51. *Nationality Group Survival in Multi-Ethnic States*, op. cit., pp. 108–109.
52. Guvernul țarist, care nu avea o doctrină precisă în materie de rusificare, o agreea pe aceea a tătarilor datorită rolului istoric jucat de ei față de Rusia și datorită influenței lor asupra Asiei centrale. Misionarii ortodocși s-au străduit sistematic să creștineze (și, în parte, să rusifice) poporul tătar.
53. Acest raționament se sprijină pe lucrările lui U. WEINREICH: *Languages in Contact: Findings and Problems*, Haga, 1950, p. 94, citat de B. SILVER, art. cit., p. 35.

CAPITOLUL VI

1. De mai mulți ani națiunile sovietice sînt zguduite de crize. Totuși, unele dintre ele sînt mai strîns legate de mișcarea de apărare a drepturilor omului, de democratizarea sistemului sovietic etc. Au fost menționate aici numai crizele cu conținut specific și, în cadrul fiecărei crize, ceea ce era național în detrimentul mișcărilor de mai

- mare amploare. Astfel, diferitele grupări constituite la periferie pentru respectarea acordurilor de la Helsinki nu și-au găsit loc în această analiză. Așa se explică, în general, absența Țărilor Baltice.
2. Vezi, mai ales, rezoluția CC al PCUS-ului din 21 febr. 1972, *O podgotovke k 50-letii obrazovania soiuzu sovietkikh soŭialističeskikh respublik*, Moscova, 1972, p. 17 și discursul lui L. Brejnev, de la Kremlin, 21 dec. 1972, *O piatidesiatiletii soiuzu sovietkikh soŭialističeskikh respublik*, Moscova, 1973, p. 19.
3. Generalul GRIGORENKO a luat poziție în favoarea tătarilor la 17 mart. 1968, cu ocazia celebrării celei de a 72-a aniversări a scriitorului A.Kosterin la Moscova. În mai 1969, el a venit să depună mărturie în favoarea lor și a fost arestat.
4. 5.931.000 în 1970 față de 4.968.000 cu 11 ani mai înainte. *Itogi...*, 1970, vol. IV.
5. Această cifră a fost dată de către tătari într-o petiție adresată Sovietului Suprem al URSS-ului în iul. 1972. Citată în *Handbook of Soviet Major Nationalities*, MIT, 1975, p. 390. Se știe că erau 188.000 în 1897.
6. Datează din sec. XIII. În sec. XV, în Crimeea, se întemeiază un Hanat tătar independent, care se va opune Rusiei pînă la anexarea sa de către Ecaterina II, în 1783. Vezi A. FISCHER, *The Russian Annexation of the Crimea, 1772-1783*, Cambridge, 1970, 180 p.
7. Ei reprezentau atunci 25% din populația republicii, care era de 714.000 persoane la recensămîntul din 1926.
8. Limba tătară este limbă oficială, la egalitate cu limba rusă.
9. Șapte popoare sînt considerate colaboraționiste: ceceni, inguși, karaciai, balkîri, kalmîci, tătari din Crimeea. Germanii de pe Volga au fost deportați încă din 1941. În total, un milion de persoane.
10. Decret, în *Izvestia*, 26 iun. 1946.
11. Decizie din 19 febr. 1954.
12. În ciuda acestor publicații, vol. II al lucrării clasice asupra limbilor popoarelor din URSS, editată de Academia de Științe în 1966, afirmă că limba tătarilor din Crimeea este „o limbă nescrisă”.
13. *Lenin Baiŕagi* (Drapelul lui Lenin).
14. Teritoriile autonome ale popoarelor caucaziene deportate sînt reconstituite în ian. 1957.
15. Tătarii au prezentat, la al XXII-lea Congres al PCUS-ului, o petiție purtînd 25.000 semnături.
16. Primul proces cunoscut al tătarilor, datează din 1961.
17. Între 1964 și 1968, 4.000 delegați tătari au fost trimiși la Moscova de către compatrioții lor.

18. Art. 191-4 (răspîndirea de știri care defăimează puterea sovietică), 191-6 (organizarea sau participarea la acțiuni de grup care violează ordinea publică).
19. *Pravda Vostoka*, 9 sept. 1967.
20. *Pravda Vostoka*, 16 sept. 1967.
21. În mai 1971, în numele Comitetului Drepturilor Omului, Zaharov și Țalidze au supus autorităților sovietice problema viitorului tătarilor.
22. În 1967, din cei 6.000 tătari care au încercat aventura Crimeei, trei celibatari și două familii au reușit să obțină dreptul la rezidență.
23. A.BENNIGSEN și C. QUELQUEJAY, *Les Mouvements nationaux chez les musulmans de Russie: le sultangalievisme au Tatarstan*, Paris, 1960, 260 p.
24. *Itogi...*, 1970, vol. IV.
25. În afară de RSSA, cele 17 districte naționale germane (6 în RSFSR, 1 în Azerbaidjan, 1 în Georgia și 9 în Ucraina) erau suprimate. Deportarea afecta 800.000 persoane, din care 400.000 trăiau în republică.
26. Germanii sînt autorizați să-și aleagă compatrioții în Sovietele locale. În 1957, *Neues Leben* (care va deveni un săptămînal, în 300.000 ex.) reapare la Moscova; programe în limba germană sînt difuzate de *Radio Moscova*, începînd cu anul 1956, de radioul kazah din 1957, de cel kirghiz din 1962. În fine, din 1957, în școlile cu minimum 10 elevi germani, părinții pot cere crearea de cursuri de limba germană.
27. *Vedomosti verhovnovo sovieta SSSR*, 28 dec. 1964.
28. Primind, la 7 iunie 1965, o delegație de germani, Mikoian recunoaște că refacerea unui teritoriu național ar fi cea mai bună soluție, dar că, fără participare germană, defrișarea terenurilor virgine este condamnată eșecului.
29. Trei germani sînt aleși în Sovietul Suprem în 1970 din care unul devine Ministru al Industriei Alimentare a URSS-ului. Reprezentarea politică a germanilor în toate sovietele locale este proporțională cu importanța lor numerică.
30. Refacerea teritoriului național este apărută cu prioritate de cei care îl locuiesc. În schimb, germanii care trăiesc în regiunea Mării Negre sînt mai interesați de posibilitatea părăsirii teritoriului URSS-ului.
31. Cifre provenind din trei recensăminte, compilate de *Soviețkii Kazahstan*, 1971, pp. 25-26.
32. *Vezi Narodnoe hoziaistvo Tadjikistanskoi SSR*, 1970, p. 293, unde se vede că germanii vorbitori de limbă germană din Tadjikistan scad de la 88,7% (1959) la 81,4% (1970).
33. *Vezi evoluția tadjicilor*, de la 99,3% (1959), la 99,4% (1970); în toată republica, procentul celor care își vorbesc *propria* limbă maternă crește de la 96,7% (1959) la 97,2% (1970).

34. În anii '50, Crucea Roșie germană a stabilit că 43.000 familii de germani din URSS ar putea beneficia de clauza reîntregirii familiei.
35. În 1965, acest acord a fost completat la Viena printr-un acord între Crucea Roșie sovietică și cea germană. În consecință, în 1966, 984 germani se întorc în Germania și în 1967, 836. Dar, în 1968, mișcarea pare a se opri.
36. *New York Times*, 9 mart. 1977, relatează despre o manifestație a germanilor în Piața Roșie, prima manifestație în acest loc din 1968.
37. *Nordwest Zeitung*, 20 mai 1977.
38. În așa măsură încît, contrar lui Stalin, regimul imperial nu le-a deplasat și nici nu le-a pus sub supraveghere specială pe timpul primului război mondial, considerîndu-i supuși loiali. Din acest motiv, nici nu au pus probleme de securitate.
39. *Nordwest Zeitung*, 20 mai 1977. Vezi și scrisoarea lui A. Zaharov adresată președintelui Scheel și cancelarului Schmidt, în *Frankfurter Neue Press*, 22 febr. 1978.
40. *Sovietkaia Kirghizia*, 13 mai 1977.
41. Despre acest punct, articolele publicate atît în URSS, cît și în Germania evită să sublinieze că ar putea exista o legătură între politica economică și emigrarea germanilor.
42. Această legătură este evidentă atunci cînd se observă că, în 1972, cu trei săptămîni înainte de alegerile generale din Germania, 2.000 de germani primesc vize de ieșire. De asemenea, în 1976, an electoral german, emigrarea atinge nivelul cel mai înalt.
43. „Weltpolitik mit Fanfarenstößen“, în *Die Zeit*, 4 mart. 1977 sau „Predigt oder Politik“, în *Die Zeit*, 8 iul. 1977.
44. Despre atitudinea bolșevicilor, se va citi cu folos studiul Annie-*i* KRIEGLER, «La question juive en Union soviétique», în *Les Juifs en Union Soviétique* (editat de Biblioteca evreiască contemporană), nr. 23, iul. 1976, pp. 14–28.
45. M. S. BELENKII, *Judaism* (ed. a 2-a), Moscova, 1974, p. 232.
46. 2.150.707 la recensămînt. *Itogi*, 1970, vol. IV, pp. 9–19. Dar recensămîntul oferă cifre ce contrazic alte surse sovietice: *Atlas narodov mira*, 1964, p. 158, numără 2,5 milioane, în timp ce recensămîntul din 1959 numără doar 2.268.000. A. KRIEGLER, *art. cit.*, p. 14, crede, pe baza lealiității surselor, că adevărul s-ar situa între 2.400.000 și 3.400.000.
47. Precum Tati, varianta limbii evreilor din Crimeea etc.
48. *Itogi...*, 1959, pp. 184–188.
49. *Itogi...*, 1970, vol. IV, p. 20; *Narodnoe hoziaistvo*, 1972, p. 32.
50. Z. GITELMAN, „The Jews“, în *Problems of Communism*, sept.–oct. 1967, pp. 92–102.

51. L. HIRSZOWICZ, "Jewish Cultural Life in the USSR — a Survey", în *Soviet Jewish Affairs*, vol. VII, nr. 2, 1977, p. 11.
52. Trebuie, de asemenea, adăugați câțiva *minian* (grup de rugăciune care se reunește la domiciliul credinciosului). Vezi și numărul de locuri de rugăciune deschise în URSS, la A. YODFAT, "Jewish Religious Communities in the USSR", în *Soviet Jewish Affairs*, vol. II, 1971, pp. 61–67.
53. După HIRSZOWICZ, *art. cit.*, p. 11, în ciuda estimărilor sovietice oficiale, care numără, în 1976, 56.000 evrei, numărul real al practicanților ar fi mult mai ridicat; Z. Gitelman, într-o anchetă referitoare la evreii sovietici emigrați în Israel, constată că 9% din emigranți se definesc drept religioși. Vezi "Soviet Political Culture: Insights from Jewish Emigrés", în *Soviet Studies*, oct. 1977, p. 549.
54. Evreii au cel mai înalt grad de urbanizare în URSS: 78,5%. Din 1897 pînă în 1970, ei au urmat evoluția cea mai spectaculoasă și la fiecare recensămînt s-au situat în fruntea tuturor grupurilor naționale prin gradul lor de urbanizare.
55. *Art. cit.*, p. 19; despre dificila problemă a *rusianizării*, *rusificării* și *asimilării*, vezi analiza A-ei KRIEGLER, deja citată.
56. 11.542 evrei în 1970, față de 14.269 în 1959. În prezent, doar 1.970 mai vorbesc idiș. *Narodnoe hoziaistvo*, 1972, p. 32; *Itogi...*, 1959, pp. 184–188; *Itogi...*, 1970, vol. IV, p. 76.
57. Recensămintele nu dispun de statistici globale privind educația evreilor, dar dispun de statistici pentru fiecare republică. Astfel, în RSFSR, evreii au un nivel de educație de opt ori superior celui al rușilor. Vezi *Itogi...*, 1970, vol. IV, pp. 405–449.
58. H. SALISBURY, citat de Hirszowicz, *art. cit.*, p. 4.
59. Există în URSS două publicații în idiș: *Sovetiș Heimland* (Patria Sovietică), publicată la Moscova, începînd din 1961, în 25.000 exemplare. Revista este condusă de Aron Vergelis; în Birobidjan există *Birobidjaner Stern* (Steaua Birobidjanului), tipărit în 12.000 exemplare și care apare de 260 ori pe an. În timp ce *Sovetiș Heimland* încearcă să fie organul comunității evreiești, *Birobidjaner Stern* este, ca majoritatea organelor regionale, traducerea în limba națională a ziarului rus al regiunii.
60. HIRSZOWICZ, *op.cit.*, p. 13.
61. În 1971, evreii au încercat să impună cursurile de ebraică — legea permite — care să obțină astfel o existență legală. După o perioadă de ezitări și de decizii contradictorii, învățămîntul privat în ebraică a fost interzis, la sfîrșitul anului 1972, pentru că vehicula idei opuse intereselor sovietice și mai ales sub pretexte tehnice.
62. Emigrarea a urmat o curbă ascendentă pînă în 1973, pentru a scădea apoi brusc: 1967 – 480 emigranți; 1968 – 231; 1969 – 3.019; 1970 –

- 999; 1971 – 12.832; 1972 – 31.652; 1973 – 33.477; 1974 – 17.373; 1975 – 8.531; 1976 – 7.274. (Cifre ale ministerului israelian al Integrării imigranților, citat de Z. GITELMAN în “Soviet Political Culture...”, *art. cit.*, p. 545). Această cifră este inferioară în fapt numărului de emigranți evrei, dar dintre ei nu toți ajung în Israel și de aceea numărul sosirilor la Viena este mult mai mare. A. KRIEGLER, în *Le Figaro*, 16 ian. 1978, apreciază că 150.000 evrei au emigrat începând din 1968. După FRANKEL, în *The Times*, 12 mai 1977, 135.000 evrei au emigrat începând cu aceeași dată.
63. În 1972, 71% din emigranți aveau sub 45 ani și 50% sub 30 ani. În schimb, grupul evreilor din RSFSR sub 30 ani reprezintă 26% din întreaga comunitate.
 64. Printre problemele întâmpinate, trebuie notat că evreii sînt supuși unor proceduri excepționale în ceea ce privește condițiile financiare ale exilului lor. Drepturile bănești ce însoțesc viza de ieșire au scăzut, în 1976, la 300 ruble. Totuși, evreii trebuie să plătească 500 ruble complementare pentru renunțarea la cetățenia sovietică. Solidaritatea comunității evreiești internaționale le permite să treacă peste aceste dificultăți. În schimb, fiecare candidat la emigrare trebuie să treacă singur prin alte greutăți, cum ar fi pierderea locului de muncă, drept urmare a cererii de viză; mai mult, în cazul respingerii vizei, statutul intolerabil de *otkaznik* (cei care nu au obținut viza, dar, cerînd-o, se găsesc în afara comunității sovietice).
 65. Manifestarea cea mai explicită a antisemitismului este antisionismul, care a luat forma unei adevărate campanii de presă, în momentul în care dorința de emigrare se manifestă masiv. Vezi J. FRANKEL, *The Anti-Zionist Press Campaigns in the URSS, 1969–1971. Political Implication*, Research Paper, the Hebrew University of Jerusalem, 1972, 62 p.
 66. *The Times*, 12 mai 1977; vezi și D. HARRIS, “A Note on the Problem of the Noshtrims”, în *Soviet Jewish Affairs*, febr. 1976, pp. 104–114.
 67. Acestea sînt cifrele oficiale furnizate de organul PCUS-ului, *Partiinaia jizn*, nr. 10, 1976, p. 16.
 68. *Literaturnaia Gazeta*, 24 ian. 1973.
 69. 73 persoane din 1.000 peste vîrsta de 10 ani au primit o educație superioară. Media sovietică este de 42 din 1.000, media rusă de 33, media cea mai scăzută o dețin Moldova și Tadjikistan: 29 din 1.000. *Itogi*, 1970, vol. III (Educație), pp. 6–30.
 70. Despre ilegalitate în domeniul economiei, vezi A. KATSENELINBOIGEN, “Coloured Markets in the Soviet Union”, în *Soviet Studies*, vol. XXIX, ian. 1977, nr. 1, pp. 67–85.
 71. *Pravda*, 3 mart. 1972.
 72. *Pravda*, 27 iun. 1976.

73. *Trud*, 5 iun. 1976.
74. *Zaria Vostoka*, 4 nov. 1976; aceleași critici în *Zaria Vostoka*, 24 dec. 1976.
75. *Zaria Vostoka*, 16 febr. 1977.
76. *Zaria Vostoka*, 4 nov. 1976. Vezi, în același organ din 24 dec. 1976, și insistența asupra ponderii și prestigiului ce trebuie date miliției; vezi *Zaria Vostoka*, 11 nov. 1975.
77. *Zaria Vostoka*, 8 febr. 1977 și 16–17 febr. 1977.
78. Versiunea oficială afirmă că le-ar fi dat cineva 50.000 ruble, dar se pare că justiția nu a fost deloc preocupată să afle cine a plătit 50.000 ruble pentru a da foc teatrului. În fapt, acuzații au retractat la proces și au declarat că mărturiile le-ar fi fost luate cu forța.
79. *Zaria Vostoka*, 13 mart. 1977.
80. *Zaria Vostoka*, 8 febr. 1977.
81. *Zaria Vostoka*, 10 ian. 1976.
82. *Zaria Vostoka*, 9 ian. 1976.
83. *Zaria Vostoka*, mai 1978.
84. Evaluările numărului de participanți sînt diferite. Sursele georgiene neoficiale anunță aproximativ 30.000, *New York Times* aproape 20.000, *International Herald Tribune*, 5 mai 1978, 5.000. Oricare ar fi cifra reținută, ea este importantă, în condițiile politice din URSS, unde dreptul la manifestări este de resortul organizațiilor sociale.
85. Publicat în *Zaria Vostoka*, 16 apr. 1978.
86. *Ucitelskaia Gazeta*, 18 iul. 1972; *Bakinski rabotcii*, 4 și 6 ian. 1973.
87. Bacșișurile sînt adesea prezentate ca manifestări ale întîrzierii procesului de socializare. Vezi atacurile permanente contra amatorilor de bacșișuri în Azerbaidjan, în *Bakinski rabotcii*, 11 febr. 1972, 11 dec. 1976 etc.
88. În Georgia, autoritățile sînt foarte preocupate să extirpe tradițiile care întăresc particularismul. Vezi, de exemplu, *Zaria Vostoka*, 4 nov. 1972, 27 apr. 1973 și 27 oct. 1976; pentru Azerbaidjan, *Pravda*, 26 iun. 1972.
89. Aceasta reiese clar din discursul Primului Secretar al Partidului Comunist Armean, Karen Demirkian, în plenul Comitetului Central, în dec. 1974, publicat în *Komunist* (Erevan), 2 febr. 1975. Vezi și criticile lui Demirkian la adresa cadrelor politice armene în *Komunist*, (Erevan), 21 ian. 1976; despre epurare în Armenia, vezi *Komunist*, 10 ian. 1975, 1 febr. 1975, 28 febr. 1975, 23 mai 1975 etc.
90. J. A. ARMSTRONG, *Ukrainian Nationalism, 1939–1945*, New York, 1955, pp. 14–32. Cartea în ansamblu lămurește aspectele cele mai dramatice ale relațiilor sovieto–ucrainene.

91. Biroul Politic al CC al PCUS-ului a fost transformat în timpul celui de-al XIX-lea Congres (1952) în Prezidiu. Va redeveni Birou Politic la cel de-al XXIII-lea Congres, în 1966.
92. I. DZIUBA, *Internationalism or Russification?*, Londra, 1968, 232 p.
93. *The Chornovil Papers*, McGraw-Hill, 1968, 246 p.
94. Sînt îndatorată, pentru tot ce este legat de cazul Șelest, lui Y. Bilinsky de la Universitatea din Delaware, a cărei analiză profundă a situației din Ucraina, în cadrul întrevederilor noastre la Universitatea din Chicago, în 1977, m-a învățat multe despre Ucraina și despre ansamblul problemelor naționale.
95. *Ukraina naša radianska*, Kiev, 1970, 58 p.
96. Național-comunismul ucrainean exista și la începutul stăpînirii sovietice. Textul care permite înțelegerea cea mai bună a datelor este un pamflet scris în 1919 de doi ucraineni — V. ȘAHRAI și S. MAZLAH —, intitulat *Do Hvilii*. El a fost publicat în engleză sub titlul "On the Current Situation in the Ukraine", Ann Arbor, 1970, 220 p.
97. Y. BILINSKY, "Politics, Purge and Dissent in the Ukraine Since the Fall of Chelest", în I. KAMENETSKY (ed.), *Nationalism and Human Rights: Processes of Modernization in the USSR*, Littleton, Colorado, 1977, pp. 168-185.
98. *Narodnoe obrazovanie*, mart. 1974, p. 9. Referință datorată lui BILINSKY și DZIUBA, *op. cit.*, p. 157.
99. DZIUBA, *ibid.* și BILINSKY, "The Communist Party of Ukraine after 1966", în P. POTISNII, *The Ukraine in the Seventies*, Oakville, Ont., 1975, p. 246.

CAPITOLUL VII

1. Acesta a fost, de exemplu, afirmat de către președintele Consiliului cu probleme religioase de pe lângă Consiliul de Miniștri al URSS-ului, ca „răspuns la criticile occidentale la libertatea de conștiință”, *Izvestia*, 31 ian. 1976, p. 5.
2. *Nauka i Relighiia* oferă o vedere destul de completă asupra reacțiilor oficiale la faptul religios.
3. Astfel, la începutul anului 1974, în timpul unei conferințe despre *ateismul științific*, care reunea la Moscova principalii specialiști în acest domeniu, s-a făcut un bilanț al cercetării (instituții, activități, publicații). Vezi „Koordinația ateisticeskoi raboti: opît, perspektivî”, în *Nauka i Relighiia*, aug. 1974, pp. 21-27.
4. Vezi, de exemplu, editorialul lung din *Kazahstanskaia Pravda*, 24 apr. 1976, p. 1: „Ateisticeskoe vospitanie školnikov”.

5. *Ibid.*
6. Un exemplu al acestei atitudini mai îngrijorătoare și mai sofisticate față de faptul religios reiese din lucrarea lui V. I. NOSOVICI, *Naucinîi ateizm o religioznoi psihologii*, Moscova, 1975, 134 p.
7. V. MASLINKOV, „Vești nesovmestnîe“, în *Znamia lunosti*, 28 nov. 1975, p. 3.
8. F. PROTASOV și D. UGRINOVICI, „Isledovanie religioznosti naseleniia i ateisticeskoe vospitanie“, în *Politiceskoe Samoobrazovanie*, 1975, pp. 109–116.
9. Y. KASPERAVICIUS, „Muzli idet k liudiam“, în *Soviețkaia Litva*, 20 mai 1974, p. 4, anunță chiar crearea unui ziar special, *Informația – metodika*, organ al Muzeului de ateism al Lituaniei, prima publicație care pune problema muncii concrete, militante a muzeelor de ateism repartizate în republică. Vezi și A. MARTULIS, „Tiesa îra tikviena — Ave Vita“, în *Komjaunimo Tiesa*, 20 mai 1975, p. 2, care expune în detaliu și propune ca model activitatea clubului lituanian *Ave Vita* consacrată propagandei ateismului și a educației atee.
10. J. GAILUMS, „Zinotniski ateistisko va i anterelighisko?“, în *Skolotaju Avize*, 7 apr. 1976, p. 3.
11. Statisticile cele mai sigure datează din perioada de independență. Se poate estima că situația anilor '30 poate fi luată ca bază pentru înțelegerea perioadei actuale. După *The Baltic States*, Londra, Oxford University Press, 1938, p. 38, componența religioasă a populației baltice era următoarea: Estonia: 78% luterani, 19% ortodocși, 1% evrei. Letonia: 5,7% luterani, 24% catolici, 9% ortodocși, 5% credințe vechi, 5% evrei. Lituania: 81% catolici, 9% luterani, 3% ortodocși, 1% evrei.
12. *A Case Study of a Soviet Republic: The Estonian SSR* (T. Parming și E. Järvesoo, eds.), J. Boulder, Colorado, Westview Press, 1978, pp. 376–453.
13. *Nationality Group Survival in Multi-Ethnic States*, E. Allworth ed., p. 169. Aceste cifre se bazează pe informații sovietice.
14. Document publicat de Federația luterană mondială: „Lutheran World Federation President Visits Lutherans in USSR“, în *Religion in Communist Dominated Areas*, 11, nr. 7–9, iul.–sept. 1972, pp. 130–131. De notat că vârsta medie a studenților Academiei luterane din Tallin este mult mai scăzută în 1972 decât în deceniul precedent.
15. În prezent, aproape 3.000 propagandiști lucrează în agricultură și în uzine. 36 universități „de ateism științific“ dispersate în întreaga republică numărau, în 1975, 3.500 studenți.
16. Dispozițiile cele mai importante sînt textele care completează art. 142 din Codul Penal al Republicii adoptat de către Sovietul suprem la 12 mai 1966 și lista „faptelor ce violează art. 143“ (referitor la

separarea Bisericii de Stat) și decretele complementare din 1968 și 1969. Toate aceste măsuri au ca finalitate împiedicarea activităților culturale religioase printre adolescenți, cele necesare preparării confirmării mai ales.

17. *Kazhstanskaia Pravda*, 27 aug. 1972.
18. *Nationality Group Survival*, *op. cit.*, p. 175.
19. Despre numărul semnăturilor pe care o petiție spera să le culeagă, vezi expunerea făcută de V. KRASIN la CESES (colocviul de la Veneția), aug. 1975 (document de lucru nepublicat).
20. Acest organ, intitulat *Lituvos Katalikų Bazičios Kronika* (Cronica Bisericii Catolice din Lituania) a publicat 24 de numere, din 1972 până în 1977.
21. În nr. 4 se găsește un protest referitor la interdicția veșmintelor naționale în ceremoniile religioase. De altfel, în acest număr se găsește și o rugăciune pentru „Patria lituaniană”. Nr. 6 dezvoltă tema insuficienței orelor acordate la școală istoriei naționale. Nr. 20, din 1975, este consacrat pe larg presiunii puterii în favoarea învățămîntului generalizat al limbii ruse în școli etc.
22. Simbolul unei astfel de legături este personalitatea marilor scriitori lituanieni Antanas Baranauskas (1835–1902) și Maitronis (1862–1932), care au jucat un rol decisiv în mișcarea națională lituaniană din sec. XIX, fiind, ca mulți dintre semenii lor, și clerici.
23. H. HALIAROV, „Partiinîie organizačii i borba s religioznîmi perežitkami”, în *Politiceskoe Samoobrazovanie*, iun. 1975, pp. 74–78.
24. *Ibid.*
25. Încadrarea credincioșilor în epoca actuală se face cu atât mai puțin, cu cît era mai puternică înainte de revoluție. În 1917, existau 26.000 moschei în Imperiul rus și 45.000 slujitori ai cultului, adică unul pentru 700 pînă la 1.000 musulmani. *Jizn nationalnostei*, 14 dec. 1921.
26. K. I. KOISUMANOV, „Nekotorîie osobenosti ateisticeskoi propagandî v Kirghizii”, în *Voprosî Istorii partii Kirghizii*, 1969, pp. 340–341.
27. S. M. ABRAMZON, *Kirghizia i etnogeneticeskie i istoriko-kulturnîie sviazi*, Leningrad, pp. 302 sq.
28. Soviet major nationalities, *op. cit.*, p. 244 (pp. 70,71); J. BAZARBAEV, *Sekularizačii naseleniia sočialisticeskoi karakalpakii*, Nukus, 1973, p. 61 și U. G. PIVOVAROV, *Na etapah sočialisticeskovo isledovaniia Gruzii*, 1974, pp. 158 sq.
29. Sunniții din URSS se împart, de altfel, în două grupuri. Majoritatea practică ritul hanafit, în timp ce în Daghestan predomină ritul shafeit. Șiiții, separați de sunniți în ceea ce privește problema succesiunii Profetului, se revendică de la ginerele acestuia, Ali. Și aici

- varietatea predomină, în URSS Majoritatea şiiţilor aparţin ramurei şiiismului duodeciman (care susţine că succesiunea s-a întrerupt după dispariţia celui de-al 12-lea Imam), dar se găsesc ismaelieni care recunosc autoritatea lui Aga Khan etc.
30. De remarcat că acest sistem nu era uniform în Imperiul Rus. Dacă majoritatea musulmanilor respectă legea musulmană *şariat*, în anumite regiuni islamice se aplică dreptul cutumiar (*adat*).
 31. Această remarcă apare adeseori în lucrările sovietice, fie sociologice, fie ideologice. Astfel, într-o analiză a atitudinilor religioase în RSSA Tătară, se subliniază dezvoltarea activităţii religioase a comunităţilor tătare. *O naucinom ateizme i ateisticeskom vospitanii dlia partiinovo aktiva i organizatorov ateisticeskoi rabotî*, Moscova, 1974, 287 p. Vezi pp. 72–75.
 32. P. MAVLIUTOV, „Molitva“, în *Nauka i relighiia*, 10, 1976, p. 60.
 33. Predica pronunţată în moscheea Allan din Taşkent de Imamul N. Kutbedinov, citat de N. ASIROV, *Evoluţia Islama v SSSR*, Moscova, 1972, p. 135.
 34. Predica pronunţată în moscheea-catedrală din Baku de muftiul Ahmed Bozgaziev, pe 13 dec. 1968. *Ibid.*, pp. 135–136.
 35. ASIROV, *op. cit.*
 36. *Komunist Tadjikistana*, 4 sept. 1976, p. 3. Articol intitulat: „El nu ţine post, dar...”
 37. ASIROV, *op. cit.*, p. 143, şi P. MAVLIUTOV, G. KERIMOV, „Mavlud“, în *Nauka i relighiia*, febr. 1976, pp. 66–67.
 38. M. GAUDEFROY-DEMOMBYNES, *Les Institutions musulmanes*, Paris, 1966, p. 91, notează că, în acest caz, *Hadj* nu este valabil decât pentru acela care însărcinează pe altcineva să facă acest lucru în locul său şi nu şi pentru înlocuitor. Totuşi, în practică, se pare că autorităţile musulmane din URSS au considerat pe cei câţiva pelerini ieşiţi ca acţionînd în numele tuturor coreligionarilor lor.
 39. La 21 mart. 1969, Ismail Satiev, înlocuitorul muftiului din Taşkent, reîntors de la Mecca, a făcut din această problemă tema predicii sale în moscheea-catedrală din Moscova. ASIROV, *op. cit.*, p. 144. Vezi şi *Izvestia*, 20 mai 1976, relatarea vizitei în URSS a Ministrului afacerilor religioase al Iordaniei, însoţit de demnitari musulmani şi primirea lor la Direcţia spirituală a Musulmanilor din Rusia Europeană şi Siberia de către muftiul Abdul Bori Isaev.
 40. G. SNESAREV, „Şamanî i Sviatîie“, în *Nauka i Relighiia*, 12, 1976, pp. 31–36.
 41. În *Nauka i Relighiia*, iul. 1976, pp. 41–43, în care S. Umarov studiază sistematic dezvoltarea şi efectele cultului sfinţilor asupra mentalităţii colective. El subliniază că ei au fost la originea nu numai a mişcărilor izolate, ci şi a „puternicelor mişcări populare“. Despre

- Asia centrală, vezi G. SNESAREV, „Şamanî i Sviatîie“, *art. cit.*, mai ales p. 31.
42. V. N. BASILOV, „Taşmat Bola“, în *Sovietkaia Etnografiia*, mai 1975, pp. 112–124; V. N. BASILOV, „Şamanî Segodnia“, în *Nauka i Relighiia*, apr. 1976, p. 52, compilează mai multe surse şi indică extinderea acestui fenomen.
 43. În *Musulmani Sovietkovo Vostoka*, mart. 1970, p. 35.
 44. *Ibid.*
 45. Discursul muftiului Ahmed Habibullah Bozgoziev înlocuitorul muftiului de Transcaucazia, *ibid.*
 46. Discursul lui M. Hazaev la Taşkent, oct. 1970, *ibid.*
 47. Răspuns dat în cursul unei conferinţe de presă organizată la Paris de ziarul *Le Monde*. De altfel (după D. SIGAEV, „Islam i sovremennost“, în *Agitator*, oct. 1975, pp. 47–48), această tendinţă poate fi constatată pentru toate religiile. Vezi N. KRASNIKOV, „Posle pomestnovo sobora“, în *Nauka i Relighiia*, dec. 1975, pp. 38–40, care notează aceleaşi trăsături la ortodocşi. *Kazhstanskaia Pravda*, 24 apr. 1976, p. 1, notează dificultăţile dezvoltării învăţămintului ateu în aceste condiţii.
 48. H. CARRERE D'ENCAUSSE, „Politische Sozialisation in der UdSSR — Unter besonderer Berücksichtigung der nichtrussischen Nationalitäten“, în *Erziehungs- und Sozialisationsprobleme in der Sowjet Union, der DDR und Polen*, Hanovra (O. Anweiler, ed.), 1978. Despre responsabilitatea părinţilor în materie de educaţie religioasă, vezi *Moskovskii Komsomoleţ*, 11 iul. 1976 şi 11 aug. 1976. Aceste articole cheamă cadrele didactice să combată şi să supravegheze influenţa nefastă a familiilor. *Nacialnaia Şkola*, sept. 1975, pp. 25–30, face propuneri în ceea ce priveşte întărirea controlului asupra educaţiei religioase primite în familie şi sugerează, în special, ca profesorii să realizeze un „jurnal cotidian“, notînd toate informaţiile şi faptele care-l privesc pe „copilul credincios“.
 49. *Sovietkaia Kirghiziia*, 17 iun. 1976, p. 4.
 50. *Komunist Tadjikistana*, 13 dec. 1974, p. 2.
 51. Vezi *Komsomolskaia Pravda*, 4 sept. 1975, p. 2, despre persistenţele religioase în Daghestan.
 52. Comemorarea martiriului lui Hussein, primul fiu al lui Ali, ginerele Profetului, la Kerbela în anul 680.
 53. Acest tip de comemorare a fost strict interzisă în Turkmenia, Azerbaidjan şi Georgia începînd din 1929. Vezi P. MAVLIUTOV şi G. KERIMOV, „Aşura“, în *Nauka i Relighiia*, dec. 1975, p. 42; N. ASIROV, „Islam i naţionalnîie otnoşeniia“, în *Nauka i Relighiia*, febr. 1974, p. 35.

54. „Așura“, *art. cit.*, p. 40; autorul studiului notează cât de mult acest tip de joc „particularizează“ copiii musulmani și îi izolează în mediul lor istoric.
55. N. ASIROV, „Islam i naționalnîie otnoșeniia“, în *Nauka i Relighiia*, dec. 1973, p. 46.
56. H. HALIAROV, „Partiinîie organizații i borba s religioznîmi perejitkami“, în *Politiceskoe Samoobrazovanie*, iun. 1975, pp. 74–78. Vezi *Komsomolskaia Pravda*, 4 sept. 1975, care relatează cum o femeie recent încă membră activă a Comsomolului, trece la activism musulman; *Nauka i Relighiia*, ian. 1976, p. 2, despre situația din Uzbekistan: „Religia este o barieră între tineri de diferite naționalități“. În același organ, nov. 1976, pp. 2–9. *Turkmenskaia Iskra*, 23 nov. 1976, p. 3 și *Pravda*, 1 iun. 1976, notează că problema este discutată de Comitetul Central al Partidului din Turkmenia în cadrul ultimei său plenare. *Komunist Tadjikistana*, 7 iul. 1976, p. 2, notează că organele Partidului și Statului tolerează islamul și practicile sale.
57. Un articol lămuritor asupra acestui punct a fost publicat de organul de limbă uigură, *Komunist Tughi*, 27 sept. 1975. Se precizează acolo că în timpul Ramadanului, în districtul Talgir, o comisie specială formată din 15 persoane a fost instaurată de Comitetul de Partid al districtului, pentru a colabora cu organisme de propagandă și agitație deja existente în lupta împotriva practicilor religioase. Este vorba de combaterea practicilor religioase sub formele variate ale Ramadanului.
58. *Komunist Tughi*, 23 sept. 1975.
59. *Karmanîi Slovarateista*, Moscova, 1975, p. 159.
60. *Islâm va hazirgi zâman*, Tașkent, 1972 (această publicație condusă de A. Artikov regroupează 14 afișe — educative — dirijate împotriva islamului).
61. HALIAROV, *art. cit.*
62. N. ASIROV, „Islam i naționalnîie otnoșeniia“, în *Nauka i Relighiia*, dec. 1973, pp. 43–44.
63. *Ibid.*, p. 41.
64. *Ibid.*, p. 46.
65. BONDAREVSKAIA, *Rojdaemost*, *op. cit.*, p. 114 și VAGABOV, *Islam i jenșcina*, Moscova, 1968, p. 38.
66. N. ASIROV, „Islam i naționalnîie otnoșeniia“, în *Nauka i Relighiia*, febr. 1974, p. 37.
67. A. BENNIGSEN și C. QUELQUEJAY, *Les Mouvements nationaux chez les musulmans de Russie: le sultangalievisme au Tatarstan*, *op. cit.* Este interesant de notat că, după decenii de tăcere asupra lui Sultan Galiev, asistăm la un atac în toată regula împotriva lui, în special în

Tatarstan Komunisti, ian. 1975, p. 67. Trebuie notat aici că, față de rivalii săi cei mai apropiați, uzbekul Faizullah Hodjaev, reabilitat în 1966 și kazahul Rîșkulov, reabilitat doi ani mai înainte, Sultan Galiev rămîne o „non-persoană” politică.

CAPITOLUL VIII

1. L. BREJNEV, Teze pentru a 50-a aniversare a URSS-ului, *op. cit.*, p. 21.
2. Despre noțiunea de cultură politică și folosirea conceptului de cultură în antropologia politică, vezi TUCKER, „Culture, Political Culture and Communist Society”, în *Political Science Quarterly*, II, iun. 1973, pp. 170–190. HARTEV
3. A. HARTEV, *Brak i Semia v SSSR*, Moscova, 1964 și *Soviețkaia Kirghizia*, 14 oct. 1976: autorul notează, referitor la căsătoriile mixte în URSS, că „Internaționalismul a devenit o convingere și o normă de conduită” (p. 3).
4. L. CIUIKO, *Braki i razvodî*, Moscova, 1975, p. 76.
5. S. M. ABRAMZON, „Otrajenie problemî sbliženii nații na semeinobîtovom uklade narodov Srednei Azii i Kazahstana”, în *Soviețkaia Etnografiia*, mart. 1962, pp. 18–34.
6. HARTEV, *op. cit.*, p. 195, confirmă această ostilitate.
7. V. KOZLOV, *Naționalnosti SSSR*, Moscova, 1975, p. 243, scrie: „Astfel de materiale nu există în Asia Centrală, dar, în ceea ce privește datele disponibile, situația este, în multe puncte, asemănătoare celei din Caucaz”.
8. I. EVSTINGHEEV, „Naționalnîie smeșannîie braki v mahacikale”, în *Soviețkaia Etnografiia*, apr. 1971, pp. 80–85.
9. A. KOZENKO și L. MONOGAROVA, „Statisticeskoe izucenie pokazatelei odnonaționalnoi i smeșanoi bracinosti v Dušanbe”, în *Soviețkaia Etnografiia*, iun. 1971, pp. 112–118.
10. *Ibid.*, p. 113.
11. N. BORZIH, „Rasprostranenie mejnaționalnîh brakov v respublikah Srednei Azii i Kazahstana v 1930h godah”, în *Soviețkaia Etnografiia*, apr. 1970, pp. 94–95.
12. A. I. ISMAILOV, „Nekotorîie aspektî razvitiiia mejnaționalnîh brakov v SSSR”, în *Izvestia Akademii Nauk Kirgizskoi SSR*, apr. 1972, p. 87.
13. H. DJUNUSOV, „O nekotorîh naționalnîh osobenostiah obraza jizni v usloviih soțIALIZMA”, în *Soțiologicaliceskie isledovania*, febr. 1975, tab. 1, p. 65, pentru urbanizarea comparată; p. 68, pentru educație.
14. L. H. DROBIJEVA, „Soțialno-Kulturnîie osobenosti licinosti i naționalnîie ustanovki”, în *Soviețkaia Etnografiia*, mart. 1971, pp. 3–15.

15. G. A. SERGHEEVA și I. S. SMIRNOVA, „K voprosu v naționalnom samoznaniî gorodskoi molodiejî“, în *Sovietkaia Etnografiia*, apr. 1971, pp. 86–92; și EVSTINGHEEV, *art. cit.*, p. 84.
16. *Sovietkaia Etnografiia*, mart. 1976, p. 45, aduce rezultatele unei anchete efectuate la tătarii din Kazan, într-un mediu industrial marcat de migrații.
17. EVSTINGHEEV, *art. cit.*, p. 84.
18. Vezi SERGHEEVA și SMIRNOVA, *art. cit.*, despre atitudinea față de contactele inter-etnice în general.
19. G. V. STAROVOITOVA, „K isledovaniiu etnopsihologhii gorodskih tatar“, în *Sovietkaia Etnografiia*, mart. 1976, p. 53.
20. *Nauka i Relighiia*, dec. 1975, p. 42. *Turkmenskaia Iskra*, 14 iul. 1976, afirmă că nu mai trebuie date copiilor nume cu semnificații religioase.
21. STAROVOITOVA, *art. cit.*, p. 53.
22. *Literaturnaia Gazeta*, 17 nov. 1976, p. 11, și R. H. KERETOV, „Novîie certî v svadebnom obriade Kubanskih nogaițev“, în *Sovietkaia Etnografiia*, mart. 1973, p. 85.
23. KERETOV, *ibid.*
24. *Literaturnaia Gazeta*, 28 mai 1975, p. 12. Despre căsătoria fetelor minore, vezi și *Turkmenskaia Iskra*, 14 iul. 1976.
25. *Nauka i Relighiia*, aug. 1975, p. 92; *Turkmenskaia Iskra*, 14 iul. 1976, p. 2.
26. O. UMURZAKOVA, *Zakonomernosti sblijeniiia bîta i tradiții sofiialisticeskih nații*, Tașkent, 1971, p. 209. *Sovietkaia Rossia*, 9 oct. 1976, p. 4, afirmă că în Daghestan au fost plătite 2.000 de ruble pentru *kalîm*.
27. UMURZAKOVA, *op. cit.*, p. 210.
28. KERETOV, *op. cit.*, p. 89.
29. *Ibid.*, p. 88.
30. STAROVOITOVA, *art. cit.*, p. 54.
31. ASIROV, „Islam i naționalniie otnoșeniia“, în *Nauka i Relighiia*, febr. 1974, p. 35.
32. H. SMITH, în *New York Times*, 22 nov. 1972.
33. UMURZAKOVA, *op. cit.*, p. 204.
34. ASIROV, *art. cit.*
35. Vezi *Semia i semeinîie obriadî u narodov Srednei Azii i Kazahstana*, Moscova, 1977, 272 p.
36. H. SMITH, *art. cit.*
37. UMURZAKOVA, *op. cit.*, p. 218.

38. N. P. LOBACEVA, *Formirovanie novoi obriadnosti Uzbekov*, Moscova, 1975, pp. 80–81. Același autor publicase un articol în *Sovietkaia Etnografiia*, mart. 1973, pp. 14–24.
39. UMURZAKOVA, *op. cit.*, p. 173.
40. *Ibid.*, p. 130.
41. LOBACEVA, în *Voprosi Etnografii*, febr. 1967, p. 20.
42. O lucrare recentă dă involuntar o idee despre rezultatele contradictorii ale acestei politici: H. ESBERGHENOV și I. ATAMURATOV, *Tradiții i ieh preobrazovanie v gorodskom bitu Karakalpakov*, Nukus, 1975, 211 p.
43. Despre femeile sovietice și viața activă, vezi „Jenșcinî v SSSR“, în *Vestnik statistiki*, 1975. Despre femeile—deputat în Asia centrală, *Pravda*, 21 iun. 1975. Informații detaliate pentru fiecare republică, referitoare la femeile care muncesc, se găsesc în edițiile republicane ale publicației *Narodnoe hoziaistvo*.
44. G. P. VASILIEVA, „Jenșcinî respublik Srednei Azii i Kazahstana i ih rol v preobrazovanie bita selskovo naseleniia“, în *Sovietkaia Etnografiia*, iun. 1975, p. 26.
45. V. N. BAZILOV, „Tașmat Bola“, în *Sovietkaia Etnografiia*, mai 1975, pp. 112–124 și „Șamanî segodnia“, în *Nauka i Relighiia*, apr. 1976, p. 52; G. SNESAREV, „Șamanî i sviație v Srednei Azii“, în *Nauka i Relighiia*, dec. 1976, pp. 31–35.
46. G. SNESAREV, V. BAZILOV (eds.), *Domusulmanskie verovaniia i obriadi v Srednei Azii*, Moscova, 1975, 340 p.
47. Asupra acestei probleme și a surselor, vezi A. BENNIGSEN, C. LEMERCIER—QUELQUEJAY, „Muslim Religious Conservatism and Dissent in the USSR“, în *Religion in Communist Lands*.
48. VASILIEVA, *art. cit.*, p. 26.
49. V. K. MALKOVA, „Primenenie kontent—analiza dlia izuceniia sotrudnicstva sovietkikh narodov“, în *Sovietkaia Etnografiia*, mai 1977, pp. 71–80.
50. Este vorba despre *Sovietkaia Moldavia* pentru Moldova, *Zaria Vostoka* pentru Georgia și *Pravda Vostoka* pentru Uzbekistan.
51. MALKOVA, *art. cit.*, p. 75.

CONCLUZII

1. O abordare valoroasă a problemei națiunii, a fost elaborată de E. KEDOURIE, *Nationalism*, Londra, 1960. Dacă nu a fost menționată aici, este datorită faptului că nu este aplicabilă evoluției sovietice.
2. *Komunist*, nr. 15, oct. 1977, p. 10.

3. *Sovietkaia Etnografiia*, mart. 1976, pp. 3-9.
4. *Sovietkaia Estonia*, 30 nov 1976.
5. Vezi lucrarea lui N. DJANDILDIN, *Priroda naționalnoi psihologii*, Alma-Ata, 1971 și critica sa, în *Sovietkaia Etnografiia*, febr. 1973, pp. 69-83; vezi și articolul lui S. GURVICI, „Sovremenîie napravleniia etniceskih proțesov v SSSR“, în *Sovietkaia Etnografiia*, apr. 1972, pp. 16-34.
6. Msceții, mic grup musulman de origine amestecată, de 150.000 persoane, din sudul Georgiei, au fost deportați în 1944; soarta lor este mai puțin cunoscută decât a tătarilor.
7. Despre evoluția generală a ideologiei ruse, a se citi cu interes studiul lui M. AGURSKI, „The Soviet Legitimacy Crisis and Its International Implications“, raport prezentat la conferința de la Chicago: „What Is Communism“, 1977, 95 p.
8. A se referi, în afară de citatele care figurează în titlul acestei lucrări, la articolul lui E. ȘEVARDNADZE, „Internaționalisticeskoe vospitanie mass“, în *Komunist*, nr. 13, sept. 1977, pp. 45 și 46.

Bibliografie sumară

Această bibliografie nu reia toate titlurile citate ca referințe, ci trimite doar la principalele lucrări publicate în URSS sau în Occident și folosite în lucrarea de față.

I. PROBLEME DE POPULAȚIE

- BOGARSKII, I., *Naselenie SSSR za 400 let. XVI–XX* (Populația URSS-ului în ultimii 400 de ani. Sec. XVI–XX), Moscova, 1973, 159 p.
- BORISOV, V.A., *Perspektivî rojdaemosti* (Perspectivele natalității), Moscova, 1976, 274 p.
- DUNN, S., DUNN, E., *Introduction to Soviet Ethnography*, Berkeley, California, 1974, 2 vol., 362 p și 363p.
- ЦЕНТРАЛЬНОЕ СТАТИСТИЧЕСКОЕ УПРАВЛЕНИЕ ПРИ СОВЕТЕ МИНИСТРОВ СССР, *Itogi vsesoiuznoi perepisi naseleniia 1959 goda* (Direcția Centrală de Statistică de pe lângă Consiliul de Miniștri al URSS-ului. Rezultatele recensământului populației — 1959), Moscova, 1962–1963, 16 vol.
- IDEM, *Itogi vsesoiuznoi perepisi naseleniia 1970 goda* (Rezultatele recensământului populației — 1970), 7 vol., Moscova, Statistika, 1972–1974.
- KOZLOV, V.I., *Dinamika cislennosti narodov — metodologhiia isledovaniia i osnovnye faktori* (Dinamica efectivului popoarelor — metodă de cercetare și factori de bază), Moscova, 1969, 408 p.
- KOZLOV, V.I., *Naționalnosti SSSR* (Naționalitățile din URSS), Moscova, 1975, 262 p.
- LEWIS, R.A., ROWLAND, R.H., CLEM, R.S., *Nationality and Population Change in Russia and the USSR; An Evaluation of Census Data, 1897–1970*, New York, 1976, 456 p.

- LORIMER, F., *The Population of the Soviet Union: History and Prospects*, Geneva, 1946, 289 p.
- Narodnoe hoziaistvo SSSR v 1959 g.* (Economia națională a URSS în 1959), Moscova, 1960 (anuar statistic).
- Narodnoe hoziaistvo SSSR v 1961 g.* (Economia națională a URSS în 1961), Moscova, 1962.
- Narodnoe hoziaistvo SSSR v 1970 g.* (Economia națională a URSS în 1970), Moscova, 1971.
- Narodnoe hoziaistvo SSSR v 1972 g.* (Economia națională a URSS în 1972), Moscova, 1973.
- Narodnoe hoziaistvo SSSR. 1922–1972 — Iubileinfi statisticeskii eže-godnik.* (Economia națională a URSS. 1922–1972. Anuar statistic jubiliar), Moscova, 1972.
- Naselenie SSSR — Spravocinik* (Populația URSS. Îndreptar), Moscova, 1974, 191 p.
- PEREVEDENTEV, *Metodfi izuceniia migrații naseleniia* (Metodele de studiere a migrațiilor populației), Moscova, 1974, 231 p.
- POKICEVSKI, V.V., *Geografiia naseleniia SSSR* (Geografia populației URSS-ului), Moscova, 1971
- RASIN, A., *Naselenie Rossii za sto let 1811–1913* (Populația Rusiei între 1811 și 1913), Moscova, 1956, 352 p.
- SLESAREV, G.A., *Metodologhiia Sošiologhiceskovo isledovaniia problem narodonaseleniia SSSR* (Metodologia studiului sociologic al problemelor populației în URSS), Moscova, 1965, 160 p.
- SSSR — Administrativno-teritorialnoe delenie soiuznih respublik — 1971* (Împărțirea teritorial-administrativă a republicilor unionale, 1971), Moscova, 1971, 688 p.
- TOKAREV, S., *Etnografiia narodov SSSR. Istoriceskie osnovfi bfi ta i kulturfi* (Etnografia popoarelor din URSS — bazele istorice ale modului de viață și culturii), Moscova, 1958, 615 p.

II. PROBLEME NAȚIONALE

- ALLWORTH, E. (ed.), *Soviet Nationality Problems*, New York, 1971, 296 p.
- ALLWORTH, E. (ed.), *Nationality Group Survival in Multi-Ethnic States. Shifting Support Pattern in the Soviet Baltic Region*, New York, 1977, 299 p.
- ARUTIUNIAN, I.V., DROBJEVA, L.M., ȘKARATAN, O.I., *Sošialnoe i našionalnoe: opfi etnosofiologhiceskih isledovaniia po materialam tatarskoi ASSR* (Social și național: schiță de cercetare etno-socio-

- logică pe baza unor materiale din RSSA Tătară), Moscova, 1973, 330 p.
- BARGHOORN, F., *Soviet Russian Nationalism*, New York, 1956, XII, 330 p.
- BENNIGSEN, A., LEMERCIER-QUELQUEJAY, C., *L'Islam en Union Soviétique*, 1968, 264 p.
- CARRÈRE D'ENCAUSSE, H., *Bolchevisme et Nation 1917-1929*.
- CONQUEST, R., *The Nation Killers — Soviet Deportation of Nationalities*, Londra, 1970, 222 p.
- DEŞERIEV, I.D., *Razvitie obščestvennîh funkčii literaturnîh iazîkov* (Dezvoltarea funcţiilor sociale ale limbilor literare), Moscova, 1976, 430 p.
- Directory of Soviet Officials, Union Republics*, vol. III, Washington, Central Intelligence Agency, mai 1975
- GOLDHAGEN, E. (ed.), *Ethnic Minorities in the Soviet Union*, New York, 1968 (culegere).
- KARPOV (ed.), *Razvitie soŭialisticeskoi kul'tûrî v soiuзнnîh respublikah* (Dezvoltarea culturii socialiste în republicile unionale), Moscova, 1962, 610 p.
- KATZ, Z. (ed.), *Handbook on Major Soviet Nationalities*, New York — Londra, 1975, 481 p.
- KERBLAY, B., *La Société soviétique contemporaine*, Paris, 1977, 304 p.
- PIPES, R., *The Formation of the Soviet Union — Communism and Nationalism 1917-1923*, Harvard University Press, 1954, 355 p.
- Sovietkii narod — novaia istoriceskaia obščinost liudei — stanovlenie i razvitie* (Poporul sovietic — o nouă comunitate istorică — formare şi dezvoltare), Academia de Ştiinţe a URSS-ului, Moscova, 1975, 519 p.
- SUIJKOV, M., DEMAOKOV, G., *Vliianie podvijnosti naseleniia na sblienie naŭii* (Influenţa mobilităţii populaţiei asupra apropierei dintre naţionalităţi), Alma-Ata, 1974, 199 p.
- SSSR — *Velikoe sodrujestvo nadorov-bratiev* (URSS — o mare comunitate de popoare frăţeşti), Moscova, 1972, 332 p.
- UMURZAKOVA, O.P., *Zakonomernosti sblieniia bîta i tradičii soŭialisticeskikh naŭii* (Legile apropierei obiceiurilor şi tradiţiilor naţionalităţilor socialiste), Taşkent, 1971, 239 p.
- VALIEV, A.K., *Sovietkaia naŭionalnaia inteligenčiia i eio soŭialnaia rol* (Intellectualitatea naţională sovietică şi rolul ei social), Taşkent, 1969, 228 p.

ÎN LOC DE POSTFAȚĂ

Hélène trecînd de rama oglinzii

Hélène Carrère d'Encausse este astăzi membră a Academiei Franceze. Una dintre cele trei femei admise vreodată, de-a lungul istoriei, să stea între Cei Patruzeci.

Hélène Carrère d'Encausse este, probabil, persoana cea mai vizibilă și auzibilă, cea mai curtată de mass-media franceză, și nu numai, imediat ce vînturile încep să se întetească la Est.

La Paris, animatorii marilor platouri TV și comentatorii de politică ai cotidienei iau temperatura bursei răsăritene prin întrebări standard: „*Ce va face Elînul dumneavoastră?*” Iar Mihail Sergheevici (Gorbaciov) știe — și-a spus-o oficial — că, printre atîtea expresii ale extazului occidental față de deschiderea pe care gîndirea sa politică a făcut-o posibilă, micuța doamnă franțuzoaică a dat una dintre cele mai necruțătoare radiografii, demolîndu-i personajul și mitul:

„Gorbaciov a fost omul sistemului, promovat de sistem pentru că i se conforma. Cîinînd într-o seară cu cîțiva foști colegi ai săi de studii, i-am întrebat care era cea mai puternică impresie pe care o păstrau despre el. Și mi s-a răspuns: «În facultate ne era dat tot timpul de exemplu pentru că, în cămin, camera sa era cea mai ordonată». Acesta era Mihail Sergheevici Gorbaciov. Omul alinicii la disciplina partidului. Și, pînă la scandalul accidentului de la Cernobîl, nimic nu ne lasă să credem că se gîndea la perestroika. Eforturile sale erau îndreptate spre «**accelerarea progresului**», unicul defect al Uniunii Sovietice fiind acela că «**nu se muncea destul**».

Iar ulterior, toate încercările sale sînt pentru salvarea sistemului. A fost și a rămas un comunist. Și o recunoaște. De altfel, în topul simpatiei cetățenilor sovietici, Gorbaciov se află astăzi în a doua jumătate, cea a persoanelor politice fără viitor. Rusul care o duce greu nu-i iartă cu ușurință voiajele în străinătate contra cost și interviurile pe care le acordă pe bani grei.

Despre Gorbaciov s-au încetățenit două mituri:

1. cum că ar fi venit la putere cu gîndul de a schimba sistemul
2. cum că ar fi fost foarte lucid.

Nici măcar pentru această luciditate nu îl putem decora. La cel de-al XXVII-lea Congres, în februarie 1986, Gorbaciov declara: **«Totul merge rău în URSS, dar cel puțin am rezolvat — și nu mai există — problema națională»**. Ori, ca orice bun leninist, în 1989 Gorbaciov aprobă represiunea din Georgia, după ce, cu numai un an înainte, admisesese fără să clipească masacrul din Karabakh, iar în 1990-1991 lansează asupra populației lituaniene trupele de parașutiști. **Nu Gorbaciov, ci Elțîn se urcă atunci în avion și pleacă în Lituania pentru a apăra populația.**

Cu cincisprezece zile înaintea puciului împotriva lui Gorbaciov, mă aflu la Moscova, alături de Șevardnadze, care părăsise guvernul din clipa cînd Gorbaciov se înconjurase de o echipă de comuniști foarte duri. L-am întrebat: *Strigați pe toate drumurile că va avea loc o lovitură de stat, ce vreți să spuneți cu asta?* Și mi-a răspuns: «Vedeți bine ce se întîmplă: deja primul ministru încearcă o lovitură parlamentară, cerînd să i se acorde puteri depline, peste capul lui Gorbaciov...»

Și cine sînt puciștii?

«Toți cei pe care Gorbaciov i-a adunat împrejurul său, durii...»

Dar i-ați spus-o? L-ați avertizat...?

«Firește, și nu numai eu, știe foarte bine de unde o să i se tragă!...»

Și ce măsuri ia?

«Nici una. Lasă lucrurile să curgă...»

În cursul aceleiași călătorii, l-am vizitat pe președintele parlamentului, care avea să facă parte dintre puciști și i-am adresat întrebarea firească: *Elțîn a fost ales președintele Rusiei, drapelul rusesc flutură pe parlament mai vizibil chiar decît cel sovietic, la*

Moscova există două puteri acum, nu aveți sentimentul că Uniunea Sovietică se dezmembrează?

«Ah, scumpă doamnă — mi s-a răspuns —, stați puțin și veți vedea cum vom pune noi ordine în toate astea...»

Puciul era în aer. Puciștii spuneau deschis, cui voia să-i audă, că vor da o lovitură de stat. Gorbaciov aștepta.

Și eu, care nu sînt gorbimaniacă, sînt de părere că, dacă imediat după lovitura de stat Gorbaciov ar fi demisionat și nu s-ar fi cramponat de scaunul său pînă în clipa în care aproape a fost zvîrlit afară, și-ar fi încheiat cariera mai frumos. Așa, nu a făcut decît să fure țării sale încă șase luni.“

Elțin, Aliev, Șevardnadze apar în istorie cu un pas mai devreme decît i-am zărit noi, deși aflați aici, foarte aproape, peste un Prut. Dar modelul național-comunist al conducătorului unic, după ale cărui gesturi și discursuri se ritmează suflarea unei țări, ne împiedica, și o va mai face multă vreme, să vedem și responsabilitățile „sfinților“.

Descifrat din cărțile doamnei d'Encausse, Elțin întrupează adevărata deschidere, conștientă. Renegarea definitivă a unui sistem, dar și formularea explicită a timpului limitat în care el, Boris Elțin și generația sa mai reprezintă o soluție politică. Spre deosebire de atîția alți conducători de stat, chiar din istoria foarte recentă, Boris Elțin știe că formează cadre care îl vor da la o parte și că vremea lui este scurtă și trece.

„În 1989 Elțin a făcut o călătorie în Franța. L-am întîlnit și i-am spus: *Imperiul dumneavoastră se descompune....* Și el mi-a răspuns «DA». La vremea aceea nimeni nu vorbea astfel în URSS. Și dacă dumneavoastră ați fi la putere, ce ați face? «Cred că în nici un caz nu trebuie încercat să salvezi starea de fapt. Trebuie să lași autodeterminarea să-și joace rolul. Știți, eu sînt rus. Ideea că Rusia se va regăsi într-o zi singură, mai ales lipsită de Ucraina, nu-mi face nici o plăcere. Dar constat. Aceasta este istoria».

Elțin are două imagini. Cea din lumea occidentală. Și cea din țara sa. Cea din Occident este dezastruoasă. Și trebuie să spun că a fost întreținută cu grijă. Gorbaciov era cultivatul. Elțin, omul din topor. Este un mit. Complet fals. Ca studii, unul a făcut dreptul, celălalt este inginer. Ca nivel verbal, Gorbaciov vorbește limba de lemn a tradiției comuniste, Elțin, o rusă de tradiție a bunului simț.

Dar nimeni nu vrea să observe asta. Din nefericire, Eltîn are fizicul omului pădurilor, al rusului din Ural.“

Șevardnadze, fostul lider KGB georgian și cel care mai târziu a gândit, de fapt, politica internațională a Uniunii Sovietice într-un moment radical, este acum doar un domn foarte singur. O singurătate pe care luciditatea o face și mai apăsătoare. Șevardnadze cunoștea fiecare mutare corectă, situația națională l-a împiedicat să o facă la momentul oportun.

Hélène pășește dincolo de rama oglinzii construite din comunicate de presă, imagini CNN și politologi de mare cotidian, care le știu și le înțeleg pe toate și ni-i povestește pe Rege și Curteni așa cum sînt, prevestindu-le devenirea. Aceasta este **istoria prospectivă**.

În 1978, după apariția *Imperiului spulberat*, Hélène Carrère d'Encausse era, la Est, *persona non grata*, intelectualul momit de CIA și angrenat într-o campanie de dezinformare. În URSS, cartea a fost considerată un veritabil scandal și clasată printre cele mai interzise dintre cărțile interzise, doar foarte sus pe scara ierarhică a Sovietului Suprem putînd fi citită, cu aprobare.

Radio Europa Liberă și Radio Libertatea au lecturat-o în foileton (ca pentru a demonstra teoria celor care susțineau că ar fi vorba despre un material de intoxicare inspirat de serviciile secrete occidentale). Ca urmare, în URSS a circulat în samizdat.

„Intelectuali sovietici mi-au mărturisit ulterior că, atacînd cartea în presă, provocînd o dezbatere în jurul ei, li se oferea, de fapt, o nesperată ocazie de a deschide discuția asupra problemelor naționale, un subiect altminteri tabu.“

Dar destinul excepțional al acestei cărți, trasă numai în Franța în 250.000 de exemplare, ceea ce este un tiraj inimaginabil pentru o carte de factură istorico-politică, este accentuat de defăimarea la care este supusă și pe cealaltă baricadă: a înveteraților mișcării anticomuniste. Aceștia au dezvoltat teza inversă: *Imperiul spulberat* este o mare dezinformare manipulată de ruși înșiși, pentru a-i face pe occidentali să slăbească vigilența, să lase garda jos, imaginîndu-și că Uniunea Sovietică este pe moarte și că se va dezintegra din interior. Cîțiva ani buni după apariție, autoarea era întîmpinată peste tot cu întrebarea: „*Se spulberă au ba?*“

„În 1983, cînd am publicat *Fratele cel mare*, o carte despre relația dintre URSS și celelalte țări ale Pactului de la Varșovia, am

fost invitată de televiziunea franceză pe platourile celei mai importante emisiuni literare de atunci (*Apostrophe*, n. trad.) împreună cu un ziarist comunist francez, care și el scrisese o carte în care descria, însă, ce minunat este totul în Uniunea Sovietică și cum s-au stins acolo orice focare de conflict. Dar iată că primesc, în aceeași zi, un plic din Turkmenia. Conținea un articol din presa locală, care relata despre sosirea în documentare, la invitația Partidului Comunist al Uniunii Sovietice, a ziaristului francez cu pricina, în scopul declarat de a scrie o carte menită să demoleze toate afirmațiile din *Imperiul spulberat*. Articolul îmi fusese trimis chiar de un comunist local. Așa că, atunci când am fost atacată, m-am năpustit la poșetă, am scos articolul și l-am citit. A fost realmente o bombă. Pentru că, în mod evident, la o asemenea informație presa franceză nu avea altminteri acces. Cine se abonează la ziare din îndepărtata Turkmenie? Comunistul turkmen îmi scrisese: «Iată că pot comanda și cărți, numai pentru a vă demola propria lucrare!»

Atunci când aproape că și CIA se obișnuise cu existența comunismului și a Uniunii Sovietice, Hélène, o franțuzoaică tinerică, de profesie istoric, pleacă pentru prima dată în Asia Centrală, însoțind la un congres veterinar un eminent specialist în bolile tropicale ale animalelor. Aproape o acțiune de spionaj, pentru că la Alma-Ata întregul KGB s-a sesizat de apariția unei duduî tinere și elegante printre atîția domni în vîrstă, preocupați de epizootii. „Adevărul este că nici măcar nu știam ce este aceea o epizootie! Dar Ministerul Afacerilor Externe îmi oferise astfel o posibilitate unică de a cunoaște la fața locului un subiect care mă preocupa și despre care îmi scriam teza.“

Hélène Carrère d'Encausse a fost primul istoric occidental care a prevăzut destrămarea Uniunii Sovietice și factorii interni care au determinat-o. Și dacă acum cincisprezece ani era întîmpinată cu ironia „Se spulberă au ba?“, astăzi este specialistul nr. 1 în problemele fostului Imperiu. Iar *Imperiul spulberat* a devenit o carte istorică.

Alina Ungureanu

Cuprins

[Introducere]	7
---------------------	---

CAPITOLUL I

Cînd „Închisoarea popoarelor“ a fost deschisă	9
---	---

De la națiunile dispersate la Uniunea de națiuni, 12 • Reviziunea leninistă și elaborarea unui veritabil proiect federal, 15 • Dialectica egalității și a controlului, 19 • Federalismul stalinist: controlul fără egalitate, 23 • Reabilitarea „fratelui mai mare”: un nou sistem imperial, 29 • După Stalin: întoarcerea la utopie, 32.

CAPITOLUL II

Un popor sovietic? Sau popoare sovietice?	
---	--

Revoluția demografică	41
-----------------------------	----

Populația URSS-ului de la un recensămînt la altul, 42 • Tendințe prezente ale demografiei sovietice, 46 • Două lumi demografice: europenii din URSS și „ceilalți”, 52 • Răspîndirea rușilor și curente migratoare, 67 • Populația sovietică a anului 2000, 72.

CAPITOLUL III

Schimbări demografice și conflicte economice	86
--	----

De la risipă la penurie: forța de muncă sovietică la sfîrșitul secolului, 86 • Civilizații refractare la migrații, 93 • Redistribuirea populației sau redistribuirea resurselor? 105 • Migrații și stimulente materiale, 113.

CAPITOLUL IV

Forțele de integrare: puterea politică și militară 119

Viitorul în chestiune: federalismul sovietic, 119 • Realitatea federalismului, 123 • Partidul: partid al întregului popor sovietic? 130 • Armata: instrument de integrare? 153.

CAPITOLUL V

Limbile în URSS: Instrument de integrare sau de consolidare a națiunilor? 163

Egalitatea națiunilor printr-o egală dezvoltare a limbilor naționale, 163 • Limbi naționale aflate în progres, 166 • Educație și integrare națională, 173 • Rusificarea acceptată ca răul cel mai mic, 181.

CAPITOLUL VI

Integrarea în criză 188

„Apatrizii” din URSS, 189 • Rebelii, 208 • „Frații inamici”, 211.

CAPITOLUL VII

Religie și sentiment național 217

Catolicism și identitate națională, 218 • Islamul, ciment al organizării politice și sociale, 225 • Cum poți fi astăzi musulman în URSS? 230 • Islamul, un alt sistem de valori în societatea sovietică, 236 • Când comunismul devine un „sub-product” al islamului, 241.

CAPITOLUL VIII

Homo islamicus în societatea sovietică 247

Refuzul de a ieși din grup prin căsătorie, 248 • Coeziunea grupului prin modul de viață, 252 • Un nou conținut pentru sărbătorile tradiționale, 255 • Un model particular de organizare socială, 258.

Concluzii 263

Note 273

Bibliografie sumară 305

ÎN LOC DE POSTFAȚĂ

Hélène trecînd de rama oglinzii (Alina Ungureanu) 309

De aceeași autoare

L'Empire éclaté, Paris, Flammarion, 1978

Lénine, la révolution et le pouvoir, Paris, Flammarion, 1979

Staline, l'ordre par la terreur, Paris, Flammarion, 1979

Le Pouvoir confisqué, Paris, Flammarion, 1980

Le Grand Frère, Paris, Flammarion, 1983

La Déstalinisation commence, Paris-Bruxelles, Complexe, 1986

Ni paix ni guerre, Paris, Flammarion, 1986

Le Grand Défi, Paris, Flammarion, 1987

Le Malheur russe. Essai sur le meurtre politique, Paris, Fayard,
1988

La Gloire des nations, Paris, Fayard, 1990; ed. II, adăugită, 1991

Victorieuse Russie, Paris, Fayard, 1992

L'URSS de la Révolution à la mort de Staline, 1917-1953, Paris,
Seuil, col. «Points», 1993

Premii obținute

«Aujourd'hui», 1978

«Louise Weiss», 1988

1

În această colecție, editura *Remember* publică, pentru cititorul român dornic de a pătrunde dincolo de aparențele evenimentelor, puncte de vedere pertinente, prin care analiști ai fenomenului politic — uneori chiar protagoniști ai acestuia — încearcă să explice istoria recentă și contemporană în lumina unor adevăruri prea puțin cunoscute marelui public, pornind de la ideea că numai prin studiul atent al istoriei putem înțelege mai bine lumea în care trăim și propria noastră epocă.